

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**ORTA ƏSRLƏRDƏ LİŖQVİSTİK MÜXTƏLİFLİYİN BRİTANİYA
MULTİKULTURALİZMİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ**

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Nigar Çingiz qızı Məhərrəmova**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. ORTA ƏSRLƏRDƏ BRİTANIYA CƏMIYYƏTİNDƏ MULTİKULTURALİZMİN FORMALAŞMASINI TƏMİN EDƏN AMİLLƏR.....	8
1.1. Dilin leksik inkişafına multikulturalizmin təsiri.....	8
1.2. İngilis multikulturalizminin inkişafında ekstralingvistik amillər ..	27
II FƏSİL. MULTİKULTURALİZM ŞƏRAİTİNDƏ DİLLƏRARASI ƏLAQƏ	46
2.1. Multikulturalizm anlayışlarını ifadə edən dil vahidlərinin ingilis dili sistemində rolu.....	46
2.2. Multikulturalizm səciyyəli anlayışların dil müxtəlifliyinə təsiri	65
III FƏSİL. İNGİLİS MULTİKULTURALİZMİNİ İFADƏ EDƏN TERMİNLƏRİN COĞRAFI ŞƏRAİTDƏ REPREZENTASIYASI	84
3.1. Linqvokulturologiya ilə bağlı terminlərin funksional xüsusiyyətləri	84
3.2. Linqvoölkəşünaslıq ilə bağlı terminlərin funksional xüsusiyyətləri	102
NƏTİCƏ.....	122
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	125
İXTİSARLAR.....	137

GİRİŞ

Dilə daima ətrafda baş vermiş ictimai-siyasi dəyişikliklər və elmi-texniki tərəqqi ciddi təsir göstərir.

Hər bir xalqın dili onun tarixi, mədəniyyəti və ictimai həyatı ilə sıx bağlıdır. Müxtəlif dillərin daşıyıcıları bir-birləri ilə ünsiyyət quraraq, qarşılıqlı əlaqədə olur və öz xalqlarının mədəniyyətini müxtəlif millətlərə dil vasitəsilə ötürürlər. Dil – milli mədəniyyətin əsas ifadə formasıdır. Mədəniyyət hər bir fərdin ətraf aləmlə sıx qarşılıqlı əlaqəsi zamanı dünyagörüşünü, dil vasitəsi ilə isə, milli-mədəni dəyərlərini formalaşdırır. Dil mədəniyyətin formalaşmasında, müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birinə təsirində əvəzedilməz rol oynayır. Məhz mədəniyyətlərarası dialoqlar zamanı müxtəlif dillər öz milli xüsusiyyətlərini qoruyaraq digər mədəniyyətlərin hesabına formalaşır və zənginləşir.

Dillərarası əlaqə qədim tarixə malikdir. Belə ki, cəmiyyətin yarandığı gündən etibarən xalqlar arasında müxtəlif səpkili əlaqələr yaranmışdır. Məhz xalqlar arasında yaranan bu əlaqələr nəticəsində dillərarası əlaqələr də formalaşmağa və inkişaf etməyə başlamışdır. Artıq dilçilər tərəfindən çoxdan sübut olunmuşdur ki, dil yarandığı gündən etibarən başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır və inkişaf edir. Cəmiyyətdə baş verən iqtisadi, siyasi, psixoloji kimi bir sıra proseslər dilin formalaşmasında müstəsna rol oynayır və onun bütün sahələrində öz izini buraxır. Məlumdur ki, dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşayan xalq yoxdur. Cəmiyyət yaranan andan etibarən müxtəlif xalqlar həmişə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşlar. Bu əlaqə bəzən ticarətlə bağlı olmuş, bəzən sadəcə həmsərhəd olduğu ölkə ilə mehriban qonşuluq əsnasında baş vermiş, bəzən müstəmləkə, bəzən siyasi, bəzən isə iqtisadi baxımdan yaranmışdır. Qarşılıqlı ünsiyyətin baş verdiyi tarixi şəraitdən asılı olmayaraq, nisbətən güclü olan etnik birləşmələr daha zəif olan etnik birləşmələri özlərindən asılı etmiş və nəticədə, müxtəlif xalqlar, etnik birləşmələr arasında müxtəlif səpkili əlaqələr formalaşmışdır. Nəticədə isə, müxtəlif xalqların dilləri və mədəniyyətləri bir-birinə qaynayıb-qarışmış

və sözalma prosesi baş vermişdir. Dillər arasında əlaqə xalqlar və millətlər arasındakı ən vacib amillərdən biri hesab olunur. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi danılmazdır. Mədəniyyət faktoru olan dil mədəniyyətin yaranması və inkişafında əhəmiyyətli rola malikdir. Müəyyən coğrafi şəraitdə yaşayan müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin, bir dil altında birləşməsi, onların sahib olduqları mədəni dəyərləri bir-birinə ötürməsi, mədəniyyətlərin zənginləşməsinə yol açır.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyəti müəyyən zaman-məkan kontiniumu çərçivəsində nəzərdən keçirdikdə, hər bir mədəniyyətin ümumi və xüsusi cəhətləri daha qabarıq şəkildə sezilir və linqvistik müxtəlifliyin multikulturalizmin formalaşmasında oynadığı rol daha aydın nəzərə çarpır. Hər bir fərd dünyanı, ətraf aləmi məhz öz dili vasitəsilə dərk edir. Orta əsrlərdə Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında dil və mədəniyyətin əlaqəsi və bir-birinə təsiri diqqət cəlb edir. Məhz bu baxımdan Orta əsrlərdə Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında linqvistik müxtəlifliyin rolunu tədqiq etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Multikulturalizm termininin Orta əsrlərdə mövcud olmasına baxmayaraq, XX əsrin ortalarında meydana gəlmiş və son zamanlar isə dilçilərin diqqətini bir tədqiqat obyektinə kimi cəlb etmişdir. Dil multikulturalizminin formalaşmasında, müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birinə təsirində mühüm və əvəzedilməz rol oynayır. Orta əsrlərdə Britaniya multikulturalizminin formalaşmasına dillərin təsir etməsinin ətraflı şəkildə tədqiq olunmaması mövzunun nə dərəcədə aktual və əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Orta əsr Britaniya multikulturalizminin formalaşması birbaşa Orta əsrlərdə Britaniyaya axın edən mühacir dalğası ilə əlaqədardır. Dillərarası əlaqələrin Britaniyanın dilinə, multikultural həyatına təsiri, eyni zamanda, dilin leksik inkişafındakı müxtəlifliklərin araşdırılması tədqiqat işinin aktuallığını bir daha nəzərə çarpdırır.

Müasir dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərdə multikultural terminlərin semantik-funksional və struktur inkişafının tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Multikultural terminlər müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif terminoloji sistemlərə xas olan ümumi məqamları özlərində əks etdirməklə yanaşı, dilin mahiyyətinə daha dərinləndən nüfuz

etməyə, dildə baş vermiş fonetik-semantik dəyişiklikləri izləməyə və dilin inkişaf dinamikasını təhlil etməyə kömək edən spesifik xüsusiyyətləri əks etdirir. Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının leksik inkişafında mühacirlərlə gələn alınmaların sistemləşdirilməsi və tematik təsnifatı, etimoloji təhlili, yaranma mənbələri və üsulları kompleks şəkildə araşdırılmamışdır. Xüsusən də, Orta əsrlərdə Britaniyada multikulturalizm və dilin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı mövcud olan fikir müxtəlifliyi bu məsələ ilə bağlı ümumi məxrəcə gəlmək lüzumunu ortaya çıxarır.

Multikulturalizm, dil və onların qarşılıqlı əlaqələri linqvokulturoloji kontekstdə bir çox müəlliflərin, dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Bir sıra dilçilər öz işlərini məhz bu sahəyə həsr etmişlər. Tədqiqat işini yerinə yetirilməsi zamanı A.A.Axundov, K.M.Abdullayev, Ə.Ə.Rəcəbli, M.Y.Qazıyeva, F.Y.Veysəlli, A.Y.Məmmədov, N.Ç.Vəliyeva, R.N.Aslanova, N.B.Məmmədli kimi bir sıra Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərinə müraciət edilmiş, eyni zamanda, E.M.Vereşaqin, L.V.Şerba, D.N.Şmelev, B.A.Serebrennikov, L.P.Yefremov, A.A.Reformatskiy, İ.M.Kreyn, O.Timofeyeva, E.Q.Koseriu, O.Q.Paul, A.Kiriksi, D.Adger, H.Alarik, D.Herlihi, M.K.Aydın, T.Modud, U.Kimlika, A.Liberman, C.S.Qundara, A.C.Minnis, A.Corgensen, F.Mak Kormak, C.Uilkoks, Mark Ormrod və digər müəlliflərin fikirlərindən bəhrələnilmiş, bir sıra internet resurslarına müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Orta əsrlərdə Britaniya multikultural həyat tərzini əks etdirən latın, fransız və ingilisdilli ədəbiyyat nümunələridir.

Tədqiqat işinin predmeti isə, Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının leksik inkişafında linqvistik müxtəlifliyin Britaniya multikulturalizminə təsirinin nəzəri problemlərini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi dilçilikdə Orta əsr Britaniya leksikasının semantik-funksional və struktur inkişafını tədqiq etməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- multikulturalizmin təsiri altında dilin leksik inkişafına nəzər salmaq;
- multikulturalizmi ifadə edən dilin leksik vahidlərinin semantik təhlilini

aparmaq;

– ingilis multikulturalizminin inkişafına təsir edən ekstralingvistik amilləri araşdırmaq;

– multikulturalizmi ifadə edən vahidlərin dil sistemində rolunu izləmək;

– multikulturalizmlə əlaqədar mövcud olan anlayışların dil müxtəlifliyinə təsirini tədqiq etmək;

– ingilis multikulturalizmini ifadə edən terminlərin coğrafi şəraitdə representasiyasını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin yazılmasında nəzəri dilçiliyin ənənəvi metod və üsullarından, xüsusən təsvir, müşahidə, müqayisə, qarşılaşdırma, tutuşdurma üsul və metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– dil paradigmləri dil və şüurun qarşılıqlı əlaqəsi məsələsini özündə ehtiva edir;
– ingilis dilinin leksik fondunda söz kökü sözün tərkib hissəsi olduğu üçün mənalı və ya mənalılığı olan vahid kimi qiymətləndirilir;

– müxtəlif mənşəli sözlərin bir dildə birləşməsi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən öyrənilməsi və tədqiqi xüsusi maraq doğurur;

– müxtəlif faktları cəlb etməklə, mühacirlərlə gələn multikultural terminlərin tədqiqi xüsusi maraq doğurur;

– mühacir leksikasındakı sözlər təkhecalı və ya bir çox hecalı quruluşa malik olmasına baxmayaraq, sadə söz kökü səviyyəsi daşıyır;

– Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının lüğət fondunda alınma sözlər lingvistik müxtəliflik baxımından maraq doğurur;

– Orta əsr Britaniya leksik inkişafında ad və feillərin diferensiallaşmaması sinkretik şəkildədir. Belə sözlər müasir ingilis dilində işlənməkdədir;

– Orta əsr ingilis dilində isim köklərində leksik-semantik inkişaf diferensiallaşma ilə nəticələnmişdir. İsim köklərinin bir çoxu tarixi-etimoloji baxımdan kök+gövdə formasında olan sözlər kimi təşəkkül tapmışdır. Yəni, onların bir çoxu etimoloji cəhətdən derivasiyaya uğramış köklərdir;

– Diferensiallaşma prosesi çağdaş ingilis dilinin inkişafında mühüm rol

oynamışdır. Həmin diferensiallaşma fonetik, leksik-semantik, qrammatik səviyyələrdə baş vermişdir. Lakin leksik-semantik diferensiallaşma ilə fonetik diferensiallaşmanın sürəti daha çevik olmuşdur. Leksik-semantik səviyyədə gedən diferensiallaşma Orta əsr ingilis dilinin lüğət tərkibinin fərqlənməsinə və zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İngilis dilinin leksik inkişafındakı linqvistik müxtəlifliklər indiyə qədər sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu mənada nəzəri baxımdan qrammatik və semantik uyğunluq maraq doğurur. Adı gedən mövzu dünya dilçiliyində çox az işlənmişdir. Bu da işin elmi yeniliyini bariz şəkildə göstərir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri cəhətdən əhəmiyyəti alınan nəticələrin ümumi dilçilik baxımından aktual olmasındadır. Alınmış nəticələr gələcəkdə bu sahədə aparılacaq yeni araşdırmalara, sözügedən məsələnin daha ətraflı öyrənilməsinə zəmin yarada bilər. Eləcə də bir sıra başqa dillərdə də oxşar amillərin təhlili zamanı istifadə edilə bilər.

Praktiki əhəmiyyəti isə, alınan nəticələri ingilis dilinin tədrisində tətbiq etmək, linqvokulturologiya, ölkəşünaslıq kimi fənlərin tədrisində, dissertasiya mövzusu ilə bağlı mühazirələrin, dərs vəsaitlərinin və proqramların tərtibində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları yerli və xarici elmi jurnallarda və elmi xəbərlərin toplularında məqalələr (7 yerli və 2 xarici), beynəlxalq (2 yerli və 2 xarici) və respublika konfranslarında tezislər şəklində çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və ixtisarlardan ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 5 səhifə, 9449 işarə, I fəsil 38 səhifə, 74008 işarə, II fəsil 37 səhifə, 72781 işarə, III fəsil 37 səhifə, 71089 işarə, nəticə 3 səhifə, 4821 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 232148 işarədir.

I FƏSİL

ORTA ƏSRLƏRDƏ BRİTANIYA CƏMİYYƏTİNDƏ MULTİKULTURALİZMİN FORMALAŞMASINI TƏMİN EDƏN AMİLLƏR

1.1. Dilin leksik inkişafına multikulturalizmin təsiri

Hazırda müxtəlif ölkələrə nəzər yetirdikdə bir ölkə daxilində müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin yaşadığını görürük. Məsələn, Kanadada 600 müxtəlif etnik qrup yaşayır və yaxud Belçikanın ərazisi iki mühüm yerə bölünür və 3 rəsmi dildə danışılır: əhalinin 60 %-i fransız dilində, 40 %-i niderland dilində danışır [119]. Məhz bu fenomen “multikulturalizm” adlanır.

“Multikulturalizm” terminindən XX əsrin 70-ci illərindən etibarən geniş istifadə olunmuşdur. Multikulturalizm termininin ilk dəfə harada yaranması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi mənbələrdə 60-70-ci illərdə yaranması ilə bağlı fikirlər var [78, s.16]. Bir sıra ədəbiyyatlarda bu terminin ilk dəfə 1957-ci ildə, dörd dildə danışılan və bir neçə dinə etiqad edən, İsveçrədə dövlətin xarakterizə edilməsi ilə bağlı yarandığı qeyd olunur [117]. Bəzi ədəbiyyatlarda isə 1970-ci ildə Avstraliyada İmmiqrasiya naziri vəzifəsində çalışmış Al Kresbi tərəfindən, anqlo-saksonlar və yerli əhali arasındakı nifaqı aradan qaldırmaq məqsədilə yarandığı qeyd olunur [2, s.29].

Multikulturalizm nədir? – sualına dilçilərin müxtəlif cavabları fərqləndirilir. Multikulturalizm mədəni plüralizmi və davamlılığı qəbul edən və onun inkişafına şərait yaradan amillərdən ən mühümüdür [113]. Multikulturalizm dedikdə, multikultural cəmiyyətin hər bir üzvünün – istər varlı, istərsə də, kasıb təbəqənin hər birinin bərabər hüquqa malik olduğu cəmiyyət başa düşülür [113].

Multikulturalizm tolerantlığın bir aspektidir. Multikulturalizm müxtəlif mədəniyyətlərin paralel şəkildə mövcud olub, bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edərək inkişaf etməsi və zənginləşməsi deməkdir [113].

Mədəni plüralist (multikultural) cəmiyyət dominant mədəniyyətin olmadığı bir cəmiyyətdir (mədəniyyət konseptini etnik konseptə birləşdirməyən cəmiyyət). Bu

cəmiyyət hər bir fərdin özünə ona hansı mədəniyyətin xas olduğunu seçmə hüququ verən cəmiyyətdir.

Mədəni müxtəliflik təkcə etnik müxtəliflik deyil, müxtəlif həyat tərzləri, müxtəlif mədəni meyllər və müxtəlif mədəniyyət istiqamətləridir. Mədəni plüralizm müstəqil şəxsiyyətlərin paralel mövcudluğu deyil, onların qarşılıqlı nüfuz və qarşılıqlı inkişafını nəzərdə tutan qarşılıqlı əlaqədir.

Doğrudur, hazırda bir sıra ədəbiyyatlarda dövlətlərin multikulturalizmdən bir siyasət kimi istifadə etdiyi haqlı olaraq qeyd olunur. Lakin unutmamaq olmaz ki, multikulturalizm bir siyasət kimi müəyyən bir coğrafi şəraitdə yaşayan müxtəlif mədəniyyətlərə aid olan xalqların mehriban, sevgi və hörmət içərisində bir yerdə yaşamasına səbəb olur.

Multikulturalizmin məfhum olaraq orta əsrlərdən etibarən mövcud olduğunun bir sıra bədii əsərləri nəzərdən keçirən zaman şahid oluruq. Buna misal olaraq, ilk öncə yeddi mədəniyyəti özündə əsk etdirən dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan “Yeddi gözəl”, eyni zamanda, “İskəndərnamə”, “Xosrov və Şirin” əsərləri xüsusi diqqətə layiqdir. V.Hötenin “Şərq divanı” əsəridə bu baxımdan maraqlı doğurur [113]. Bu əsərlərin hər birində müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin həyat tərzləri, adət-ənənələri, dünyagörüşü işıqlandırılmışdır. Bundan başqa, multikulturalizm olmasa idi, ədəbiyyat və poeziya, memarlıq sənətində bəşəriyyətə töhfələr verən ərəb-İspan mədəniyyəti mövcud olmazdı. Orta əsrlərə məxsus İslam və xristianlığın qovuşması multikulturalizmin təntənəsindən xəbər verir. Sözügedən dinamika hələ də qüvvədədir [113].

Multikulturalizm olmadan bəşəriyyətin inkişafı imkansız görünür. Müasir zamanda bu termin müxtəlif aspektdə səsləndirilir. Bu gün o, bir başqa mənə tutumuna malik olmaqla, müxtəlif millətlərin sahib olduğu mədəniyyətlərin qovuşduğunu özündə ehtiva edir [113].

Ümumiyyətlə, multikulturalizmə iki əsas yanaşma vardır. Birincisi, *liberalizm*, ikincisi isə, *kommunitarizm* yanaşmasıdır.

Liberalizm tərəfdarlarına görə (Kimlika), əsas fərdin, şəxsiyyətin öz istək və arzularıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu zaman bütün cəmiyyətin deyil, yalnız müəyyən

bir insanın, fərdin və ya müəyyən bir qrupun hüquq və azadlıqları üstün tutulur. Liberallara görə, müəyyən kiçik qruplara öz hüquq və azadlıqlarını, muxtariyyətlərini qorumaqda kömək etmək lazımdır. Onlar məhz fərdlərin cəmiyyəti formalaşdırdığını qeyd edirlər.

Kommunitarizm yanaşmasının tərəfdarları (Teylor) isə liberalizmin tam əksini iddia edirlər. Kommunitarizm yanaşmasında cəmiyyətin hüquq və bərabərliyi əsas götürülür. Fəlsəfi kommunitarizm, cəmiyyətləri şəxsiyyətlərin birliyi kimi qiymətləndirən liberal fəlsəfədən fərqli olaraq, hər bir fərdi yaratmaq üçün cəmiyyətləri və cəmiyyəti nəzərdən keçirən bir meyldir. Kommunitaristlər liberalların cəmiyyətdən asılı olmayan, müstəqil hesab edilən fərdin hüquq və azadlıqlarını tanıyan, cəmiyyətin hüquq və azadlıqlarından üstün tutan liberal yanaşmanı tənqid etməklə, hər bir fərdin formalaşmasında məhz cəmiyyətin əsas rol oynadığını qeyd edirlər.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, multikulturalizmin iki növü fərqləndirilir: *zəif və güclü multikulturalizm*.

Zəif multikulturalizm – güc tətbiq edərək müəyyən bir coğrafi şəraitdə yaşayan, müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan mühacirləri və ya milli azlıqları assimilyasiyaya uğratmağın əleyhinədir. Bildiyimiz kimi, hər zaman azlıq çoxluğa tabe olur. Belə ki, eyni bir cəmiyyətdə yaşayan insanlar dövlətin hümanist multikultural siyasəti nəticəsində ünsiyyətə girərək qaynayıb-qarışırlar. Dövlət müxtəlif mədəniyyətlərə malik olan milli azlıqların mədəni müxtəlifliklərini tanıyır. Bu zaman biz zəif multikulturalizmdən danışmış oluruq. Qeyd etdiyimiz kimi, gec və ya tez, azlıq çoxluğa öz istəkləri ilə tabe olur.

Güclü multikulturalizm – milli azlıqların yeni mühitə uyğunlaşması prosesini sürətləndirir və ona şərait yaradır. Zəif multikulturalizm ilə güclü multikulturalizm arasında fərq zəif multikulturalizmin sadəcə milli azlıqların və mühacirlərin etnik-mədəni müxtəlifliklərini qəbul etməsidersə, güclü multikulturalizmin milli azlıqların və mühacirlərin etnik-mədəni müxtəlifliklərini tanıması və cəmiyyətə uyğunlaşması üçün hər cür şərait yaratmasıdır [78, s.24-26].

Multikulturalizmdən bəhs edən zaman onun təzahürləri arasındakı fərqləri də nəzərdən keçirməyimiz məqsədəuyğun olardı:

Assimilyasiya – milli azlıqların və mühacirlərin mədəniyyətlərinin məskunlaşdıqları ölkənin mədəniyyətinə assimilyasiya olunmasına yönələn bir siyasətdir. Başqa sözlə desək, milli azlıqların və mühacirlərin mədəniyyətlərinin yox edilməsinə xidmət edir.

İzolyasionizm – milli azlıqların və mühacirlərin cəmiyyətə uyğunlaşmasının qarşısını alır. Bu siyasət mühacirlər və milli azlıqlar ilə bağlıdır. Belə ki, mühacirlərin və milli azlıqların ölkəyə gələrək, orada uyğunlaşmasının qarşısını alan və artıq məskunlaşmış mühacirlərin və milli azlıqların təcrid olunmasına yönəlmiş bir siyasətdir. Başqa sözlə, ölkədə mədəni müxtəlifliyin qarşısını alan siyasətdir.

İzolyasiya özünü iki şəkildə büruzə verir: 1) milli azlıqların ölkəyə gəlib orada məskunlaşmasının qarşısını alır. 2) ölkədə artıq məskunlaşmış milli azlıqların cəmiyyətə assimilyasiya olunmasının qarşısını alır. İkinci halda, bu, siyasətdə aparteid adlanır.

Aparteid ölkəyə gələn milli azlıqların və mühacirlərin mövcud şəraitə uyğunlaşmasının qarşısını alan bir siyasətdir. İnsanların assimilyasiyasına əngəl törətmək niyyəti ilə onların təcridinə yönəlmiş siyasətdir [78, s. 23].

Multikulturalizmi onun digər təzahür formalarından fərqləndirən əsas cəhət onun azadlığa xüsusi əhəmiyyət verməsi və multikultural cəmiyyətdə yaşayan hər bir vətəndaşın hüquq bərabərliyini tanımasıdır. Məhz bu xüsusiyyət onu liberalizmdən fərqləndirir. Liberalizm müəyyən bir cəmiyyətdə yaşayan bütün insanların deyil, yalnız müəyyən bir insan qrupunun hüquq bərabərliyini nəzərdə tutur.

Sözgedən təzahürlər müxtəlif millətlərin nümayəndələrindən ibarət insanların göstərdiyi rəngarəng və fərqli xarakterə malik adekvat cavablar fonunda kiçilir və nəticə etibarilə, yerini multikulturalizmə təslim etmək və bu taleyi yaşamaq məcburiyyəti ilə qarşı-qarşıya qalır. Multikulturalizmin sadaladığımız keyfiyyətləri onu ölkənin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirən xoş niyyət, amal kimi səciyyələndirir. Məhz belə cəmiyyətin xoş dövrəyə imza atması üçün demokratiya

məhfumu əsas məzmun xəttini təşkil etməlidir, çünki münbit şəraiti yetişdirən yeganə xətt məhz demokratiya fonunda yetişir [113].

Sözgedən bu xoşməramlı anlayışı özündə ehtiva edən ölkələrdən bəhs edərkən Qərbi Avropanın və Şimali Amerikanın demokratik ölkələri qeyd edilir. Məhz bu ölkələrdə demokratiya fonunda multikultural dəyərlər ön plana keçmiş, bu ideyaların cücməsi üçün münbit şəraitin yaranmasını şərtləndirmişdir [113].

Multikulturalizm fərqli bölgələrdə fərqli şəkildə inkişaf etmişdir. Bu fərqlilik multikulturalizmin müxtəlif modellərinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bura biz Kanada, Amerika, Britaniya, Fransa və digər modellər. Hətta Amerikada yaşayan müxtəlif mədəniyyətli insanların bir yerdə yaşayıb, bir-birinə qaynayıb qarışmasını siyasətçilər “*melting pot*” – “*əridən qazan*”a bənzətmişlər. Həqiqətən də, illərlə müxtəlif mədəniyyətlər o qədər qaynayıb-qarışmışlar ki, onları “*əridən qazan*”a bənzətməmək mümkün deyil. Bu ifadə ilk dəfə 1908-ci ildə İzrael Zancvil tərəfindən “*The Melting Pot*” adlı tamaşada Amerikada anqlo-saksonlarla mühacirlər arasında olan qarşıdurmanı ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir [82, s.61] və zaman keçdikcə “*əridən qazan*” əvəzinə “*salad, kokteyl, mozaika, salad*” kimi sözlərdən də istifadə edilmişdir. Məhz bu baxımdan Amerikada bir neçə qanun qəbul olunmuşdur. Bu qanunların qəbul olunmasının əsas səbəbi ölkədə anqlo-saksonların gücünü azaltmaq və əhali arasında bərabərlik yaratmaq, eyni zamanda, immiqrasiya problemini aradan götürmək, immiqrasiyanı sürətləndirmək olmuşdur.

Orta əsrlərdən başlayaraq dövlətlər arasında olan iqtisadi və siyasi münasibətlər bugünkü multikultural cəmiyyətlərin yaranmasına və qloballaşmanın meydana gəlməsinə təkan vermişdir.

Beləliklə, multikulturalizmi özündə əks etdirən müxtəlif modellər arasında müqayisə apararkən onu aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Multikulturalizm müsbət, xoş niyyətlərə köklənmiş amaldır. O, ölkənin çiçəklənməsinə istiqamətlənir; münaqişə ocaqlarının sönməsinə çalışır və millətlərin qarşılıqlı əlaqə, inam və etibarını gücləndirir.

2. Multikulturalizm xalqlar arasındakı narazılığı azaltmaq məqsədilə istifadə olunan xoşməramlı siyasətdir [112].

Müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin hörmət və ehtiram içində yaşamaları, qloballaşan dünyamızın inkişafı üçün ən vacib amillərdən biridir. Müxtəlif xalqların birgə mehriban yaşayışı heç də asan deyil. Müxtəlif etnik qrupların birgə mehriban yaşamaları üçün onlar yanaşı yaşamaları öyrənməlidir. Multikultural cəmiyyət dedikdə, biz müstəqil mədəniyyət nümayəndələrinin bir-birlərinə uyğunlaşmasını nəzərdə tuturuq. Bir-birlərinin mədəniyyətlərinin və dillərinin zənginləşməsində bu cür mehriban münasibətlərin mövcudluğu əsas şərtlərdən biridir. Uyğunlaşma prosesinin tam şəkildə həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər işlər görülməlidir. Bu məqamda bizə bədii əsərlər kömək ola bilər. Belə ki, insanlar bədii əsərləri oxuduqca bir-birlərini daha yaxşı anlayıb, bir-birlərinə hörmət və ehtiramla yanaşmağı öyrənirlər. Məhz bütün bu məqamlar da birbaşa öz əksini dildə tapır.

Multikultural cəmiyyət dedikdə, bir ölkənin öz prinsiplərini digər ölkəyə tətbiq etməsini deyil, onların qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamasını nəzərdə tuturuq. Lakin bəzən məqsədimizə çatmaq istədikdə müəyyən çətinliklərlə rastlaşa bilərik. Məhz bu səbəbdən müxtəlif cəmiyyətlərin multikulturalizm anlayışını düzgün başa düşmələri üçün müəyyən bir yol qət etməliyik. Başqa sözlə, yeni yollar axtarıb tapmalıyıq. İlk öncə unutmamaq lazımdır ki, multikulturalizm dedikdə biz demokratiya anlayışını nəzərdə tuturuq. Müxtəlif xalqların ictimai və siyasi həyatda baş vermiş çətinliklərlə birgə mübarizə aparıb, birgə çıxış yolu tapmasını, bir-birlərinə hörmətlə yanaşmalarını ehtiva edirik. Əfsuslar olsun ki, bəzən qarşımıza çıxan çətinlikləri maddi və ya siyasi baxımdan qiymətləndiririk. Qarşımıza çıxan çətinlikləri, haqsızlıqları haqq-ədalət anlayışı ilə əlaqəndirməyə çalışırıq. Burada haqq-ədalətin özündən danışmaq yox, onun şərhini vermək lazımdır.

Məhz bu məqamda mədəniyyət anlayışı ön plana keçir. Hər bir xalq digər xalqın adət-ənənəsinə, tarixinə hörmətlə yanaşmalıdır. Unutmamaq lazımdır ki, bir xalqa hörmət və ehtiramla yanaşan, digər xalqların adət-ənənəsinə, tarixinə də hörmət yaradacaq. Bu isə növbəsində multikulturalizmin inkişafına səbəb olur ki, bu da, insanların birgə mehriban yaşaması deməkdir. Multikulturalizmə gedən əsas yollardan biridə müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin bir-birlərinə uyğunlaşması

məsələsidir. Bu məsələyə daha fərqli baxış açısından yanaşma bu problemlərin tezliklə həll olunması deməkdir.

Bəzi Avropa ölkələrində mühacirlərlə yerli əhali arasında münasibətlər çox gərgindir. Ağdərillilər ilə Afrika ölkələrindən gələn mühacirlər arasında gərgin münasibətlər hələ də davam edir. Mövcud vəziyyətdən çıxış yolu isə insanların bir-birlərini olduğu kimi qəbul edib, hörmətlə yanaşmaları onların ən çətin vəziyyətlərdən asan çıxış yolu tapmasına yardım edəcək.

Müasir multikulturalizmin kokteyllə müqayisəsi maraqlıdır. *“Kokteyl düzəltmək üçün stəkana müxtəlif komponentlər tökürlər, ancaq silkələmək mümkün olmur, komponentlər var, kokteyl yoxdur. Bəlkə heç tökmək lazım deyildi? Nə qədər çalışırsansa çalış, türkdən ya da ərəbdən anqlosaks düzəltmək olmaz”* [113].

Bu fikrə bir mənalı münasibət bəsləmək olmaz. Əlbəttə multikulturalizm dedikdə biz bir mədəniyyət nümayəndəsinin öz tarixini, adət-ənənəsini unudub, digər xalqın dinini, dilini və mədəniyyətini qəbul etməsini nəzərdə tuturuq. Əksini birgə möhkəmlənib birgə zənginləşməsini nəzərdə tuturuq. Burada əsas məqsəd türkdən və ya ərəbdən anqlosaks düzəltmək deyil, onların qarşılıqlı hörmət və ehtiram içərisində birgə yaşayışını təmin etməklə qarşılıqlı inkişafdır.

İlk zamanlarda multikulturalizm dedikdə, daha çox müxtəlif dillərin qarşılıqlı əlaqəsi başa düşülürdüsə, daha sonralar müxtəlif mədəniyyətlərlə müxtəlif dillərin birgə əlaqəsi nəzərdə tutulmağa başladı. Burada belə bir sual yaranır. Dil dedikdə biz nə nəzərdə tuturuq?

Dil dedikdə, biz şəxsi identikliklə mədəniyyətin bir sosial qrupda əks edilən kommunikasiya vasitəsinə başa düşürük. Dil və mədəniyyəti bir-birindən ayırmaq olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman dil multikulturalizmə və öz növbəsində, multikulturalizm dilə təsir edir. Məsələn, VI əsrdə Britaniyaya xristian dininin gəlməsi ilə latın dilindən *school* (məktəb), *bishop* (baş keşiş, yepiskop), *priest* (kahin, keşiş) sözlərinin keçməsinə və hazırda da işlənməsinə göstərmək olar. Dilçilərin hesablamalarına görə, məhz bu dövrdə ingilis dili latın dilindən altı min söz mənimsəmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bura latın dilindən düzələn sözlər aid edilməmişdir. Bildiyimiz kimi, çoxmədəniyyətli ölkədə müxtəlif mədəniyyətlər

arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır. Müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan dillər bir-birinə təsir edir və onlar müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Başqa sözlə, multikulturalizmi ifadə edən hər bir vahid dildə öz əksini tapır. Bu da, öz növbəsində, dildə linqvistik müxtəlifliyin formalaşmasına təsir edir ki, məhz yaranan linqvistik müxtəliflikdə multikulturalizmin formalaşmasını təmin edir. Göründüyü kimi dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi danılmazdır.

Əvvəlcə, ingilis dili tarixi və İngiltərənin dil tarixi anlayışlarını bir-birindən fərqləndirməyə çalışaq. Bu anlayışlar arasında mövcud olan fərq xüsusən də, Orta əsrlərdən bəhs edən zaman nəzərə alınmalıdır. Yalnız ingilis dilinin tarixini nəzərə alaraq Orta əsrlərdə linqvistik tarix barədə araşdırma aparmaq yalnız bir sinfə, yaxud yalnız bir cinsə baxaraq sosial tarix yazmağa bənzəyərdi. İngiltərənin linqvistik tarixini yanlış şəkildə ifadə etməklə yanaşı, belə bir nəzər nöqtəsi ingilis dilinin tarixini yanlış ifadə edir. İngilis dilini tək, təcrid olunmuş şəkildə tədqiq etmək düzgün deyil. İngilis dili tarix boyu digər dillərlə sıx əlaqədə, bəzən rəqabətdə olmuş, bəzən də onları inkar etmişdir. Məhz bu gərgin əlaqələr ingilis dilinin formalaşmasına dilin öz daxili amilləri qədər təsir etmişdir. Orta əsrlərdə Britaniya romalıların, anqlo-saksonların, yutların, fransızların və digər tayfaların mədəniyyətlərinin və dillərinin təsiri altında olmuşdur.

V əsrdən başlayaraq, Roma imperiyası tarixinin qara günlərini yaşamış olur. Hunların, german və vandal tayfalarının aramsız hücumları altında ərazisinin böyük bir hissəsini itirmiş, darmadağın edilmiş Roma imperiyası tənəzzül etməyə başlayır. Qərbi Roma imperiyası rəsmi olaraq 476-cı ildə germanların başçısı Odoakr tərəfindən sonuncu Qərbi Roma imperatoru Romul Avqustun devrilməsi ilə süqut etmiş olur [111]. Roma imperiyasının hakimiyyəti dövründə Britaniya adaları "*Britanniya əyaləti*" adı altında birləşmiş, Roma imperiyasının tənəzzülündən sonra Britaniya 7 krallığa bölünmüşdür.

Romalılar Britaniyaya dil, təqvim, qanun və idarəetmə sistemini gətirdilər, britanlara siyahıyaalma qaydasını öyrətdilər. Roma imperiyasının təsirindən əvvəl britanların düz, səliqəli yolları yox idi. Romalılar Britaniyada gil, təbaşir və

çınqıllardan düzəlmiş yeni, düz yollar saldılar. Hazırda da Britaniyanın bəzi yerlərində romalıların saldıdığı yollara rast gəlmək olur.

Roma imperiyasına qədər britanlarda yazı mədəniyyəti yox idi. Onlar informasiya mübadiləsini yalnız şifahi şəkildə aparırdılar. Məhz yazı mədəniyyətinin Britaniyaya gəlməsi yerli xalqın dilə şüurlu təsirini genişləndirdi.

Romalılar özləri ilə birgə Britaniyaya latın dilini gətirdilər. Məhz latın dili vasitəsilə də Britaniyaya xristian dini gəldi. Romalılar öz tarixlərini, baş verən ən vacib hadisələri latın dilində qeyd edirdilər. Belə ki, Roma imperiyası zamanı dilə daxil olan sözlərdən *exit* (çıxış), *pedestrian* (piyada), *inch* (ölçü vahidi), *wine* (şərab), *kettle* (çaydan), *belt* (kəmə) və s. misal göstərmək olar. Bu gündə ingilis dilinin Britaniya variantında bu sözlər işlənir.

Romalılar Britaniyaya şəhər mədəniyyətini gətirdilər. Belə ki, romalılar böyük şəhərlərdə yaşayırdılar. Britaniya Roma imperiyasının hakimiyyəti altında olanda bir sıra şəhərlər, şəhər mərkəzləri salındı. Latın dilindən keçən *castra* (düşərgə) sözünə bu gün kök şəklində bir sıra Britaniya şəhərlərinin adlarında rast gəlmək olur – *Lancaster*, *Manchester*, *Leicester* və s.

Bu gün bütün dünyanın istifadə etdiyi “*günəş təqvimi*” Britaniyaya romalılar tərəfindən gətirilmişdir. Britanlar ayların adlarını romalılarından götürmüşlər. *July* (iyul ayı) *Julius Ceaser* (Yuli Sezar) şərəfinə verilmiş ay adıdır. Mərkəzləşdirilmiş istilik sistemləri, ictimai kitabxanalar, polis sistemi, yanğınsöndürmə, su körpüləri, mədəniyyəti, amfiteatrlar və bu kimi bir çox mədəniyyət nümunələrini məhz britanlar romalılarından öyrənmişlər.

Roma imperiyası süquta uğradıqdan sonra, Britaniya anqların və saksonların təsiri altına düşür. Anqlo-saksonların hakimiyyəti V-XI əsrləri əhatə edir. Anqlar və saksonlar özləri ilə gətirdikləri mədəniyyəti anqlo-sakson mədəniyyəti, gətirdikləri alman dilini isə ingilis dili adlandırırdılar. Anqlo-saksonların hakimiyyəti (V-XI əsrlər) dövründə ingilis dilinə gündəlik danışmada istifadə olunan və anqlo-saksonların həyat tərzini əks etdirən söz və ifadələr keçmişdir. Məsələn, *chalk* (təbaşir), *anchor* (lövbər), *camp* (düşərgə), *cheese* (pendir), *chest* (səndiq), *cook* (aşpaz), *copper* (çəlləkçi), *devil* (şeytan), *dish* (qab), *fork* (çəngəl), *gem* (cəvahirat), *inch* (düym,

qarış), *kitchen* (*mətbəx*), *mill* (*dəyirman*), *noon* (*günorta*), *pillow* (*yastıq*), *pound* (*funt*), *sack* (*çuval*), *street* (*küçə*), *wall* (*divar*), *wine* (*şərab*), *butter* (*yağ*), *mile* (*mil*) və s. Zaman keçdikcə bu sözlər dəyişiklikliyə uğramışdır. Bunu aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görmək olar: *Ancor-anchor*, *butere-butter* (*L < Gr. butyros*), *cealc-chalk*, *ceas – cheese* (*caseum*), *cetel-kettle*, *cycene-kitchen*, *cirice-church* (*ecclesia < Gr.Ecclesia*), *disc-dish* (*discus*), *mil-mile* (*milia [passuum]* “a thousand paces”), *piper-pepper*, *sacc-sack* (*saccus*), *straet-street* (*[via] strata* “straight way” or *stone-paved road*), *weall -wall* (*vallum*), *win-wine* (*vinum < Gr. oinos*) [128].

Alman tayfalarının, anqların, saksonların və yutların, məskunlaşmasından əvvəl, bu tayfalar və romalılar arasında ticarət əlaqələri var idi. Bu əlaqələr ingilis dilində əhəmiyyətli izlər buraxmışdır. Məhz bu dövrdə alınan sözlər mədəni-iqtisadi və hərbi səciyyə daşıyır. Bu zaman alınan yeni sözlər o zaman üçün daha yüksək mədəniyyət hesab edilən Roma mədəniyyətinə aid yeni anlayışlar idi ki, onlar arasında *port* (*lat. portus*) – *liman*; *kitchen* (*lat. coquina*) – *mətbəx*; *piper* (*pepper*) – *istiət* və başqa bu kimi sözləri nümunə göstərmək olar [126].

Tədqiqatçılar güman edirlər ki, məhz bu sözlər anqlo-saksonlar tərəfindən Britaniyada məskunlaşmasından əvvəl mənimsənilmişdir. Dilçilər müxtəlif german dilləri və dialektlərinin leksik vahidlərini semantik təhlil edərkən anqlo-sakson və kelt tayfalarının dillərində latın mənşəli eyni dil vahidlərinin olmasını müəyyən etmişlər. Lakin Britaniyaya bu sözlərin birbaşa latın dilindən və ya kelt və anqlo-sakson tayfaları tərəfindən gətirilməsi barədə dəqiq məlumat yoxdur. Buna səbəb isə bunu sübut edə biləcək heç bir tarixi mənbənin olmamasıdır.

Anqlo-saksonlar Britaniyaya əsasən kənd təsərrüfatını – heyvandarlığı gətirmişlər. Dilə daxil olan sözlərdə də bunu aydın sezmək olar. *Shire* (qəd. ing. *scīr*) sözünə diqqət yetirək. Bu leksik vahid hazırda *qraflıq* anlamında işlənir. Bu sözü semantik təhlilə cəlb etdikdə bizə aydın olur ki, *shire* Orta əsrlərdə İngiltərənin ənənəvi kənd təsərrüfatı mədəniyyətini qoruyan, qala divarları rolunu oynayan regionlara deyilirdi [122].

Anqlo-saksonlar sırf kənd təsərrüfatı ilə məşğul olduğundan, iri şəhər mərkəzlərini tərk edib çay kənarında, xırda şəhərlərdə məskunlaşmışlar. Anqlo-

sakson hakimiyyəti zamanı *building* sözü əvəzinə *timber* sözü işlənirdi. Buna səbəb isə qeyd etdiyimiz kimi, çay kənarlarındakı balaca evlərin Meksika ağaclarından hazırlanması idi.

Anqlo-saksonların hakimiyyəti dövründə qadınların cəmiyyətdə oynadığı rol əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. Qadınlar iri torpaq sahələrinə sahib ola bilərdilər. Anqlo-saksonların əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq – kənd təsərrüfatı olduğundan, onların hakimiyyəti zamanı torpaq mülkiyyəti ilə bağlı bir sıra qanunlar yaradılmışdı. Ümumiyyətlə, V-XI əsrlərdə əhalinin hüquq və azadlıqları təmin olunmuşdu. Məhz bu səbəbdəndir ki, bəzi mənbələrdə bu dövrü “Qızıl Era” da adlandırırlar. Leksik vahidlərin təhlili zamanı biz bunun bir daha şahidi oluruq [89, s.59].

Sake and soke ifadəsinə nəzər salmaq (qəd. ing.: *sacu and socn*). Belə ki, *sake* – mübahisənin mövzusunun, *soke* – işin məhkəmə iclasına göndərmə prosesini ifadə edirdi. *Sake and soke* dedikdə isə kənd təsərrüfatı münasibətlərində baş verən qanunsuzluqların Ali məhkəmənin həllinə verilməsi nəzərdə tutulur [120]. Bu kimi bir sıra sözlərin və ifadələrin təhlili bizə anqlo-sakson mədəniyyəti və dünyagörüşü haqqında ətraflı məlumat verir.

Toll and team. Bu ifadə XI əsrdə krallıq tərəfindən anqlo-sakson və anqlo-norman qanunlarına əsasən torpaq sahiblərinə verilən imtiyazları ifadə edirdi. *Toll* torpaq sahiblərini başqalarına pul ödənişi etməkdən azad edirdi, eyni zamanda, onların torpaqlarından keçən hər hansı bir məhsul, yaxud heyvan satışı üçün vergi qoyma hüququ verirdi. *Team* isə, torpağa qanunsuz sahiblənmələrə, qanunsuz torpaq sahələrində ticarət edənlərə qarşı yönəlmiş bir qanun idi [120].

Infangthief and outfangthief. İngiltərə krallarının feodallara onların torpaq sahələrində tutduqları oğrular ilə bağlı qərar vermək hüququ verirdi. Ümumillikdə isə bu üç ifadə bir qanun şəklində *sake and soke, toll and team, and infangenetheof* şəklində əks olunurdu [120]. Leksik vahidləri semantik təhlilə cəlb edən zaman anqlo-sakson mədəniyyətinin Orta əsrlərdə Britaniyada əsasən hüquq və azadlıqlar sistemində və kənd təsərrüfatı ilə bağlı dəyişikliklər gətirdiyini görürük. Başqa sözlə, anqlo-sakson mədəniyyəti əsasən sadə xalqın mədəni həyatında və dilində silinməz izlər buraxmışdır.

Anqlo-sakson hakimiyyəti dövründə latın dilinin ingilis dilinin Britaniya variantına təsiri daha da genişlənir. Multikulturalizmin təsiri altında dilin leksik inkişafını nəzərdən keçirən zaman latın dilinin Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantına iki dəfə təsir etməsinin şahidi oluruq. Orta əsrlərdə latın dilinin birinci dəfə ingilis dilinə təsiri VI və VII əsrlərdə xristian dininin Britaniyaya gəlməsi dövrünə aiddir. Britaniyanın xristianlaşması Frank kralı Harribertin qızı Bert ilə evli olan kral Etelbertin Müqəddəs Avqustinin əli ilə xaç suyuna salındıqdan sonra başlayır. Tezliklə Britaniyada xristian ədəbiyyatının yaranması və yayılması başladı. Belə ki, mədəni səviyyədə baş verən yüksəliş özü ilə yeni anlayışlar gətirmişdi. Məhz bu səbəbdən yeni sözlərin alınması ehtiyacı yaranmışdır. İkinci dəfə isə, XI-XIII əsrdə normanların Britaniyaya hücumu ilə bağlıdır. Bu zaman dilə keçən sözlər, əsasən mədəniyyət, din, müharibə və gündəlik həyatla bağlı olan sözlər idi. Məsələn: *abbot* (*rahib*), *altar* (*taxt, səcdəgah*), *candle* (*şam*), *clerk* (*mirzə*), *mass* (*kütlə, çoxluq*), *minister* (*din xadimi*), *monk* (*rahib*), *nun* (*rahibə*), *pope* (*papa – Roma papası*), *priest* (*keşiş*), *school* (*məktəb*), *shrive* (*büzülmək*) və s. [85, s.33]. Qeyd etmək istərdik ki, xristian dininin texniki dili yunan dilindən inkişaf etdiyini və kilsə keşişlərinin yazıları yunan dilində yazıldığını nəzərə alsaq, bu sözlərin əksəriyyəti yunan mənşəli sözlər hesab edilməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dilə daxil olan sözlər zaman keçdikcə, bəzi dəyişikliyə uğramışdır: *apostol* – “*apostle*” (*əshabə, həvari*) (*apostolus* < *Gr. apostolos*), *casere* – “*caesar, emperor*”(Sezar), *ceaster* – “*city*” (*şəhər*) (*castra* “*camp*”), *cest* – “*chest*” (*sandıq*) (*cista* “*box*”), *circul* – “*circle*” (*dairə*), *maegester* – “*master*” (*ustad*) (*magister*), *martir* – “*martyr*” (*şəhid*), *paper* – “*paper*” (*kağız*) (*papyrus, from Gr.*), *tigle* – “*tile*”(kirəmit) (*tegula*) [128].

İkinci dəfə latın dilinin ingilis dilinin Britaniya variantına təsiri zaman dilə keçən sözlər fransız dilinin norman dialektinin təsiri altında az və ya çox dərəcədə fonetik, semantik və qrammatik cəhətdən artıq müəyyən dəyişikliyə uğramışdı. Bu zaman alınan latın sözləri birbaşa ünsiyyət vasitəsilə deyil, yazılı şəkildə, kitablar vasitəsilə dilə keçmişdir. Yazılı şəkildə keçməsinə görə, bu sözlər şifahi şəkildə keçən sözlərlə müqayisədə nisbətən daha az dəyişikliyə məruz qalmışdı və əsasən, terminoloji və mücərrəd sözlər olmuşdu.

Anqlo-saksonların hakimiyyəti zamanı keltlərin Britaniya mədəniyyətinə və dilinə təsiri əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Tədqiqat işimiz ilə birbaşa əlaqəsi olmasa da, kelt tayfalarının Britaniyaya təsirindən bəhs etmək zərurətini nəzərə alıb qeyd etməliyik ki, Kelt tayfaları Britaniyanın ən qədim xalqıdır. Alman tayfalarının (anqlar, sakslar, frizlər, yutlar və s.) hücumundan sonra kelt tayfasının böyük qismi məhv olmuşdu. Bununla yanaşı, Orta əsrlərdə Britaniyada linqvistik müxtəlifliyin yaranma səbəblərini və inkişaf prosesini nəzərdən keçirən zaman ilk anqlo-sakson krallıqlarında kelt elementlərinə rast gəlmişik. Orta əsrlərdə keltlər, əsasən, Kamberlənd və Uestmorlənddə məskunlaşmışlar. Tədqiqatlar zamanı müəyyən olunur ki, kelt tayfalarının təsiri nəticəsində ingilis dilinə az sayda adi ümumişlək sözlər (*laet* – qul anlamına yaxın mənada işlənmişdir; *wealth* – yad, qul anlamında işlənmişdir və s.) keçsə də, bir sıra coğrafi adlar məhz kelt mənşəlidir:

Ümumişlək sözlər: *brocc* “badger”, *cumb* “combe, valley”

Coğrafi adlar: *London, Carlisle, Devon, Dover, Cornwall, Thames, Avon...*[128].

IX əsrdən başlayaraq Danimarka krallığının hücumları nəticəsində Britaniyanın mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər öz əksini dildə də tapmışdır. Belə ki, IX əsrdən etibarən skandinav tayfalarının – vikinqlərin Britaniyaya hücumu nəticəsində Britaniyanın şimal-şərq hissəsinin Londondan Nortumbriaya qədər olan hissəsinin etnik tərkibi və sosial strukturu tamamilə dəyişdi. Burada bir sıra norveçlilər və danimarkalılar məskunlaşdılar və özləri ilə bərabər öz mədəniyyətlərini, dillərini gətirdilər. Hətta X əsrdə Anqlo-sakson krallığı öz hakimiyyətini burada bərpa etdikdən sonra belə, buranın səciyyəvi skandinav xarakteri qorunub saxlandı və bura *Deynlo (Danelaw)* adlandırıldı (Danimarkanın hüquq sahəsi). Hazırda da bu ərazidə skandinav lüğəti istifadə olunur və bir sıra coğrafi adlar skandinav mənşəlidir [87, s.45].

Anqlo-sakson monarxiyasının son dövrlərində İngiltərədəki skandinav təsiri daha da güclənmişdir: norveç və danimarkalı aristokratlar İngiltərənin ən yüksək vəzifələrində yer alırdılar və nəticə etibarilə, skandinav həyat tərzini və mədəniyyəti krallığın gündəlik həyatına daxil olurdu. Bu isə öz növbəsində, bu dövrdə İngiltərədə

mövcud olan anqlo-danimarka cəmiyyətindən danışmağa əsas verir. Bu cəmiyyət hər iki mədəniyyəti özündə əks etdirir. Bu dövr Britaniya tarixində ingilislərin skandinav tayfalarının, onların dillərinin və mədəniyyətlərinin təsiri altında olduğu bir dövr kimi səciyyələnir. Skandinav dilinin təsiri nəticəsində ingilis dilinin leksikası, qrammatikası dəyişiklikliyə məruz qalmışdır. Bildiyimiz kimi, ingilis dili sintetik dil olmuşdur, skandinav dilinin təsiri ingilis dili sözlərindəki sonluqların düşməsi və ingilis dilinin səciyyəvi analitik strukturunun formalaşması ilə nəticələnmişdir.

Bir dilin analitikliyi dedikdə, cümlədəki sözlərin əlaqəsinin birbaşa söz quruluşunun xüsusi sıra ardıcılığının gözlənilməsi ilə yaradılması nəzərdə tutulur. Sintetik dil dedikdə isə cümlədəki sözlərin əlaqəsinin sözlərin birbaşa özlərinin dəyişilməsi ilə yaranması başa düşülür.

Müasir ingilis dilində *-sk*, *-sc* hərf birləşmələri ilə başlayan sözlər skandinaviya tayfalarının dilindən alınan sözlərdir. Misal olaraq, *scab* (qabıq), *scathe* (vurmaq, səpmək), *scare* (qorxmaq), *scorch* (yandırmaq), *score* (xal), *scowl* (qaşqabaq), *scrap* (qırıntı), *screech* (qışqırıq), *scrub* (sürtmək), *skill* (bacarıq), *skin* (dəri), *skirt* (yubka), *skull* (kəllə), *sky* (səma) sözlərini göstərmək olar. Skandinav dilindən alınan sözlər, əsasən, ümumişlək sözlər kimi, gündəlik həyatda istifadə olunan sözlərdir (ort. ing. “angry” – əsəbi, rahatsız edici; “wrooth” – əsəbi; “skye” – bulud, buludlar; “heaven” – göy, göylər; “taken” – götürmək, tutmaq, başlamaq; “niman” – tutmaq, götürmək; “they” – onlar; “hi, heo, he” – onlar). Bu sözlərin təhlili Orta əsr skandinav mədəniyyətinin anqlo-sakson mədəniyyətindən üstün olmadığını göstərir. Qeyd etməliyik ki, bu sözlərin əksəriyyəti ingilislərə artıq məlum olan sözlər idi. Bu isə öz növbəsində, IX-XI əsrlərdə skandinavların dünyaya yayılan gücü, mədəni inkişafı ilə bağlıdır. Buna nümunə kimi *anger* – *hirs* sözünü göstərmək olar. Orta əsrlərdə *anger* – *bədbəxtlik*, *qəhər*, *hirs*, *acıq* mənasında işləndiyi halda, qədim və orta əsr skandinav dilində məhz *qəhər*, *qəm* mənasında işlənmişdir. Eyni ilə “fellow” – oğlan, dost (ort. ing. “felawe” – yoldaş, oğlan, dost; qədim skand. “felagi” – üzv, yoldaş, tərəfdaş); “fit” – quraşdırmaq, uyğun gəlmək, təmin etmək (ort. ing. “fitten” – təşkil etmək; qəd. skand. “fitja” – bağlamaq); “weak” – zəif (ort. ing. “weik”, qəd. skand. “veikr”) sözlərini misal göstərmək olar.

Skandinavlar özləri ilə Britaniyaya hərbi mədəniyyətini, hərbi silah adlarını, geyim tərzlərini gətirirlər. Misal olaraq, *gun* – döyüş, müharibə anlamını bildirirdi, lakin hazırda silah mənasında işlənir; *ransack* – döyüş zamanı evdə axtarış; *scathe* – yaralamaq və s. sözləri göstərmək olar. Eyni zamanda, döyüşlə əlaqədar anqlo-saksonlar iki fəslin adını skandinavlardan götürmüşlər. Belə ki, anqlo-saksonlar skandinavların yayda hücumlarından qorxurdular və qışda hava şəraitinin onların hücumlarına mane olduğundan və hücumların azaldığından daha rahat olurdular. Məhz bu səbəbdən *winter* və *summer* sözlərini götürmüşlər. Bu sözlər skandinav cəmiyyətini özündə səciyyələndirir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, skandinav dilindən alınan sözlər ingilis dili leksikasına hər hansı yeni bir mənə gətirmək məqsədilə deyil, məhz bu dillərin bir-birilə qohum dil olduğu üçün, hətta belə də demək olar ki, bir dilin iki müxtəlif dialekti kimi ümumi danışmaq dilində istifadəsi daha rahat olduğundan keçmişdir. Skandinaviya tayfalarının təsiri nəticəsində ingilis dilinin leksikasına keçən sözlərə misal olaraq: *anger* (*qəzəb*), *blight* (*zərəverici*), *by-law* (*əsasnamə, qanun*), *cake* (*tort*), *call* (*çağırış*), *clumsy* (*bacarıqsız, əfəl*), *doze* (*uyumaq, mürgüləmək*), *egg* (*yumurta*), *fellow* (*yoldaş*), *gear* (*mexanizm, motor*), *get* (*almaq*), *give* (*vermək*), *hale* (*hal*), *hit* (*vurmaq*), *husband* (*ər, yoldaş*), *kick* (*təpik*), *kill* (*öldürmək*), *kindle* (*yandırmaq*), *law* (*qanun*), *low* (*aşağı*), *lump* (*yumru*), *rag* (*cır-cındır*), *raise* (*qaldırmaq, yüksəltmək*), *root* (*kök*), *seat* (*oturacaq*), *sly* (*hiyləgər*), *take* (*götürmək, almaq*), *they* (*onlar*), *them* (*onları*), *their* (*onların*), *thrall* (*əzmək*), *thrust* (*itələmək*), *ugly* (*çirkin*), *want* (*istəmək*), *window* (*pəncərə*), *wing* (*qanad*) və s. kimi sözləri göstərmək olar.

Qeyd etmək istərdik ki, IX əsrdə ingilislərdən fərqli olaraq skandinavlarda yazı mədəniyyəti olmadığından iki dilin assimilyasiyasını sübut edən çox az dəlil qalmışdır. Skandinavlar yalnız run sistemindən istifadə edirdilər. Bunlardan biri Şimali Yorkşayədə (North Yorkshire), Kirkdeyldə (Kirkdale) yerləşən *Müqəddəs Qriqori kilsəsində* daş üzərində oyulub yazılan yazını göstərmək olar, bu yazı günəş təqvimini ilə 1055-ci ilə aiddir.

Tədqiqat işimizə uyğun olduğu üçün bəzi parçaları təqdim edirik:

Transkripsiya: *orm gamalsuna bohte scs (= sanctus) gregorivs minster donne hit wes lel tobrocen 7 to falan 7 he hit let macan newan from grunde xpe (= christe) 7 scs gregorivs in eadward dagum cng (= cyning) 7 in tosti dagum eorl 7 haward me wrohte 7 brand prs (= preostas)*

Tərcümə: *orm gamalson bought st gregory's minster when it was all broken & fallen down & he caused it to be made anew from the ground to christ and st gregory in king edward's days & in earl tosti's days & hawarth & brand priests made me* [85, s.31].

İngilis leksikasına daxil olan skandinav mənşəli *wapentake* (qəd. ing. *wæpengetæc*, qəd. skand. *vapnatak*, *vapna* sözündən götürülmüşdür, cəm forması *vapn* “*weapon*” (silah) + *taka* “*to take*” (toxunmaq, tutmaq, zəbt etmək) silahla tutmaq, silahla zəbt etmək anlamını vermişdir) sözü Skandinaviyanın hər b mədəniyyətini özündə əks etdirirdi. Belə ki, ilk zamanlarda skandinav dilində silahların yoxlanılması ilə bağlı olan bir yığıncağı və ya bəzi mənbələrə görə isə qılıncların və ya nizələrin qaldırılması ilə səs vermə iclaslarını əks etdirirdi. Lakin skandinavların Britaniyaya hücumundan sonra mənasında müəyyən qədər dəyişikliklər baş vermiş və “*süvari bölməsi*” anlamında işlənmişdir. Bu mənə dəyişməsi özündə Orta əsrlərdə Britaniyada skandinavlar və anqlo-saksonlar arasında olan müharibənin nəticəsində baş vermişdir. Bir müddət sonra anqlo-saksonların hakimiyyəti altında olan ərazilərin hər birinin öz nəzarətçisi olurdu. Onlar ingilis dilində *reeve* adlanırdı. Britaniyada skandinavların təsiri altında olan ərazilərdə isə bu şəxslər *wapentake* adlanırdı. Sözlər üzərində apardığımız semantik təhlil bizə linqvistik müxtəlifliyin birbaşa Orta əsr Britaniya həyat tərzinin təsiri altında formalaşdığını göstərir. Məhz bu linqvistik müxtəliflik də, öz növbəsində, Britaniyanın mədəniyyətinə, multikultural həyat tərzinin formalaşmasına təsir etmişdir.

XI əsrdən başlayaraq Britaniyada anqlo-sakson hakimiyyəti zəifləyir və Britaniya Fransa mədəniyyətinin və dilinin təsiri altına düşür. Fransız dilindən keçən sözlər isə, skandinav dilindən keçən sözlərdən fərqli olaraq ingilis dili ilə müqayisədə

daha üstün mövqe tuturdu. Bu isə, fransız dilinin zadəganların, feodalizmin dili olması ilə bağlıdır. Fransız dilindən keçən sözlər yüksək təbəqənin yaşayış tərzini, fəaliyyətlərini, cəmiyyətdə mövqelərini və maraqlarını özündə əks etdirir. Eyni zamanda, bu sözlər ilə birgə Britaniyaya yeni fransız mədəniyyəti gəlir. Xalqın həyat tərzinin, dünyaya baxışının dəyişdiyini desək yanılmarıq.

Fransız dilindən ingilis dilinə bir sıra affikslər keçmişdir: *-ance/-ence, -ant/-ent, -ity, -ment, -tion, con-, de-, and pre-* [128].

Fransız dilində keçmiş bu affikslər orta əsrlərdə və müasir zamanda ingilis dilinin Britaniya variantında yeni sözlərin yaradılmasında aktiv iştirak edir. Hazırda məhz bu affikslərlə düzələn sözlərin 75%-nin müasir ingilis dili leksikasında müşahidə edə bilərik. Məhz bu dövrü fransız dilinin ingilis dilinə təsirinin ən güclü dövrü adlandırıla bilərik. Bu isə, XI əsrdə fransız dilinin Britaniyada rəsmi dövlət dili elan olunması ilə əlaqədardır ki, artıq o zaman Britaniyada ikidillilik mövcud idi. Fransız dilindən keçən sözlərə misal olaraq:

Kilsə ilə bağlı: *abbot (rahib), chaplain (keşiş), chapter (fəsil), clergy (ruhanilər), friar (keşiş), prayer (dua), preach (təbliğ etmək), priest (keşiş), religion (din), sacrament (müqəddəs mərasim), saint (müqəddəs), sermon (xütbə).*

Rütbə ilə bağlı: *baron (baron), baroness (baronessa); count (qraf), countess (qrafinya); duke (hersoq), duchess (hersoginya); marquis (markiz), marquess (markiz); prince (şəhzadə), princess (şəhzadə); viscount (vikont), viscountess (vikontessa); noble (zadəgan), royal (kral).*

(Qeyd olunan bəzi sözlərin yerli ekvivalenti: *kingly (kral), queenly (kraliça)* və s.)

Qanun və dövlətçiliklə bağlı sözlər: *attorney (müvəkkil), bailiff (məhkəmə icraçısı), chancellor (kansler), chattel (daşınmaz əmlak), government (hökumət), jail (həbsxana), judge (hakim), jury (münsiflər heyəti), larceny (oğurluq), noble (zadəgan), parliament (parlament), plaintiff (iddiaçı), plea (iddia), prison (məhbus), revenue (gəlir), state (dövlət), tax (vergi), verdict (hökm).*

Hərb ilə bağlı: *marine (dəniz), navy (donanma), sergeant (çavuş), soldier (əsgər), volunteer (könüllü).*

Yemək və içki adlarını bildirən sözlər: *Appetite (iştah), bacon (donuz əti), beef (mal əti), biscuit (biskvit), claret (tünd qırmızı şarab), clove (mixək), confection (şirniyyat), cream (qaymaq), date (xurma), dinner (nahar), feast (ziyafət), fig (əncir), fruit (meyvə), to fry (qızartmaq), grape (üzüm), gravy (sous, xörək şirəsi), gruel (yulaf), herb (ot), jelly (jele), lemon (limon), lettuce (kahı), mackerel (skumbriya), mince (ət qiyməsi), mustard (xardal), mutton (qoyun əti), olive (zeytun), orange (portağal), oyster (istiridyə), plate (boşqab), pork (donuz əti), poultry (quşçuluq), raisin (kişmiş), repast (yemək, ziyafət), salad (salat), salmon (qızılbalıq), sardine (siyanək), saucer (nəlbəki), sausage (kolbasa), sole (qalxanbalığı), spice (ədviiyyat), stew (güveç), sturgeon (nərəbalığı), sugar (şəkər), supper (şam yeməyi), taste (dad), to toast (qızartmaq), treacle (şirniyyat), tripe (işkembe), veal (dana əti), venison (maral əti).*

Mədəniyyətlə bağlı: *art (incəsənət), bracelet (bilərzik), clarinet (klarnet), dance (rəqs), diamond (almaz), jewel (ləl-cəvahirat, qiymətli daş), oboe (qaboy), painting (rəsm), satin (atlas), ruby (yaqut), sculpture (heykəltəraşlıq).*

Elm ilə bağlı: *Alkali (qələvi), anatomy (anatomiya), arsenic (mərgümiş), calendar (təqvim), clause (bənd), copy (surət), gender (cins), geometry (həndəsə), gout (gut (oynaq xəstəliyi)), grammar (qrammatika), jaundice (sarılıq), leper (cüzam), logic (məntiq), medicine (dərman), metal (metal), noun (isim), ointment (məlhəm), pain (ağrı), physician (həkim), plague (vəba), pleurisy (plevrit), poison (zəhər), pulse (nəbz), sphere (kürə), square (kvadrat), stomach (mədə), to study (təhsil almaq, öyrənmək), sulphur (kükürd), surgeon (cərrah), treatise (traktat, kurs).*

Gətirilən misallardan bir daha aydın ola bilər ki, Orta əsrlərdə fransız dilindən ingilis dilinə əsasən iqtisadi, mədəni, sosial və siyasi sahələri əhatə edən sözlər keçmişdir:

• İncəsənət	• Yemək və içki	• Hərb
• Arxitektura	• Hökumət və idarəetmə	• Atçılıq və ovçuluq
• Kilsə və din	• Gündəlik həyat tərz	• Qanun və idarəetmə
• Əyləncə	• Ədəbiyyat	• Sosail rütbələr
• Moda	• Tibb	• Təhsil [87, s.158]

D.Fribon tərəfindən verilmiş bu təsnifat yuxarıda gətirilmiş nümunələri nəzərdən keçirdikdə daha aydın nəzərə çarpır.

Orta əsrlərdə Britaniyaya mühacirət edən tayfalar Britaniya mədəniyyətini zənginləşdirdiyi kimi, ingilis dilinin Britaniya variantında linqvistik müxtəlifliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu da, öz növbəsində, birbaşa alınmaların dilə daxil olması ilə əlaqədar olmuşdur. F.A.Kazımov qeyd edir ki, “...*alınma leksika vasitəsilə bir xalq digər xalqı yaxından tanıya bilir*” [48, s.11].

F.A. Kazımovun bu fikri ilə tamamilə razıyıq. Qeyd etdiyimiz kimi, dilə daxil olan hər bir yeni leksik vahid özü ilə aid olduğu xalqın tarixinin, mədəniyyətinin, adət-ənənəsinin bir parçasını gətirir.

Alınma söz dedikdə biz nə başa düşürük? Bu barədə dilçilər tərəfindən bir neçə fikir səslənmişdir. A.H.Qarayevin fikrincə isə, “*Alınma dildə xarici amilləri, yəni başqa dil ünsürlərinin qrafik, fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik sahələrində özünü göstərən başqa dil təsirlərinin məcmusu kimi başa düşülməlidir... Bu proses öz daxili imkan və vasitələri əsasında gündən-günə təkmilləşmə ilə yanaşı, qohum və qohum olmayan, bilavasitə və bilvasitə kontaktda olan dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində gedir*” [17, s.4-5].

Düzdür, alınma sözlər dilin lüğət tərkibini bir çox hallarda zənginləşdirir, onu dəqiq və ifadəli edir. Hər hansı fikri ifadə edən zaman, eyni zamanda, bədii əsərlərdə hər hansı bir fikri vurğulamaq üçün biz alınma sözlərdən istifadə edirik. Bu zaman o, daha gözəl səslənir, lakin unutmamaq olmasın ki, dilə hər sözü almaq olmaz. Alınma sözlər dili gözəlləşdirdiyi kimi, eyni zamanda, onu çirkinləşdirə də bilər. Dilə daxil olan hər bir söz dilin müəyyən qrammatik, fonetik və semantik qanunlarına tabe olmalıdır. Əks halda, alınan sözün dildə istifadəsi dilə yalnız ziyan vura bilər. Unutmamaq olmasın ki, dilin daxili qaydalarına tabe olmayan söz dildə qala bilməz, onlar dildən bir müddət sonra xaric olur, yaxud da arxaizmə çevrilərək istifadədən qalır. Misal olaraq, skandinav mənşəli *orrest (döyüş) lith (donanma), barda (döyüş gəmi növü)* kimi sözləri göstərmək olar.

Daxil olduğu dilin qaydalarına tabe olan sözlərdə isə bir sıra dəyişikliklər baş verir. Misal olaraq, skandinav mənşəli *skinn* sözü ilk vaxtlarda *işlənmiş heyvan dərisi*

mənası verdiyi halda, daha sonralar mənası genişlənmiş *dəri* mənasını ifadə etmişdir. Bu leksik vahid ingilis dilinin qanunlarına tabe olduğdan sonra semantik mənası müəyyən qədər dəyişmişdir. Eyni ilə skandinav mənşəli *sky* sözü skandinav dilində *bulud* anlamı verdiyi halda, ingilis dili ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğdan sonra, *göy*, *səma* anlamını verməyə başladı. Göstərilən misallardan skandinav dilinin orta əsr ingilis dilinin Britaniya variantına göstərdiyi təsiri aydın şəkildə görmək olur.

Müəyyən zamandan sonra, belə sözlər o qədər dəyişir ki, onların alınma və ya dilin öz doğma sözü olmasını ayırd etmək olmur. Bu zaman bizə yalnız etimoloji lüğətlər kömək edir. Onlar vasitəsilə biz hansı sözün və ya frazeoloji birləşmənin doğma və ya alınma olduğunu ayırd edə bilirik.

Beləliklə, Orta əsrlərdə Britaniyaya olan mühacir dalğası linqvistik müxtəlifliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Linqvistik müxtəliflik isə, öz növbəsində, Orta əsr Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

1.2. İngilis multikulturalizminin inkişafında ekstralingvistik amillər

“Orta əsr multikulturalizmi” (Medieval multiculturalism) nə deməkdir? Rahib, flamand səyyahı Vilhelm de Rubruk Qilyamdan başlayaraq tacir Marko Polo, hacılar İbn Bəttutə və Anselmo Adornoya qədər bir sıra müəlliflər Orta əsr multikulturalizmi haqqında əsərlər yazmışlar. Bəzən bu əsərlərə hər müəllif ona xas olan, öz dünyagörüşünə uyğun əlavələr etmişdir. Məhz Orta əsrlərə aid olan bu ədəbiyyat Orta əsr multikulturalizmi haqqında bizə geniş məlumat verir. Vilhelm de Rubruk Qilyamın “*Vilhelm de Rubrukun dünyanın Şərq hissəsinə səyahəti*” (*The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World*) əsəri bu baxımdan çox maraqlıdır. Əsərdə Orta əsr mədəniyyəti, insanların yaşayış tərzini ətraflı əks olunmuşdur [104].

Müasir Avropanın hər bir ölkəsində, etnik və dini azlıqlara qarşı bəzən pis münasibət bəslənmişdir. Təbii ki, bu, bir ölkə digərinə hücum etdikdə, orada öz hakimiyyətini qurduqdan sonra yaranan hal olmuşdur. Orta əsrlərdə də bu hal mövcud idi və hətta qeyd etmək lazımdır ki, o zaman etnik və dini azlıqlara qarşı olan münasibət daha pis idi. Lakin zaman keçdikcə insanlar bir yerdə mehriban, sevgi və

hörmət içərisində yaşamağı öyrənmişlər. Biz milli sərhədlərin tez-tez qeyri-müəyyən və ya hətta bəzən mövcud olmadığı Orta əsrləri araşdırdıqda, Orta əsr mədəniyyətinin necə zəngin olduğunu görürük. Eyni zamanda, bəzən bu mədəniyyət lazımı qədər qorunub-saxlanıb, yeni nəsillərə ötürülə bilməmişdir.

Orta əsrləri nəzərdən keçirdikdə Avropanın yalnız Anqlo-Norman siyasəti, qanunu və ədəbiyyatı demək olduğunu, yalnız ingilislərin hakimiyyəti zəiflədikdən sonra bəzi Amerika müəllifləri Fransanı öyrənməyə başladıklarının şahidi oluruq. Başqa sözlə desək, məhz son on illiklərdə multikulturalizm anlayışının həqiqətdə nəyi ehtiva etdiyi, multikultural Avropanın, xalqın əslində hansı etnik və dini azlıqların birləşməsindən ibarət olduğu, hansı tarixi proseslərin təsiri altında formalaşdığı dünyaya təqdim olundu. *“Orta əsr multikulturalizmi”* anlayışını yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflər sayəsində öyrənirik. Bu ədəbiyyat siyahısında xüsusən Çarlz Homer Haskinsin (1929) *Norveç və Monte Kazino* haqqında iki essesi və *Anqloentrik* mövzuda olan on altı məqaləsi xüsusi diqqət çəkir. Müəllif orta əsr tarixi şəraiti, multikultural cəmiyyəti və dillə əlaqəsini işıqlandırmağa çalışmışdı. Sonrakı onilliklər Orta əsrləri araşdırmağa geniş imkanlar açdı. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlərdə yenə də Orta əsr Anqlo-Norman qanunlarına baxmayaraq, *“Orta əsr multikulturalizmi”* nisbətən daha geniş əxz edilirdi.

Apardığımız tədqiqatlar zamanı bizə bir daha aydın olur ki, Orta əsrlərdə mövcud olan multikultural həyat tərzini tarixə ilk dəfə fransızlar tərəfindən daxil edilmişdir. Bəlkə də, bunun əsas səbəbi fransızların Orta əsrlərdə tutduğu mövqe ilə əlaqədardır. Bu baxımdan xüsusilə, Annales və Mark Bloxa Orta əsr mənbələrini və xalqları haqqında ümumi tarixi mənbəni elmə daxil etdiklərinə görə minnətdar olmalıyıq. Məhz bu müəlliflər *“Orta əsr multikulturalizmi”* anlayışının tam mənada başa düşülməsində ilk addım ataraq sonrakı tədqiqatçılar üçün cığır yolu açmışlar. Bununla belə, bir sıra müəlliflər yenə də Orta əsr multikulturalizmi barədə yazarkən, Avropanın ümumi multikultural tarixi barədə yazırlar. Məhz bu səbəbdən də, Orta əsr multikulturalizm anlayışının tam şəkildə araşdırılmasında çətinlik yaranır, bu anlayışı tam şəkildə anlamaq, o zaman Orta əsr xalqlarının həyat tərzini öyrənmək üçün hər dövlətin multikultural təsvirini ayrı-ayrılıqda təhlil etmək daha düzgün olar.

Ümumiyyətlə Orta əsrlərdə cəmiyyətlərin hansı xalqların mədəniyyətlərinin və dillərinin təsiri altında olduğu kifayət qədər işıqlandırılmamışdır.

Britaniyanın Orta əsr tarixindən bəhs edən zaman əsasən alman tayfalarından, skandinavların hücumu, fransızların hücumundan bəhs edilir. Lakin artıq məlumdur ki, Orta əsrlərdə Britaniya yalnız fransızların, alman tayfalarının və skandinavların təsiri altında olmamışdır. Apardığımız tədqiqatlar zamanı Orta əsrlərdə fransızların hücumu ilə bərabər Britaniyaya yəhudilərinə kütləvi şəkildə köç etdiyi nəticəsinə gəlirik. Bu cür məlumatları bir sıra orta əsr müəllifləri (M.Ormrod, M.N.Teylor) öz çıxışlarında qeyd edirlər. Yəhudilərin köç etməsinin əsas səbəbi isə iqtisadiyyatla bağlı olmuşdur. Belə ki, Orta əsrlərdə müharibədən sonra həm Britaniyanın yerli əhalisinin, həm də fransızların maddi vəziyyəti bir o qədər yaxşı deyildi. Yəhudilər isə Britaniyaya gələrək orada banklar açır, hakim dairələrə sələminə pul verirdilər. İki əsr Britaniyada məskunlaşan və Britaniyanın iqtisadi və siyasi həyatında kifayət qədər rol oynayan yəhudilərin Orta əsr ingilis dilinin Britaniya variantına və xalqın mədəni həyatına necə təsir etməsi ilə kifayət qədər faktlara rast gəlinə bilmir. Lakin müəyyən bir coğrafi ərazidə iki əsr birgə yanaşı yaşamaq dildə və mədəni həyatda öz izlərini buraxmaya bilməz.

Eyni zamanda, Orta əsrlərdə Avropada mövcud olan durğunluq səbəbindən Britaniyaya kifayət qədər xristian dininə və müsəlman dininə etiqad edən afrikalı kahinlər mühacirət etmişdi. Hətta Katlin Qrin (Dr. Caitlin Green) sırf Orta əsrlərdə afrikalıların Britaniya mühacirət etməsi ilə bağlı bir sıra faktları aşkara çıxarmağa çalışmış və bəzi sübutlar da əldə edə bilmişdir. Zənnimizcə, bütün deyilənləri nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzu kifayət qədər tədqiq edilməmişdir.

Məhz bu səbəbdən, *“Orta əsr multikulturalizmi”* dedikdə, müxtəlif xalqların, millətlərin bu və ya digər səbəbdən bir yerdə yaşadıklarını, bir yerdə inkişaf edərək bir-birlərinin mədəniyyətlərindən bəhrələndiklərini başa düşürük. Orta əsr multikulturalizmi bu gün də İngiltərəyə öz təsirini göstərməkdədir. İngiltərəyə Orta əsr multikulturalizminin təsirindən bəhs edən zaman Orta əsrlərdə multikulturalizmin əsas qaynağı *“nə olmuşdur?”* sualı meydana çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, Orta

əslərdə multikulturalizmin yaranmasının iki əsas səbəbi olmuşdur. Birincisi, etnik azlıqlar, ikincisi mühacirlər.

İstər etnik azlıqlar, istərsə də mühacirlər mühacirət etdikləri ölkənin, dövlətin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında bu və ya digər şəkildə bir sıra tarixi dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olurdular. Bu dəyişikliklər haqqında məlumatlar isə bizə dil vasitəsilə ötürülür. Dilin tarixi dil yaranan gündən etibarən baş verən bütün tarixi dəyişiklikləri özündə birləşdirir. Məlumdur ki, dilin inkişafı iki istiqamətdə özünü göstərir: ekstralinqvistik (dixarici) və intralinqvistik (dildaxili) [29, s.6]. Dildə baş verən dəyişikliklər birbaşa dilin öz daxili amilləri ilə əlaqədar olanda intralinqvistik, cəmiyyətin ümumi inkişafı, xalqın tarixi ilə əlaqədar olduqda isə, ekstralinqvistik amillər adlanır. Dildə sözləmə prosesinə təkan verən və mane olan bir sıra səbəblər mövcuddur. Qeyd olunduğu kimi, alınma sözlə müraciət etmək intralinqvistik və ekstralinqvistik səbəblər kompleksindən irəli gəlir. Ekstralinqvistik səbəblərə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdəki dil əlaqələri kimi amillər daxildir. Belə səbəblər isə, az deyildir. Ekstralinqvistik amillər cərgəsində psixoloji, estetik, evfemistik ifadəyə canatma olduğu kimi, sözləmə prosesində əhəmiyyətli rol oynayan tarixi şərait, dini mənsubluq, ölkənin siyasi vəziyyəti kimi şərtlər də az deyildir.

Orta əslərdə Britaniyada istər siyasi, istərsə də, linqvistik cəhətdən hər şey çox mürəkkəb idi. Mark Teylor qeyd edir ki, Orta əsr Britaniya şairi Qaskon ədəbiyyatını özününküləşdirə bilər və ya əksinə, fransız ədəbiyyatını öz ədəbiyyatı hesab edə bilər. Buna səbəb isə, Qaskoniyanın İngiltərənin əyaləti olması və ya fransız dilinin İngiltərənin məhkəmə və zadəganların dili olması idi. Eyni zamanda, o, hər iki dili xarici dil kimi qiymətləndirə bilərdi [106, s.11]. Başqa sözlə, Orta əslərdə ingilis dilinin Britaniya variantının və multikulturalizminin bu və ya digər səbəbdən formalaşmasında ekstralinqvistik amillərin rolu daha böyükdür. Orta əslərdə Britaniyada aristokrat statusu olan hər bir dil ingilis ədəbiyyatında, mədəniyyətində və ingilis dilinin Britaniya variantında çox böyük izlər buraxmışdır. Məhz bu izləri biz müxtəlif səbəblərdən asılı olaraq dilə keçən alınma sözləri təhlil edən zaman daha aydın görürük. Başqa sözlə, Orta əslərdə Britaniya coğrafi sərhədləri çərçivəsində baş vermiş bir sıra tarixi hadisələrin təsiri nəticəsində, yəni ekstralinqvistik amillərin

təsiri altında, ingilis dilinə bir sıra alınma sözlər keçmişdir. Şübhəsiz ki, alınma sözlərin ingilis dilinə daxil olmasının bir səbəbi ekstralinqvistik amillərdən asılı olaraq Orta əsr Britaniya cəmiyyətinə təsir edən yeni mədəniyyət nümunələrinin dildə təcəssümü idisə, digər bir səbəb isə Britaniyaya olan mühacir axını ilə bağlı idi. Britaniyada mühacir həyatına nəzər salarkən, burada mühacirlərin özləri ilə gətirdikləri həm pozitiv, həm də neqativ cəhdlərin və məqamların şahidi oluruq. Mühacirlər özləri ilə yeni peşə sahələri, yeni mədəniyyət nümunələri, yeni anlayışlar və onları ifadə etmək üçün yeni sözlər gətirirdilər. Məsələn, *tailor* – *dərzi*, *butcher* – *qəssab*, *painter* – *rəssam*, *carpenter* – *dülgər*, *joiner* – *dülgər* və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, ekstralinqvistik amillərin təsiri altında Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantına daxil olan alınma sözlərin linqvistik müxtəlifliyin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bununla belə, dilin leksik tərkibinin zənginləşməsində alınmaların rolunu düzgün qiymətləndirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilə daxil olan hər bir yeni leksik vahid yeni sözlərin yaranmasında müstəsna rol oynayır. Belə ki, dilə daxil olan yeni leksik vahidlər daxil olduqları dildə mövcud olan şəkildə, sözləri və s. vasitələrin köməyiylə dildə möhkəmlənir. Bəzən isə öz mövcudluğunu saxlaya biləməyib dildən xaric olur.

Dilə daxil olan yeni leksik vahidlər bəzən dildə ekvivalentlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn: *continue-go on* (*davam etmək*); *enter-come in* (*daxil olmaq*); *lift-pick up* (*qaldırmaq*); *postpone-put off* (*təxirə salmaq*); *quarrel-fall out* (*dalaşmaq*); *return-bring back* (*geri qaytarmaq*). Bu isə, dilin leksik inkişafına səbəb olur. Ekvivalent sözlərin təhlili isə, bizə bu sözlərin hansı amillərin təsiri altında dilə daxil olmasını, dilə daxil olan zaman xalqın həyatında mövcud olan siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın da hansı mədəniyyətlərin və dillərin təsiri altında formalaşması haqqında ətraflı məlumat verir.

York Universitetinin Orta əsrlər tarixi üzrə professoru və eyni zamanda, İngiltərənin orta əsr nəsr siyasəti və mədəniyyəti üzrə mütəxəssisi Mark Ormrod Orta əsrlərdə Britaniyaya axın edən minlərlə mühacirləri tədqiq etmiş və onun diqqətini mühacirlərin özləri ilə Orta əsr Britaniyasına gətirdikləri mədəniyyət və özəlliklər cəlb etmişdir. O, Orta əsrlərdə Britaniyada mühacir axını tarixini araşdırarkən bu

tarixin romalıların işğalı ilə başlayıb anqlo-saksonların, vikinqlərin və normanların işğalı ilə davam edib, daha sonra reformasiya dövründə Avropadan gələn digər mühacirlərlə davam etməsini və nəticədə, bugünkü zəngin mədəniyyətli Britaniya yaranmasını qeyd etmişdir [101, s. 41].

Orta əsrlərdə Britaniyaya olan mühacir axınını nəzərdən keçirdikdə Orta əsrlərdə Britaniyanın əhatəli mühacir siyasəti olmadığını görmək çətin deyil [101, s. 42].

1440-cı ildə İngiltərə dövləti mühacirlərin yaşayış şəraitlərini asanlaşdırmaq məqsədilə onlara bir sıra güzəştlər edirdi. İngiltərənin mühacir siyasətində etdikləri bu yumuşaltmalar içərisində ən mühümü xüsusi vergi rüsumlarının yaradılması idi. Bu yeni qaydaya əsasən əcnəbilər xüsusi vergi rüsumu ödəyirdilər. Başqa sözlə, digər sakinlərlə əcnəbilərin vergi rüsumları fərqli kateqoriyalara malik idi. Burada əsas məqsəd yeni fondlar yaratmaqla ölkə ərazisində yaşayan mühacirləri tənzimləmək idi. Bu məqsədlə ölkədə yaşayan hər bir vətəndaş istər yerli sakin, istərsə də mühacirlər siyahıya alınırdı.

Başqa sözlə, vergi rüsumlarını müəyyənləşdirmək məqsədilə mühacirlərin siyahıya alınması siyasəti 1440-cı ildə İngiltərəyə mühacirət etmiş etnik və dini azlıqlar, yəni mühacirlər haqqında ətraflı, geniş məlumat əldə etmək əsas məqsəd idi. Yeni siyasət xaricilərin coğrafi bölgüsü, sayı, sosial vəziyyəti haqqında, eyni zamanda, yerli əhali ilə mühacirlər arasında olan qarşılıqlı əlaqə haqqında da ətraflı məlumat verirdi.

Qeyd etmək istərdik ki, Orta əsrlərdə vergi rüsumlarını müəyyənləşdirmək məqsədilə mühacirlərin siyahıya alınması siyasəti ilə yanaşı mühacirlərə olunan müraciət formaları da onlar haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməyə kömək olur. Məsələn, Lanqley Marşda, Bakinqhamşayədən olan Tomas Fişer İngiltərədə Orta əsrlərdə insanları adları ilə deyil, müxtəlif müraciət formalarında, məsələn, “*İrlandiyalı qonşu*”, “*Fransız Con*” və “*Şotlandiyalı Con*” kimi çağırıldığını deyirdi. Bu cür çağırış formalarının yaranma səbəbi isə mühacirlərin müxtəlif ölkələrdən gəlmələri idi. Əlbəttə zaman keçdikcə bu çağırış formlarının hər biri bu və ya digər şəkildə dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Elmsveldən, Saffolkdan olan əcnəbilər isə “*Danimarkalı Ceyms*”, “*Hooland*” adlandırılırdı. Bunun əsas səbəbi isə mühacirlərin müxtəlif dillərdə danışıqları idi.

Gətirdiyimiz misallardan da aydın olur ki, bu çağırış formaları bəzən onların xüsusi cəhətləri ilə əlaqəli olurdu, bəzən isə yaşayış yerlərini özündə əks etdirirdi.

1440-cı illəri tədqiq edən zaman coğrafi cəhətdən İngiltərəyə qonşu olan ölkələrdən İngiltərə ərazisinə mühacirət edən əcnəbilər özləri ilə birgə bir sıra yeni leksik vahidlər gətirirdilər. Xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, dilə daxil olan bu yeni leksik vahidlər mühacirlər haqqında kifayət qədər geniş məlumat verirdi.

Həyata keçirilən yeni vergi rüsumları, eyni zamanda, ingilis dilinin Britaniya variantına daxil olan yeni leksik vahidlər Orta əsrlərdə Britaniyada yaşamış olan mühacirlərin həyat tərzləri, peşələri, adət-ənənləri haqqında kifayət qədər önəmli məlumat verir.

1440-cı ildə İngiltərədə mühacirlər məskunlaşan çoxlu sayda malikanələr mövcud idi. Bu illərdə mühacirlərin İngiltərəyə kütləvi formada məskunlaşmasına yaradılan şərait isə 100 illik müharibə və *Qara ölüm* epidemiyasından sonra yerli əhəlinin kütləvi şəkildə tələf olması ilə bağlı idi. İngiltərənin yeni işçi qüvvəsinə ehtiyacı var idi. Dövlətin əsas siyasəti mümkün qədər çox mühacir cəlb etmək idi. Belə ki, araşdırmalar zamanı Saffolkda iki nəfər Araqon həkimi sayəsində Şərqi Angliadan (VI əsrin əvvəllərindən 918-ci ilə qədər mövcud olmuş ingilis krallığı) Lavenhem, Sadberi və Hadlidən kifayət qədər mühacirlərin ölkə ərazisinə daxil olduğunun şahidi oluruq.

Mühacirət edənlər içərisində memarlar, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıqla məşğul olan kəndçilərlə yanaşı, tüfeyli həyat təzi sürən bir sıra əcnəbilərin olduğuda məlumdur.

Məsələn, memar Henri Filip Con Klaptonun yanında yaşayaraq, Saffolkda kilsə inşa etmişdir.

Tədqiqatlar zamanı kənd təsərrüfatı işləri ilə və heyvandarlıqla məşğul olan insanların əsasən Britaniyanın cənubunda yerləşən ölkələrdən gəldikləri məlum olur. Bəzən mühacirlərə yeni ölkədə yaşamaq çətin gəlsə də, onlar orada yaşamağa davam edirdilər. Orta əsrlərdə Britaniyaya mühacirət etmiş əcnəbilər vergi rüsumlarını

mütəmadi formada ödüydülər və hətta təyin olunmuş yeni vergi rüsumları mühacirlərin sayının çoxalmasına mane olmurdu.

Bütün deyilənlərdən belə bir fikir irəli sürmək olar ki, Orta əsrlərdə İngiltərə həqiqətəndə zəngin multikultural mərkəz olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də son zamanlarda Orta əsrlərdə Britaniyada mövcud olan multikultural həyat tərzini bir sıra mütəxəssislərin diqqətini cəlb etməyə başlayıb.

Orta əsrlərdə Britaniyaya olan mühacir axınları ilə bağlı M.Ormrod (tarix), E.Tayler (İngilis dili və ədəbiyyatı) və C.Stori (Leyster Universiteti) təşkilatlığı ilə “*Alience, Foreigners and Strangers in Medieval England, c. AD 500-1500*” adlı Londonda Britaniya Akademiyasında 2015-ci ildə martın 26-27-si böyük bir konfrans keçirilmişdir [133]. Bu konfransın keçirilməsinin əsas səbəbi Orta əsr Britaniya mədəni həyatı və Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının hansı təsirlərə məruz qalması kimi bir sıra suallar cavab tapmaq idi.

Bu konfransda mühacir axınlarının səbəbləri və nəticələri, eyni zamanda, hər bir mühacirin və yerli sakinlərin qarşılıqlı yaşayış tərzlərinə, bir-birlərinin dillərinə və mədəniyyətlərinə etdikləri təsirə toxunulmuşdur. Orta əsrlərdə Britaniyanın siyasətində, sosial həyatında və iqtisadiyyatında mühacir axınları nəticəsində baş verən dəyişikliklər müzakirə edilmişdir. Burada ən mühüm məqamlardan biri mühacirlərin Orta əsr Britaniya mədəniyyətini zənginləşdirməsi, eyni zamanda, özləri ilə bərabər İngiltərəyə yeni dünyagörüşü, adət-ənənə gətirmələridir. Bu və ya digər səbəbdən mühacirlərlə yerli sakinlər arasında yaranan ünsiyyət hər iki tərəfin mədəniyyətinin yenidən formalaşmasına səbəb olurdu.

Bununla belə, bəzi ədəbiyyatlarda Britaniyada Orta əsrlərin fransızların ölkəni işğal etdiyi tarixdən etibarən başladığı qeyd edilir. Bunun əsas səbəbi isə fransız işğallarından sonra ingilis dilinin Britaniya variantında yeni səhifənin açılması idi. Başqa sözlə, artıq bu tarixdən etibarən Britaniya əhalisi üç dildə danışmağa başlayır, eyni zamanda, üç mədəniyyətin təsiri altına düşür.

Bu tarixi dövrdə C.Çoser latın və fransız dilində deyil öz əsərlərini öz doğma dilində yazmağa başlayır. Məhz onun yaradıcılığı sayəsində İngiltərə əhalisi arasında ingilis dili məşhurlaşır [131].

C.Çoserin əhali arasında öz doğma dilini məşhurlaşdırma bilməsinin əsas səbəbi onun əsərlərində adi, sadə insanların həyatlarından, yaşayış tərzlərindən, adət-ənənələrindən bəhs etməsi idi. Sadə insanların sevinclərini, kədərlərini, əzablarını və uğurlarını geniş formada işıqlandırması ingilis dilinə olan marağı artırırdı.

Bu əsərlər içərisində ən məşhuru onun “*Kənterberi hekayələri*” toplusu idi. Bu əsər vasitəsilə biz Orta əsr Britaniya həyatı haqqında kifayət qədər məlumat əldə edirik, dildə baş vermiş linqvistik müxtəlifliklərin şahidi oluruq.

XII əsrin ortalarına kimi mövcud olan materialları nəzərdən keçirdikdə yazıçıların öz əsərlərində onların dünyalarının necə dəyişdiyini qeyd etmələrinin şahidi oluruq. Məhz bu əsərlərdə Orta əsr mühacirlərinin Britaniya xalqının dilində, mədəniyyətində nə kimi dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olduqlarını müşahidə edirik.

Aparılan tədqiqatlar zamanı normanların Britaniyaya 1066-cı ildən əvvəl, yəni normanların hücumundan (norman fəthindən) qabaq gəldiklərini müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Normanlar Britaniyaya var-dövlət əldə etmək məqsədilə mühacirət edirlər. Daha sonra isə, bu, 1066-cı ildə Britaniyanın normanlar tərəfindən tutulması ilə nəticələnir. Normanlar özlərini fransız adlandırırdılar. Eyni zamanda, 1066-cı ildən Britaniyanın fransızlar tərəfindən tutulmasından sonra Britaniyaya fransızlarla bərabər yəhudi xalqı da köçür və təxminən iki əsr burada məskunlaşırlar [105].

Fransızlar anqlo-saksonlardan nə ilə fərqlənirdi? Bu sualın cavabı fransız işğalından sonra Orta əsr Britaniya multikultural yaşayış tərzinin hansı istiqamətdə dəyişdiyini göstərir. Anqlo-saksonlar fransızları enerjili, kobud bir xalq kimi, eyni zamanda, gözəl, dəbdəbəli həyat sürən, gözəl malikanələrdə yaşayan bir xalq kimi görürdü. Bunu əsas səbəbi isə Orta əsrlərdə fransızların Britaniyaya hücum edən zaman iqtisadi və siyasi cəhətdən anqlo-saksonlardan daha güclü olmaları idi. Məhz bu səbəbdən də Britaniyanın işğalından sonra hakim rütbələr fransızlara aid idi. Bu da, öz növbəsində, fransızlara xas olan dəbdəbəli həyatı davam etdirməyə onlara kömək olurdu. Fransızların əksinə isə, anqlo-saksonlar sadə, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan, çay kənarında yaşayan adi əhalidən ibarət idi [134].

Fransızların dəbdəbəli həyat təzləri qısa zamanda Britaniyanın mədəni həyatında da öz əksini tapır. Orta əsrlərdə Fransa incəsənət və arxitektura mərkəzi idi. Bu, birbaşa fransız işğalından sonra Britaniyada arxitekturanın və incəsənətin sürətli inkişafına təsir edir. Fransızların təsiri altında XI-XII əsrlərdə Britaniyada əsasən, tikinti sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər başlayır, geniş, böyük və eyni zamanda, əzəmətli saraylar, malikanələr tikilir. İlk dəfə fransızlar “*Qotik*” üslublu memarlığın yaranmasına və inkişafına zəmin yaratmışlar. Arxitektura sahəsində fransız mədəniyyətinin Britaniya mədəniyyətinə təsirini biz *arch* (*arka, qövs*), *tower* (*qala, qüllə*), *pillar* (*sütun, dirək*), *porch* (*eyvan*), *column* (*sütun*) və s. kimi sözlərdə də müşahidə edə bilərik.

Eyni zamanda, XI-XIII əsrlərdə Britaniyaya mühacirət edən fransızlar özləri ilə incəsənət sahəsinə müəyyən dəyişikliklər gətirdi. Bunun əsas səbəb isə, mühacirət edən fransızların əsasən incəsənət sahəsi ilə bağlı olan insanların olması idi. Fransız incəsənəti Britaniyaya yunan, bizans və ərəb incəsənətini gətirmişdir. Bunlara misal olaraq, aşağıdakı incəsənət nümunələrini göstərə bilərik:

– XI əsrə aid və Norman memarlığının bənzərsiz nümunəsi olan *London qalası*;

– Təxminən 1100-ci illərə aid olan və Norman metal işlərinin nümunəsi olan *Tunc Aslan heykəli*;

– XI əsrə aid olan və Normanlar tərəfindən qurulmuş tikili nümunəsi *The Bayeux Tapestry*;

– XIII əsrə aid hesab edilən və İtaliyada Norman sənət nümunəsi olan *Trivulzio şamdan*;

– XII əsrə aid Palermodakı *Məsih Pantokrator mozaikası*. Norman mozaikasının ən möhtəşəm nümunələrindən biridir [127].

Məhz bu təsir öz əksini dildə tapır. Belə ki, ingilis dilinə *beauty* (*gözəllik*), *colour* (*rəng*), *image* (*şəkil*), *design* (*dizayn, layihə*), *figure* (*fiqur*), *ornament* (*ornament, naxış, bəzək*) və s. kimi sözlər keçir.

Orta əsrlərdə ekstralinqvistik amillərin təsiri altında Anqlo-Norman cəmiyyətinin yaranması iki mədəniyyətin bir-birinə nüfuz edərək zənginləşməsinə və

dil müxtəlifliyinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunun biz ing. *shut* frans. *'close'* (bağlamaq), ing. *answer* frans. *'reply'* (cavab), ing. *smell* frans. *'odour'* (qoxu, iy), ing. *yearly* frans. *'annual'* (illik), ing. *stool* frans. *'chair'* (stul), ing. *settle* frans. *'couch'* (yerləşmək), ing. *kettle* frans. *'pot'* (çaydan) kimi ingilis və fransız mənşəli sinonim sözləri semantik baxımdan təhlil etdikdə bir daha şahidi oluruq.

XIII əsrdən başlayaraq fransız dili üstün mövqə tutmağa başladı. Belə ki, fransız dili latın dilini əvəz etməyə başladı. Yerli əhali əsasən, onların doğma dili olan ingilis dilində danışdığı halda, yüksək təbəqə fransızca danışdı. Fransız dili mədəniyyət və qanun dili olmuşdu. Məhz ekstralinqvistik amillər (iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni əlaqələr) səbəbindən XI-XIII əsrlərdə Britaniyada mədəniyyət daha zənginləşmiş və öz əksini dildə tapmışdır.

Bir sıra dilçilər Orta əsrlərdə Britaniyanın əsasən, üç dilin və üç mədəniyyətin altında olması səbəbindən mövcud olan situasiyanı “Triglossia” adlandırdılar. Belə ki, məhkəmə, mədəniyyət və idarəetmə dili olan anqlo-norman dili ilə yanaşı, latın dili hələ də kilsə və rəsmi yazılarda əhəmiyyətini qoruyub saxlayırdı. Kral Uilyam “*Domesday Book*” əlyazmasında özünün qanuni səlahiyyətlərini vurğulamaq üçün yeni krallığın hesabatlarını latın dilində yazmışdır. Aşağı təbəqə və kəndlilər isə ingilis dilində danışdılar. O zamanlar fransızlar ingilis dilinə nifrətlə yanaşaraq onu vulqar dil adlandırdılar. Bunun əsas səbəbi isə ingilis dilinin əsasən işçi qüvvəsi tərəfindən danışılması idi. Bütün bunlara baxmayaraq hər iki dil paralel şəkildə inkişaf etmişdir və artıq 1362-ci ildən etibarən parlamentdə və məhkəmələrdə ingilis dili əsas dil kimi istifadə edilirdi [85, s.60].

Uilyam Rotvel qeyd edirdi ki, Orta əsrlərdə Britaniya ingilis dilinin fransız dili terminologiyası hesabına zənginləşməsi məsələsini araşdırmaq üçün ilk olaraq Orta əsrlərdə İngiltərədə üçdilli sivilisasiyanın yaranmasına səbəb olan bu üç dilin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi daha dərinlən və ətraflı şəkildə öyrənilməlidir [103, s.165].

Orta əsrlərdə mövcud olan “Triglossia” ingilis dilinə bir sıra alınma sözlərin keçməsinə səbəb olur. Dilə keçən yad sözlər əsrlər boyu xalqın dilində qalır, sonralar mənaların müəyyən dəyişiklər yaranır, eyni zamanda, ingilis dilində bir sıra sinonimlərin yaranmasına, dubletlərin, hətta tripletlərin yaranmasına səbəb olur. Orta

əslərdə mövcud olan bu vəziyyətlə bağlı dildə yaranan sinonim sözlərə misal olaraq aşağıdakı sözləri göstərə bilərik:

hut – cottage (daxma, kottec), friendship – amity (dostluq), help – aid (kömək, yardım), happiness – felicity (xoşbəxtlik, bəxtiyarlıq);

hearty – cordial (səmimi), holy – saint (müqəddəs), deep – profound (dərin, dərinləşüncəli);

darling – favourite (sevimli, əziz), lonely – solitary (tənha, kimsəsiz), indeed – in fact (doğrudan, həqiqətən).

Birinci sözlər (*hut, friendship, help, happiness, hearty, holy, deep, darling, lonely, indeed*) ingilis mənşəli olub, əsasən, xalqın milli hissləri ilə bağlıdır, gündəlik danışmada istifadə olunur, ikincilər isə (*cottage, amity, aid, felicity, cordial, saint, profound, favourite, solitary, in fact*), fransız mənşəli olub, əsasən, poetikliyi vurğulamaq və daha nəzakətli anlam vermək məqsədilə işlədilir. Bu da, öz növbəsində, fransızlara xas olan nəzakətli davranış qaydalarının anqlo-sakson mədəniyyətinə göstərdiyi təsirlə birbaşa əlaqəlidir.

Dubletlərə misal olaraq *ask – demand (istəmək, tələb etmək), room – chamber (otaq, palata), wish – desire (arzu, istək), might – power (güç, qüvvə)* kimi sözləri göstərmək olar.

1066-cı ildə fransızların Britaniyaya hücumundan sonra mühacirət edən fransızlar yerli əhali ilə tez qaynayıb-qarıxdılar. Fransızlar anqlo-sakson xanımları ilə ailə qururdular. Bu da, Anqlo-Norman cəmiyyətinin yaranmasının sürətləndirdi. Onlar özləri ilə bərabər Britaniyaya idarəçilik sahəsində, kulinariya, hərbi, ticarət və gündəlik həyatda nəzakətli davranış qaydaları ilə bağlı bir sıra yenilikləri, sahib olduqları bilikləri gətirmişdilər. Orta əsrlərdə fransızların Britaniya cəmiyyətinin formalaşmasında oynadığı mühüm rol təkzib edilməzdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz leksik vahidlərin təhlili bu gün dünya əhalisi tərəfindən işlədilən ingilis dilinin köklərinin qədim zamanlara gedib çıxdığının göstərir. Müxtəlif xalqların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində dünya dillərinə bir sıra alınma sözlər keçir. Orta əsrlərdən başlayan dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi bu gün daha sürətlə davam edir. Bu gün linqvistik müxtəlifliyin multikulturalizmin

formalaşmasında oynadığı rol daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunun əsas səbəbi isə dünya əhalisinin sayının artması, elm və texnikanın inkişafıdır. Məhz bu gün german dilləri qrupuna daxil olan ingilis dilinin necə formalaşması aydınlaşdırmaq üçün Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının ekstralinqvistik amillərin təsiri altında hansı dillərin və mədəniyyətlərin təsirinə məruz qaldığını sistemli şəkildə tədqiq etməliyik. Orta əsr multikultural cəmiyyət ingilis dilinin Britaniya variantının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Qeyd olunanlardan bir daha aydın olur ki, multikulturalizmin İngiltərə modeli uzun bir yol keçmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Britaniya düzgün multikultural siyasət yeridərək müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin, etnik və dini azlıqların öz istəkləri ilə İngiltərədə hörmət və ehtiram içərisində yaşamalarını təmin edir.

Lakin xüsusilə vurğulamaq istərdik ki, multikulturalizm bütün ölkələrə mühacirlər vasitəsilə gəlməmişdir. Belə ki, bəzi ölkələr ölkə ərazisində yaşayan müxtəlif etnik və dini azlıqların mehriban yaşamalarını təmin etmək üçün multikulturalizm siyasətində istifadə etmişdir. Bəzən isə mövcud iqtisadi və siyasi şərait mühacirlərin digər ölkələrə mühacirət etməsinə səbəb olmuşdur.

Burada multikulturalizmin müxtəlif modellərinin irəli sürdüyü siyasətin roluda önəmlidir. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi İngiltərə kimi Amerika Birləşmiş Ştatlarında ölkə ərazisinə mühacirət edən etnik və dini azlıqların rahat yaşamaları üçün şərait yaratdığı halda, Fransa ölkə ərazisinə mühacirət edən əcnəbilərin fransa mədəniyyətinə uyğun hərəkət etmələrini tələb edir.

Modud Tariq və Mey Stephen “*Britaniyada multikulturalizm və təhsil: beynəlxalq səviyyəli mübahisəli debat*” əsərlərində Britaniyaya mühacirət edən hər bir əcnəbinin yerli sakinlərin əldə etdikləri hüquq və azadlıqlardan istifadə edə biləcəkləri məqamlardan bəhs etmişlər [99, s.313]. Təbii ki, müəlliflər Britaniyada da hələ multikultural cəmiyyətdə olan bütün problemlərin həll olmadığını qeyd edirlər. Lakin bunula belə dünyanın müxtəlif hissələrindən gələn mühacirlərin dinlərindən, etnik mənsubiyyətlərdən, ağ və ya qara dəriyə olmaqlarından, qadın və ya kişi cinsinə mənsub olmaqlarından, sosial səviyyələrindən asılı olmayaraq sevgi və hörmət

içərisində yaşamaları üçün dövlət tərəfindən xüsusi siyasətin yerinə yetirildiyi vurğulanır.

Həyata keçirilən bu siyasət nəticəsində Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantına yeni mədəni vahidləri adlandıran kifayət qədər yeni sözlər daxil olmuşdur. Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantına daxil olan leksik vahidləri tədqiq edən zaman unutmamaq olmasın ki, ingilis dili Hind – Avropa dillərinin german dilləri qrupuna daxildir. Dilçiliyin xüsusi sahəsi olan German dilçiliyi german dillərini və ədəbiyyatını, alman tayfalarının folklorunu və mədəniyyətini həm müasir zamanda, həm də qədim zamanlarda araşdırır. Məhz bizdə tədqiqatımız zamanı qərbi german dilləri qrupuna daxil olan ingilis dilinin leksik vahidlərinin hansı səbəblərin və tarixi proseslərin təsiri altında dəyişdiyini, Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantında baş vermiş linqvistik müxtəlifliklərin orta əsr Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında nə kimi rol oynadığını araşdırmağa çalışırıq. Belə ki, apardığımız araşdırmalar zamanı Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının german dilləri qrupuna daxil olan bir sıra dillərin təsirinə məruz qaldığını tədqiq etmişik.

Orta əsrlərdə Britaniya bir neçə krallığa bölünmüşdür. Məhz bunun nəticəsində bir sıra tayfalar üçün Britaniyaya hücum etmək çox sadə bir məsələ idi. Məhz bu ekstralingvistik amillər Britaniyanın həm orta əsr multikultural cəmiyyətinə təsir etmiş, eyni zamanda, da orta əsr ingilis dilinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Nəticə etibarilə dilə kifayət qədər yeni leksik vahidlər keçmişdir.

Bəzən bu alınmalar həddini aşmış, bəzən isə, dilin zənginləşməsində müsbət rol oynamışdır. Orta əsrlərdə mövcud olan vəziyyəti nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, dilə yeni sözlərin alınması qaçılmaz bir fakt idi.

Dildə alınma sözlərin miqdarına müəyyən hədd qoyulması barədə, onların dilin lüğət tərkibində tutduğu yer barədə tarix boyu müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuşdur. Bəzən alınmaların cəmiyyətin həyatına daxil olan yeni ünsürlərin, mədəni vahidlərin adlandırılması vasitəsi kimi yanaşılsada, bəzən isə dilin leksik tərkibini zənginləşdirmək məqsədilə daxil olduğu qeyd edilir. Fikrimizcə, hər iki yanaşma doğrudur. Belə ki, tədqiqat işimizə uyğun olaraq yanaşsaq, yəni ingilis multikulturalizminin formalaşmasında ekstralingvistik amillərin rolundan bəhs edən

zaman bizə aydın olur ki, dilə daxil olan hər bir yeni leksik vahid həm adlandırdığı yeni mədəni vahidi cəmiyyətin həyatına gətirir, həm də daxil olduğu dilin leksik tərkibini zənginləşdirir. Eyni zamanda, insanların məhz dil vasitəsilə ətraf aləmi dərk etdiyini nəzərə alsaq, qeyd etməliyik ki, daxil olduğu xalqın dünyagörüşünün formalaşmasında və inkişafında müstəsna rol oynayır. Başqa dilə daxil olan hər bir yeni leksik vahid insanların həyatının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Lakin bu istənilən yeni leksik vahidin dilin lüğət tərkibinə asanlıqla daxil ola biləcəyi anlamına gəlmir. Həm triqlosiyanın təsiri, həm də dillərin uzun tarixi qarşılıqlı əlaqəsində sözalma bir proses kimi və prosesin nəticəsi kimi, dil tarixinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə öz növbəsində yalnız alınan sözün tarixinin öyrənilməsi ilə deyil, eyni zamanda, alınmanın aid olduğu dilin və bu dilin özü ilə gətirdiyi mədəniyyətin tarixinin də öyrənilməsi baxımında əhəmiyyətli və maraqlı bir prosesdir. Sözalmanın yolları, növləri və formaları, eyni zamanda, alınan sözün yeni dil mühitində keçdiyi semantik dəyişikliklər diqqətəlayiqdir. Sözalma prosesi zamanı alınan sözün keçdiyi yeni dilin leksik strukturuna etdiyi təsirinin və eyni zamanda, yeni dilə keçən zaman özünə xas olan semantik xüsusiyyətləri qoruyub saxlayaraq yeni dildə tutduğu mövqenin araşdırılması da xüsusi maraq doğurur. Bu isə sözalma prosesi zamanı bir sıra söz və ya söz qruplarının alınmasında xüsusi maraq kəsb edir. Bu da, öz növbəsində söz qruplarının keçdiyi dil və onun alındığı dillər arasındakı müəyyən əlaqənin olması ilə bağlıdır. Bu zaman dilə ən rahat uyğunlaşa bilən leksik vahidlər onunla eyni qrupa daxil olan dillərin leksik vahidləridir.

Qeyd etdiyimiz kimi cəmiyyətin həyatına daxil olan hər bir yeni anlayışı adlandırmaq üçün dildə leksik vahid olmadıqda həmin anlayışın, predmetin gəldiyi xalqın leksiki vahidini götürmək məcburiyyətində qalırıq. Buna misal olaraq, ingilis dilindəki *boxing day* ifadəsini gətirə bilərik. Belə güman etmək olar ki, bu ifadə *boks* idman növü ilə bağlıdır. Lakin təhlil zamanı məlum olur ki, norman tayfalarının adətləri ilə sıx bağlı olan bu ifadə ingilis dilinə normanların istilasına zamanı keçmişdir. Belə ki, Orta əsrlərdə normanların Britaniyaya hücumu zamanı onlar limana qoyulmuş qutulara daim pul atırdılar. Bu isə növbəti döyüşə hazırlıq və ya tədarük

anlamına gəlirdi. Bəzi mənbələrdə isə qutulara pul əvəzinə silah-sursat yığıldığı da qeyd olunur. Bu gün *Boxing day* ifadəsi Britaniyalıların dilində ən çox işlədilən ifadələrdəndir. Lakin, normanlardan fərqli olaraq bir qədər başqa anlamda işlədilir. Belə ki, hər il milad bayramı, dekabrın 25-də britaniyalılar ərzaq, pul, paltar və müxtəlif hədiyyələrlə dolu olan qutuları ehtiyacı olanlara verirdilər. Daha sonralar bu adət Amerika, İrlandiya, Şotlandiya və digər xalqlarda da yer aldı [49, s.110].

İkinci bir misala nəzər yetirək, *honeymoon* sözü anqlo-sakson mənşəli sözdür. Belə ki, Orta əsrlərdə Britaniyada geniş yayılmış bu sözün çox maraqlı etimologiyası var. Qədim Britaniya adət-ənənəsinə görə gəlinin atası toydan sonra bir ay ərzində kürəkənini yeyə biləcəyi qədər balla təmin etməli idi. Məhz buradan da *honeymoon* sözü yaranmışdır. Müasir dildə isə bu sözün mənası bir qədər dəyişmiş, yeni evlənən cütlük tərəfindən edilən səyahət və ya tətillə anlamına gəlmişdir.

Hər iki misala diqqət yetirsək görürük ki, leksik vahidlərin mənalarda nə qədər dəyişiklik baş versədə ilkin əsas məna öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Eyni zamanda, Orta əsrlərdə müxtəlif ekstralinqvistik səbəblərdən dilə daxil olan hər iki vahid orta əsr Britaniya həyatına iki yeni adət-ənənə, iki yeni mədəniyyət ünsürü gətirmişdir. Hər iki vahidin ortaq cəhəti ətraf insanların qeydinə qalmaqdadır.

Birinci ifadəyə diqqət yetirsək (*Boxing day*) görürük ki, bu yeni leksik vahid orta əsr insanının dünyagörüşündə yeni bir mərhələ açır. Digər insanların qayğısına qalmağın daha yeni üsullarını gətirir.

İkinci misal isə (*honeymoon*) valideynlərin yuvadan getmiş, həyatlarında yeni mərhələyə qədəm qoymuş iki insanın bir-birinə bağlanmasına yardım olmaq üçün onları müəyyən vasitələrlə təmin etmələrini əks etdirən leksik vahidlə tanış oluruq. Məhz bu gündə valideynlərin övladlarına dəstək olmaları, iki bir-birinə yad insanın bir-birinə uyğunlaşması üçün kökləri Orta əsrlərə dayanan vasitələrdən istifadə etmələrinin şahidi oluruq.

Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlər ingilis dilinə həm tək şəkildə, həm də qrup şəklində daxil olmuşlar. Qrup şəklində daxil olduqda dilin leksikasında yalnız sadə yeni sözlər və yeni düzələn sözlər meydana gəlmir, eyni zamanda, dil daşıyıcılarının hiss edə biləcəkləri sayda morfoloji üsulla düzəlmiş mürəkkəb leksik

vahidlərin yaranmasında iştirak edirlər. Nəticə olaraq, dildə ingilis dilinin öz sözlərindən və alınma sözlərdən yaranan bir sıra yeni sözlər meydana gəlir. Beləliklə, dilin morfoloji səviyyəsi gözəcarpacaq dərəcədə genişlənir və dilin sözdüzəltmə imkanları kifayət qədər artır.

İngilis dilinin leksikasını tədqiq edən zaman məlum olur ki, ingilis dilinin leksikasına daxil olan vahidlərin demək olar ki, əksəriyyəti müxtəlif köklərə mənsubdur. Bunun səbəbi isə Orta əsrlərdə mövcud olan siyasi və iqtisadi əlaqələr olmuşdur. Bu bəzən müharibələr formasında, bəzən isə sadəcə qonşuluq əlaqələri nəticəsində baş vermişdir. Deyilənləri nəzərə alaraq ekstralingvistik amillərin təsiri altında ingilis dilinin Britaniya variantına daxil olan alınma sözləri aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

1. Alınma sözlər: a) skandinav dillərindən alınan sözlər b) fransız dilindən alınan sözlər c) latın və yunan dillərində alınan sözlər d) rus dilindən alınan sözlər e) digər dillərdən alınan sözlər

2. İngilis dilinin qədim leksik fondu. Bura həm ingilis dilinin öz sözləri, həm də alınma sözlərdən yaranan sözləri daxil etmək olar.

3. Alınma və köhnə sözlər hesab edilməyən, başqa sözlə, nisbətən gec yaranan sözlər. Bu sözlərin kökünü araşdırdıqda məlum olur ki, bu sözlərin əksəriyyəti qədim ingilis sözlərindən yaranmışdır. Məsələn: müasir *eatable* sözü *eat* sözündən və qədim fransız suffiksi olan *-able* vasitəsilə yaranmışdır. Lakin bu sözü köhnə söz hesab etmək olmaz. Belə ki, *eatable* sözü hazır vahid kimi ingilis dili leksikasına çox sonralar daxil olmuşdur.

Qeyd etmək istərdik ki, ingilis dili qərbi german dilləri qrupuna daxil olduğundan, ingilis dilinin qədim dil fonduna daxil olan sözlərin, eyni zamanda, digər german dillərində də etimoloji paralellərinə rast gələ bilərik. Məsələn: ingilis sözü olan *house* (*ev*), alman dilində *haus*, holland dilində *huis*, norveç dilində *hus*, isveç dilində *hus*; ingilis dilində *day* (*gün*), alman dilində *tag*, holland dilində *dag*, norveç dilində *dag*, isveç dilində *dag* kimi işlədilir.

Gətirilən nümunələr bir daha dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini, vəhdətini göstərir. Tarix boyu bu qarşılıqlı əlaqə hər ikisinin inkişafında izlər buraxmışdır. Dil və mədəniyyət yalnız vəhdət halında mövcud olub, inkişaf edə bilər.

Orta əsrlərdə ingilis dilində bir sıra beynəlmiləl terminlər yaradılmışdır. Bu cür sözlərə misal olaraq, skandinav dilindən keçən sözləri də göstərmək olar. Orta əsrlərdə skandinavlar dövlət qurumları, hüquqla bağlı anlayışları bildirmək üçün öz sözlərindən istifadə edirdilər. Skandinavların Britaniyaya hücumundan sonra bir sıra skandinav sözləri ingilislər tərəfindən mənimsənilmişdir. Hazırda ingilis lüğətində bu sözlərə rast gəlirik. Məsələn, *law* – əsas qoyulan mənasında işlənmiş, hazırda qanun mənasını verir (*by law* (qanunla), *doom* (məhkum, əzab), *outlaw* (qanundan-kənar) və s.).

İngilis dilinin Britaniya variantında yaranmış bir sıra terminlər Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının qarşılıqlı əlaqədə olduğu latın, yunan, fransız dilləri ilə əlaqəlidir. Zaman keçdikcə elmi-texniki tərəqinin inkişafı nəticəsində keçmişdə adi məfhumları adlandırmaq məqsədilə dilə daxil olmuş sözlər işlənmə ehtiyacının artması nəticəsində beynəlmiləl terminlərə çevrilir. Qloballaşan dünyada bu cür terminlərin beynəlmiləl terminlər olması daha da sürətlənir. Əlifbada bu və ya digər sözü ifadə etmək üçün tələb olunan bütün qrafemlər varsa, onda sözün qrafik səviyyəsində alınmasına maneə də olmazdı. Məsələn, *Will Clinton*, *William Shekespear* şəxs adlarındakı “w” qrafem və ona uyğun fonem maraqlı doğurur. Nəticədə, həmin adın *Bill*, *Uill*, *Vilyam* yazılışları, onlara uyğun oxunuşları qeydə alınır. Halbuki ingilis dilində *Bill*, *Billi* adları da vardır. *Will*(*wil*) – *Uill*, *Vill*, *Uilyam*, *Vilyam* (tarixən *Vilhelm*), *Bill* (*bil*) – *Bill*, *Billy* (*bili*) – *Billi* adlarının ikili oxunuşu vardır. Lakin “w” qrafemi ilə başlanan formaların oxunuşunda (*B*) fonemi yoxdur. Bunun müqabilində həmin adların kiçiltmə formaları olan *Bill*, *Billy* adlarında bu fonem var [9, s. 90]. Orta əsr Britaniya şəxs adlarında bu cür faktlara tez-tez rast gəlirik.

İlk baxışdan sözalma prosesi çox sadə bir proses kimi görsənə bilər. Lakin ilk olaraq sözalma prosesinin həyata keçməsi üçün müəyyən bir tarixi şərait formalaşmalıdır. Eyni zamanda, sözalma zamanı dilə keçən söz yeni dildə öz

mövcudluğunu qoruyub saxlamalıdır ki, buda onun ifadə etdiyi yeni mədəni ünsürün daxil olduğu xalqın dünyagörüşünə nə dərəcədə uyğunlaşmasından, sözalan tərəfin onu nə dərəcədə qavramasından asılıdır.

Deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək istərdik ki, Orta əsrlərdə Britaniya multikulturalizminin leksik inkişafını şərtləndirən ekstralinqvistik amillər sistemli şəkildə daha geniş araşdırılmalıdır. Məhz dilxarici amillər müasir Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır.

Nəzərə alsaq ki, insan ətraf aləmi məhz dil vasitəsilə dərk edir, bu zaman məhz dil vasitəsilə də onun mədəniyyəti formalaşır və dəyişir. Dil – hər bir xalqın tarixini, ictimai həyatını, mədəni, siyasi, sosial və iqtisadi əlaqələrini özündə əks etdirir. Xüsusən, Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının german dilləri qrupuna daxil olan dan, alman, norman dillərinin təsirinə məruz qalmış, siyasi, psixoloji kimi bir sıra ekstralinqvistik amillərin təsiri altında bu dillərin özlərində birləşdirdiyi bir sıra yeni mədəniyyət ünsürlərinin təsiri altında inkişaf etmiş və dəyişmişdir.

Orta əsr Britaniya vətəndaşı yalnız ingilislərdən deyil, müxtəlif mədəni, etnik, dini qruplardan ibarət olmuşdur. Orta əsr Britaniya coğrafi sərhədləri çərçivəsində yaşayan müxtəlif mədəniyyət nümayəndələri bugünkü zəngin multikultural Britaniya cəmiyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bu fəsildə Britaniya modelinin inkişafına nəzər salaraq, multikulturalizmin təsiri altında dilin leksik inkişafını öyrənərək, multikulturalizmin təsiri altında formalaşan dilin bir sıra leksik vahidlərini semantik təhlilə cəlb etdik və multikulturalizmin inkişafında ekstralinqvistik amillərin rolunu tədqiq etdik. Növbəti fəsildə isə multikulturalizmi ifadə edən dil vahidlərinin dil sistemində rolundan və multikulturalizmilə əlaqədar mövcud olan anlayışların dil müxtəlifliyinə təsirindən bəhs ediləcək.

II FƏSİL

MULTİKULTURALİZM ŞƏRAİTİNDƏ DİLLƏRARASI ƏLAQƏ

2.1. Multikulturalizm anlayışlarını ifadə edən dil vahidlərinin ingilis dili sistemində rolu

Multikultural cəmiyyətin formalaşması və inkişafı tarixi təkamülün xüsusiyyətləri ilə, daha dəqiq desək, sosial amillərlə müəyyənləşmişdir [113].

Müasir dövrdə bir sıra polietnik ölkələrin və mühacirlərin izlədiyi etnopolitikanın modellərindən biri multikulturalizmdir. Multikulturalizmin əsas qayəsi – müxtəliflikdə birlik ideologiyasıdır. Başqa sözlə, müxtəlif mədəni icmaların mədəniyyətlərini qoruyub saxlayaraq, etnik və irqi qrupların qarşılıqlı uyğunlaşmasını təmin edən harmoniya nəzərdə tutulur. Multikulturalizm dedikdə, yalnız dominant olan mədəni etnik qrupların deyil, eyni zamanda, azlıq təşkil edən və yeni gələn etnik qrupların müxtəlif təsir reaksiyaları nəticəsində meydana gələn mədəni çalarlıqları nəzərdə tuturuq.

Multikulturalizmdən bəhs etdikdə, ilk ağıla gələn ölkələrdən biri məhz Britaniyadır. Britaniyanın multikultural ölkə olma səbəblərini əvvəlki fəsildə müəyyən qədər araşdırdıq və belə qənaətə gəldik ki, əsas səbəb mühacir axını olmuşdur. Mühacir axınları müxtəlif səbəblərdən baş vermişdir ki, onların sırasına müharibələr, siyasi, iqtisadi münasibətləri, yüzillər boyu davam etmiş müstəmləkəçilik, daha sonralar isə məhz onun müstəmləkəsi olan ölkələrin siyasi, mədəni, iqtisadi mərkəz olması və uzun illər gələn mühacirləri öz ərazisində toplaması olmuşdur. Nəticədə, ölkə əhalisinin etnik mozaikası nəinki rəngarəng, eyni zamanda, sürətlə dəyişmişdir.

İngilis dilinin Britaniya variantının Orta əsrlərə xas leksik inkişafına nəzər salsaq, dillərarası əlaqələrin kökünü araşdırsaq, bu tarixin çox qədim olduğunun şahidi olarıq. Artıq bir sıra dilçilər tərəfindən müəyyən edilmişdir ki, dil daima digər dünya dilləri ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində formalaşır və inkişaf edir. İctimai həyatda baş verən istənilən hadisə dilə təsir edir və onun bütün sahələrində öz izini buraxır.

Bütün deyilənlərlə bərabər I fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, Britaniya Orta əsrlərdə tək-cə alman tayfalarının və normanların hücumuna məruz qalmır, yalnız qədim Roma, anqlo-sakson və fransız mədəniyyətinin təsiri altında olmur, eyni zamanda, IX əsrdə skandinavların – vikinqlərin də hücumuna məruz qalır. Skandinav mədəniyyətinin və dilinin təsiri hələ də ingilis dilinin Britaniya variantında öz əksini tapmaqdadır. Beləliklə, ingilis dilinin ilkin inkişafına nəzər yetirsək, bu zaman latın dilindən başlayaraq, anqlo-saksonların dili ilə (ingilis dili) davam edib, daha sonra skandinav dilinin təsirini qeyd etməklə, fransız dili ilə davam etməliyik. Eyni zamanda, məhz bu dillər vasitəsilə xüsusilə latın və fransız dili vasitəsilə digər dillərin və mədəniyyətlərin də təsir altına düşmüş və onlardan bəhrələnmişdir.

Ümumiyyətlə, skandinav dilinin ingilis dilinə təsirini, əslində, iki dövrə ayırmaq olar. Bunun əsas səbəbi isə normanların skandinav əsilli olmasıdır. Belə ki, IX-X əsrlərdə skandinavların bir hissəsi Britaniyaya, bir hissəsi də Fransaya hücum etmiş, Fransanın böyük bir hissəsini tutmağa nail olmuşlar. Müəyyən zamandan sonra normanlar iqtisadi və siyasi cəhətdən gücləndikdən sonra, skandinavlarla olan əlaqəsini kəsmiş, yüksək mədəniyyət hesab edilən fransız mədəniyyətini qəbul etmiş və özlərini fransız adlandırmağa başlamışlar.

Məhz bu baxımdan Britaniya multikulturalizminin yaranmasının tarixini araşdıran zaman Orta əsrlərin Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında oynadığı aparıcı və əhəmiyyətli rolu bizə bir daha aydın olur. Hər bir xalq Orta əsr Britaniya xalqının dünyagörüşünün formalaşmasında müstəsna rola sahib olmuşdur. Latın dili tək-cə Roma mədəniyyətini, dilini, şəhərsalmanı, yeni yolların salınması mədəniyyətini gətirməmiş, Britaniyaya xristian dinini gətirmişdir. Xristian dini vasitəsilə anqlo-saksonlar bir sıra yeni mədəniyyətlərlə tanış olurdular. Belə ki, xristianlığı təzə qəbul edən anqlo-saksonlar kahinləri müxtəlif ölkələrə səyahətə göndərirdilər. Bunun əsas səbəbi isə yeni ərazilərlə tanış olub, onların dillərini öyrənməklə, yeni mədəniyyətlərdən bəhrələnmək idi.

Qədim zamanlardan başlayaraq bir sıra qonşu olan və olmayan ölkələrə səyahət edən Britaniyalılar bir sıra yeni adət-ənənələrə sahib olmuşlar. Britaniyalıların bəzi adətləri müasir zamanda da kifayət qədər müzakirə obyektinə çevrilib. Qeyd

etməliyi ki, Britaniya xarakteri haqqında əsətlər vardır. Məsələn, əgər bir ingilis əl sıxaraq görüşürsə, bu, müəyyən bir hadisəyə işarədir. Almaniya əsgərlərinə qarşı ruslarla birgə döyüşən “*Tommies*” adlanan ingilislər onlara yaxınlaşanda əl sıxmışlar. O vaxtdan bu adət birmənəli qarşılanmır. Çünki bu, ingilislər üçün “*routine*” deyil, yad adamlarla evdə və ya haradasa rastlaşanda təzahür edən davranışdır.

Beləliklə, istər Britaniyaya gəlib məskunlaşan mühacirlər, istərsə də britaniyalıların səyahətləri zamanı ingilis dilinin Britaniya variantına kifayət qədər yeni leksik vahidlər keçmişdir. Yuxarıda qeyd etdik ki, bəzi alınma sözlər zamanın tələbi ilə bir sıra dillər tərəfindən istifadə olunan və tərcüməsinə ehtiyac olmayan beynəlmiləl terminlər kimi formalaşırlar. Maraqlısı budur ki, mühacirlər də bu ölkənin müxtəlif peşə sahələri üzrə terminologiyasının inkişafını sürətləndirmişlər. Belə terminlər beynəlmiləl terminlər kimi də qiymətləndirilir.

Orta əsr Britaniya multikulturalizminə nəzər salsaq, mühacirlərin özləri ilə gətirdiyi leksika bu ölkənin dilinə öz təsirini göstərdiyinin şahidi olarıq. Bu, eyni zamanda, peşə terminlərinin meydana gəlməsinə təkan vermişdir. Belə ki, imiqrantların İngiltərədə mövcud olmayan, lakin öz ölkələrinə xas peşə sahələri ilə Britaniyada məşğul olmaları sözügedən terminlərin zənginləşməsinə şərtləndirmişdir.

Britaniyada bir sıra kilsələrin, küçələrin adları məhz alınma sözlər üzərində qurulmuşdur. Misal olaraq, *Vestminster Sarayı* (*Westminster Abbey*) kilsəsinin adına nəzər salaq. Bildiyimiz kimi, bu kilsə krallıq ailəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, məhz tac qoyma, kral ailəsinin dəfn mərasimləri və bir sıra bu kimi tədbirlər bu kilsədə baş tutur. 1987-ci ildə UNESCO tərəfindən *Vestminster Sarayı* dünya mirası elan edilmişdir. *Westminster Abbey* adı *abbey* sözündən yaranmışdır. *Abbey* sözü ilk dəfə XIII əsrdə fransızlardan alınmışdır (frans. *abbei*, qəd. frans. *abaie*). Mənası *rahib* və ya *abbot* tərəfindən idarə edilən bir *məbəd*, *katolik kilsədir*.

Multikulturalizmin nə zaman və hansı amillərin təsiri altında formalaşmasını, ədəbi əsərləri oxuyan zaman aydın izləmək mümkündür. Ümumiyyətlə, qeyd etmək istərdik ki, çox az sayda XII əsrə aid İngilis ədəbiyyatı nümunələri qorunub saxlanmışdır. Bununla belə, İngiltərə tarixinə nəzər saldıqda qeyd edə bilərik ki, fransız dilində mətnlər ən çox məhz bu dövrdə çap edilmişdir. Buna misal olaraq,

Tomas D'Anqleterreni göstərmək olar ki, o, ilk fransız Tristranını XII əsrdə Britaniyada tərtib etmişdir. Onun əsərində anqlo-norman ünsürlərinin olduğunu görə bilərik. Eyni zamanda, bir sıra fransız mahnıları bu dövrdə Britaniyada tərtib edilmişdir. Digər tərəfdən, İngiltərə məhkəmələrində auditoriya üçün bir sıra fransız dilində anqlo-norman ünsürləri olan ədəbiyyat nümunələri çap edilmişdir. Orta əsrlərdə fransız dilinin İngiltərədə məhkəmə dili olduğunu, yüksək təbəqəli məmurların ikidilli olmaları və əsasən üstünlüyü fransız dilinə verdikləri, digər tərəfdən, qarışıq nikahlarda fransız dili faktoru yeni nəsilin dilində özünü ən bariz şəkildə göstərməsi və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fransız dilli ədəbiyyatın təsirini də nəzərə alaraq XII-XIII əsrdə fransız dilinin və mədəniyyətinin Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında çox mühüm rol oynadığını qeyd edə bilərik.

XII əsrdə fransız dili mədəniyyət dili olmuşdur. İngilis aristokratlarının ehtiyaclarını ödəyən dini və dünyəvi mətnlər məhz fransız dilində yazılırdı. Britaniyada fransız dil ilə müqayisədə ingilis dilində yazılmış çox az sayda mətnlər var idi ki, onlar da anqlo-sakson mətnlərindən tərcümə olunurdu. Bildiyimiz kimi, anqlo-sakson mətnləri ilkin dövrlərdə latın dilində yazılırdı. İngilis dilində yeni ədəbi mətnlər çox az sayda idi. İngilis dilində yazılmış yeni mətnlərin dili zadəganların rəğbət bəsləmədiyi xalq dilində idi [134].

Fransızlarla ingilislər arasında olan yüz illik müharibədən sonra Britaniyada fransız dili düşmən dili hesab edildi. Eyni zamanda, bu müharibədən və daha sonra 1349-1350-ci illərdə *Qara Ölüm* epidemiyasından sonra anqlo-sakson mənşəli, latın dilli yerli xalqın çox böyük hissəsi, təxminən yerli əhalinin üçdə biri tələf oldu. Nəticədə, Britaniyanın zəhmətkeş əhalisi ilə tacir təbəqəsinin iqtisadi və sosial əhəmiyyəti artdı, eyni zamanda, sadə insanlarla zədəganlar arasında olan linqvistik fərq demək olar ki aradan qalxdı [134].

Mühacir axını *Qara ölüm*-dən sonra daha da çoxaldı. Buna səbəb isə, yüzlərlə insanın vəfat etməsi olmuşdu. Krallıq mühacirlərə mövcud olan boşluqların doldurması üçün hər cür şərait yaratmışdı. Nəticədə Orta əsrlərdə Britaniya german dilləri qrupuna daxil olan bir sıra dillərlə daha sıx əlaqədə olur. Belə ki, müxtəlif ölkələrdən (norveç, isveç, dan əsilli bir sıra mühacirlər) müxtəlif peşə sahibləri Orta

əslərdə Britaniyada məskunlaşaraq İngiltərəni öz evləri hesab edirdilər. XV əsrdə İngiltərəni evi hesab edən müxtəlif peşə sahiblərinin həyat tərzini və Britaniya leksikasına təqdim etdikləri bəzi terminləri təhlilə cəlb edək.

Alis Spiner (Alice Spynner) 1140-cı ildə İngiltərədə yaşayan və işləyən irlandiyalı qadın olmuşdur. Alisyanın sənəti, yəni məşğul olduğu peşə sahəsi onun soyadından bəlli olur. O, yun üzrə “*spinner*” (əyirici) idi. Onun fəaliyyəti İngiltərə tikiş sənayesi üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Alisanın tərəfdaşlarından çoxu başqa ölkələrə üz tutmuşdular. O, Orta əslərdə vacib peşə sahəsinə malik az sayda qadınlardan biri idi. Onun məşğul olduğu peşə sahəsi subay, sərbəst qadın sözüne sinonim olaraq, “*spinster*” (evdə qalmış qız) sözünün meydana gəlməsinə təkan vermişdir [123].

Uilyam Pulayn keşiş olmuşdur. O, 1140-cı ildə Yorkşayədə yaşayırdı. Yerli ingilislər onu şotlandiyalı kimi tanıyırdılar. Şotlandiya ayrıca krallıq olmasına baxmayaraq, İngiltərə ilə müharibələr ucbatından onları “*aliens*” (qərib) adlandırırdılar. “Chaplain”lər burada keşiş işləyirdilər. Digərləri 1440-cı ilin vergi hesabatlarına əsasən, məktəb müəllimləri və “*confessors*” (dindar) olaraq evlərdə fəaliyyət göstərirdilər. Uilyam da bu cür insanlardan idi. Şotlandlar cənubi İngiltərədə çoxluq təşkil edənlərdən idilər.

Benedikt Nikol (Benedict Nicoll) 1440-cı illərin hesabatlarına görə İsveçrədən gələn az sayda mühacirlərdəndir. Özü, Maqnus, Olaf adlı dostları daxil olmaqla, beş nəfər digərləri ilə birlikdə Kembriçdə tələbə idilər. Onlar bu Universitetin həyatında mühüm rol oynayırdılar. 1440-cı illərdə növbəti vergi hesabatlarında onlar haqqında məlumat yoxdur. Buradan aydın olur ki, artıq vergilər Orta əsr mühacir insanının gərginliyinə səbəb olurdu.

Digər Orta əsrə dair mühacir hekayələrindən biri də Con Danyel (John Danyell) adlı hollandiyalı artistlə bağlı olmuşdur. O, 1440-cı ildə Linkoln şəhərində rəssam işləmişdir.

Aleksandr Plaustrel Orta əslərdə Londonda yaşayan italyalı tacir olmuşdur. Mənşəcə, Piasenzadan olan bu şəxs yerlilərlə mühacirlər arasında gərginlik yaratmaqda ittiham olunurdu.

Məhz Orta əsrlərdə Britaniya multikulturalizminin necə formalaşması və onun inkişafında linqvistik müxtəlifliyin oynadığı rolu aydınlaşdırmaq üçün Orta əsrlərdə Britaniyada mövcud olan vəziyyət daha sistemli şəkildə araşdırılmalıdır. Xüsusilə mühacirlərin həyat tərzini haqqında daha ətraflı məlumat əldə edərək müxtəlif mədəniyyətləri özündə birləşdirən bu insanların orta əsr Britaniya mədəniyyətinin formalaşmasında oynadığı rolu daha aydın təhlil etmək olar.

Qeyd etməliyik ki, Britaniya cəmiyyətində irq və etnos məsələsi həmişə aktual olmuşdur. Burada *görünən (visible)* və *görünməyən (invisible)* azlıqlar məsələsi diqqət çəkmişdir. *Görünməyən (invisible minorities)* azlıqlara *BAME (Black, Asian, and Minority Ethnic)* aid edilir. Buraya İrlandiya, Polşa, Almaniya, Amerika, Şimali Afrika, Avstraliya, İtaliya, Fransa vətəndaşları aid edilir [77, s.62].

Beləliklə, aydın olur ki, mühacir həyatı yaşayan insanların bacarıqları, sahib olduqları peşələri də Orta əsrlər Britaniyasının həm mədəni həyatının formalaşmasına, həm də ingilis dilinin Britaniya variantının linqvistik müxtəlifliyin yaranmasında mühüm rol oynayır. Digər qonşu ölkələrdən mühacirət edən peşə sahibləri öz sahələrində fəaliyyət göstərmələri ilə bərabər, həm də bu xalqın dilinin lüğət tərkibinin inkişafına öz köməklərini, töhfələrini əsirgəməyirdilər. Belə ki, araşdırmalar fonunda onların bəzi peşə sözlərini Orta əsr ingilis dilinin leksik inkişafına təqdim etdiyinin, özlərinə xas həyat tərzini və mədəniyyətlərini gətirdiklərinin şahidi olmaq olur.

Hər bir dövrün ingilis dilinin formalaşmasında müstəsna rolu vardır. Qeyd etmək istərdik ki, Orta əsrlərin rolu bu mənada xüsusi ilə vacibdir. Məhz Orta əsrlərdə ingilis dili formalaşmağa başlayır. Multikultural terminlər dil sistemində özlərinə xas yerləri tutmağa başlayır. Belə ki, XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində qədim ingilis dili əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Baxmayaraq ki, C.Çoserin zamanı üçün qədim ingilis dilinin oxunuşu nə qədər çətin idisə, bizim üçün də C.Çoserin yazılarını anlamaq bir o qədər çətinidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, C.Çoserin ingilis dili demək olar ki, multikultural terminlər hesabına formalaşmış və asanlaşmışdır. Nəhayət, XIV əsrin sonlarında, XV əsrin əvvəllərində Uilyam Kekstonun çap makinasının ixtirası ilə ingilis dilinin inkişafında yeni mərhələ

başladı. İlk çap edilən kitab isə Raul Lefevranın “*Troya hekayələr toplusu*”nun tərcüməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz onun yaradıcılığı sayəsində bir sıra sözlər nəhayət, özünün tam formasını alır. Kekstonun istifadə etdiyi qrammatika haqqında danışdıqda qeyd etmək lazımdır ki, o, daha çox özünün yaratdığı qrammatik qaydalardan istifadə edirdi. Daha sonralar bu nəşr hamı tərəfindən qəbul edilərək ən düzgün qrammatik variant hesab olunurdu. Hazırda multikultural terminlərlə zəngin olan orta əsr ingilis dilinin Uilyam Kekston dövrünə aid olan əsərlərini oxuyub anlamaq daha asandır. Dediklərimizdən bir daha aydın olur ki, Orta əsr multikultural terminləri dil sistemində özlərinə xas yer tutmuşdur [134].

Normanların hücumu ilə dildə meydana gələn yeni multikultural sözlər ingilis dili sisteminə müxtəlif formalarda daxil olmuşdur. Sadə, adi peşə sahələrinin adları anqlo-sakson mənşəyini (məsələn, *baker* – çörəkçi, *miller* – dəyirmançı, *shoemaker* – çəkməçi və s.) saxlasa da, orta və yüksək təbəqənin məşğul olduğu peşə sahələrinin adları biznesmənlər tərəfindən dəyişdirilərək fransız adlarını qəbul etmişdir (məsələn, *mason* – bənnə, *painter* – rəssam, *tailor* – dərzisi, və s.). Əvvəlki fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, heyvan adları (*sheep* – qoyun, *pig* – donuz, *cow* – inək, *deer* – maral, *calf* – dana, *swine* – donuz, *ox* – öküz və s.) anqlo-sakson mənşəli olduqları halda, onların ətindən hazırlanan yeməklər və heyvan ətləri fransız mənşəli adlarla əvəz edilirdi (məsələn, *mutton* – qoyun əti, *venison* – maral əti, *veal* – dana əti, *beef* – mal əti, *pork* – donuz əti, *bacon* – donuz əti, və s.). Buna səbəb isə yerli xalqın, anqlo-saksonların, heyvandarlıqla məşğul olması idi. Kulinariya sahəsində dəyişiklik isə fransızların gəlişindən sonra daha da inkişaf etməsi ilə bağlı idi. Başqa sözlə fransızlar Orta əsrlərdə Britaniyada daha yüksək təbəqə hesab edildiyindən fransız mədəniyyətinin və dilinin təsiridə əsasən incəsənət sahələrinə, idarə etmə sahələrinə təsir etmişdir. Məhz bu səbəbdən də orta əsr Britaniya ingiliscəsinin leksik vahidlərinin araşdırılması bu dövrdə linqvistik müxtəlifliyin necə formalaşması prosesi haqqında və eyni zamanda, linqvistik müxtəlifliyində Orta əsrlərdə Britaniyada multikulturalizmin formalaşması və inkişafında oynadığı rol haqqında bizə ətraflı məlumat verir.

Dünyada heç bir dil təcrid edilmiş şəkildə inkişaf etmir. Xarici aləm daim ona öz təsirini göstərir və onun müxtəlif sahələrində silinməz izlər qoyur. Dilçilər ingilis dilini qarışıq dil kimi qiymətləndirirlər. Buna səbəb bir çox sözlərin ümumi mənaları eyniyyət kəsb etsə də, tam fərqli köklərə mənsub olmalarıdır. Orta əsrlərdə dillərarası əlaqə məhz leksik vahidləri semantik təhlilə cəlb edən zaman daha aydın nəzərə çarpır. Məsələn, *head-chapter-chief* sözlərini nəzərdən keçirək. Bu üç söz mənaca bir-birlərinə yaxın olsa da, hər biri mənşəcə üç ayrı dilə mənsubdur. *Head* anqlo-sakson mənşəli sözdür (anqlo-sakson mənşəli sözlər konkret predmetləri bildirir). *Chapter* sözü elm və təhsil dili olan latın dilindən keçmişdir. Keçmiş zadəganların gündəlik istifadəsində olan *chief* sözü isə fransız mənşəli sözdür. Bu sözlərin semantik təhlili zamanı bir daha aydın olur ki, dilə keçən hər bir vahid aid olduğu mədəniyyəti özündə əks etdirir.

Təbii ki, bütün bunlar Orta əsr multikultural həyat tərzinin dilə olan təsiri idi. Qeyd etdiyimiz kimi, normanların hücumu zamanı yüksək təbəqə fransız dilində danışdığından bu tendensiya özünü hər yerdə büruzə verirdi. Bir sıra fransız sözləri isə demək olar ki, bəzi qədim ingilis sözlərini tamamilə əvəz etmişdir (*crime* – “cinayət” sözü *firen* sözünü, *place* “məkan, yer” sözü *stow* sözünü, *people* (xalq, camaat) sözü *leod* sözünü və s.). Bəzi hallarda isə, multikulturalizmi ifadə edən leksik vahidlər qədim ingilis dilinin leksik vahidləri ilə birləşərək yeni anlayışlar şəklində dil sisteminə daxil olurdu. Buna misal olaraq, fransız mənşəli leksik vahid *gentle* “mülayim” ilə qəd. ing. *man* “kişi” (alman mənşəli sözdür) leksik vahidinin birləşməsi ilə yaranmış *gentleman* “alicənab, centlmen” sözünü göstərmək olar. Bəzi hallarda isə multikultural leksik vahid, eyni zamanda, qədim ingilis dili leksik vahidi də dil sistemində öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilirdi. Misal olaraq qəd. ing. *doom* və frans. *judgement* “hökm”, qəd. ing. *house* və frans. *mansion* “ev” sözlərini göstərmək olar.

Qeyd etmək istərdik ki, əksər hallarda, demək olar ki, tamamilə eyni mənə ifadə edən müxtəlif leksik vahidlər dil sistemində öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bildiyindən nəticədə, ingilis dili sisteminə bir sıra yeni fransız sinonimlər daxil oldu. Məsələn, frans. *maternity* – qəd. ing. *motherhood* “analıq” sinonimi kimi, *infant-*

child “körpə, uşaq”, *amity-friendship* “dostluq”, *battle-fight* “döyüş”, *liberty-freedom* “azadlıq” sinonim sıralarını göstərmək olar. Hətta bu gün anqlo-sakson və norman fransız dubletlərinin birləşməsindən yaranan birləşmələr dil daşıyıcıları tərəfindən geniş istifadə olunur (*law and order* “qanun və qayda”, *love and cherish* “sevgi və əzizlənmək”, *lord and master* “ağa və sahib”) [91, s.99].

Multikultural yaşayış tərzii yalnız dildə yeni sinonimlərin, yeni frazeoloji birləşmələrin, deyimlərin meydana gəlməsinə təsir etməmiş, eyni zamanda, sözlərin yazılışına və hərfi tərkibinin dəyişməsinə də böyük təsir etmişdir. Təbii olaraq, bütün bunlar, müxtəlif mədəniyyətlərə xas olan insanların müxtəlif tələffüz formaları ilə sıx əlaqədar olmuşdur. Məsələn, fransız yazıçıları fransız dilinin təsiri altında, fransız tələffüzünə uyğunlaşdırmaq üçün “cw”, “sc” və “c” qrafemlərini “qu”, “sh” və “ch” qrafemləri ilə əvəzləmişlər. “cwen” sözü “queen”, “scip” sözü “ship” və “scolde” sözü “should” şəklində yazılır. Eyni zamanda, qədim ingilis “hw” qrafemləri “wh” qrafemləri ilə əvəz olunmuşdur. Bu dəyişmənin səbəbi isə “ch” və “th” qrafemləri ilə uyğunluq təşkil etməsi olmuşdur. Baxmayaraq ki, tələffüz zamanı “wh” qrafemləri ilə başlayan sözlər xüsusi aspirasiya ilə tələffüz olunurdu, *hwaer* – *where* sözü ilə, *hwaenne* – *when* sözü ilə və *hwil* – *while* sözü ilə əvəz olundu. Hətta heç bir səbəb olmadan “h” qrafemi ilə başlayan sözlərə “w” əlavə edildi (*hal* – *whole* sözünə çevrildi). Digər maraqlı hal isə, “hwo” sözünün “who” olmasıdır ki, burada “w” ümumiyyətlə tələffüz olunmur. Latın dilinin təsiri altında “u” qrafemini “o” qrafemi əvəz etmişdir ki, bu həm sözlərin yazılışında, həm də tələffüzündə dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Misal olaraq, *cuman* – *come* (gəlmək), *sum* – *some* (bəzi), *munuc* – *monk* (keşiş), *sunu* – *son* (oğul), *wulf* – *wolf* (canavar) və s. kimi sözləri göstərə bilərik [86, s. 107]. Skandinav dilinin təsiri altında qədim ingilis sözləri olan *dag*, *gerd*, *gear* və s. kimi bir sıra sözlərdə “g” qrafemi “y” qrafemi ilə əvəz olunmuşdur (*dag* – *day* (gün), *gerd* – *yard* (həyat), *gear* – *year* (il)) [114]. Göründüyü kimi, bu cür multikultural fonda baş verən dəyişikliklər ingilis dili sistemində kök salaraq möhkəmlənmişdir.

Beləliklə, multikultural yaşayış tərzii ingilis dilinin formalaşması və inkişafına çox böyük təsir etmişdir. Ənənəvi olaraq ingilis dilinin tarixi üç dövrə bölünür ki,

ilkın olaraq bu bölgünü ingilis alımı, ingilis dili və onun tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi Henri Svit təklif etmişdir. Bunlar - qədim ingilis, orta ingilis və müasir ingilis. Henri Svit bu bölgünü aparan zaman həm dildaxili, həm də dilxarici (ekstralinqvistik) amilləri, yəni bir tərəfdən fonetik və morfoloji, digər tərəfdən isə sosial-mədəni amilləri nəzərə alırdı. Müasir dilçilər isə bu bölgü ilə razılaşımlar (V.D.Arakin, T.A.Rastorqueva, İ.P.İvanova) öz fikir ayrılıqlarını aşağıdakı mülahizələrlə izah edirlər [129].

Məsələn, V.D.Arakin deyir ki, qədim ingilis dövrünü iki dövrə – erkən qədim ingilis dövrü və son qədim ingilis dövrünə bölmək lazımdır, çünki qədim ingilis dövrün əvvəlindən sonuna qədər kifayət qədər əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. T.A.Rastorqueva bu fikri digər dövrlərə də şamil edir [129].

İngilis dili tarixinin belə bölünməsi şərtidir. Unutmaq olmaz ki, Britaniya adaları Yuli Sezar tərəfindən və xristianlar tərəfindən zəbt edilməmişdən də əvvəl burada yaşayan tayfaların öz dili olmuşdur. Britaniyada yaşayan tayfalar haqqında ilk mənbə b.e.ə. 800-cü ilə aiddir. Bu zaman Britaniya adasına hind-Avropa tayfası – keltlər köçür. Onlardan əvvəl yaşayan tayfalar özlərindən sonra heç bir iz qoymadıqlarından onlar barədə heç bir məlumat yoxdur.

Multikultural anlayışlar qədim zamanlardan etibarən Britaniyanın dil sistemində xüsusi yer tutmuşdur ki, bunu ən açıq şəkildə elə Britaniyanın öz adında görmək olur. “*Britaniya*” sözü özü kelt mənşəli *birth* “*rənglənməmiş*” sözündən meydana gəlmişdir. Həqiqətən də səlnamələrdə keltlərin müharibəyə və ya ova gedən də zaman üzlərini və bədənlərini rəngləmələri barədə qeydlərə rast gəlmək olur [107].

Məhz *whiskey*, *plaid*, *slogan* kimi multikultural sözlər ingilis dilinə kelt dilindən keçmişdir (*whiskey* – *uisce beathadh* yəni dirilik suyu, həyat suyu anlamında, *slogan* – *sluagh* – *ghairm* yəni döyüşçü ləqəbi anlamını verir) [121].

O.Yesperson ingilis dilinə keçən yeni leksik vahidlərdən bəhs edən zaman qeyd edir ki, “*dilə keçən yeni leksik vahidlər ingilis dilində sinonimlərin çoxalmasına səbəb olmuşdur. Lakin bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, dilə hədsiz sayda yeni leksik vahidlərin keçməsi heç də dilin zənginləşməsi anlamına gəlmir.*” [91, s.150-151]. O.Yesperson orta əsr bədii əsərlərində işlənən sinonimlərin rəngarəng olduğunu

qeyd edir. O, “*Beowulf*” poemasında “*hero*” - “*qəhrəman*” “*prince*” – “*prins*, *şahzadə*” sözünün 37 sinoniminin işlədildiyini qeyd edir (*æscwiga, aglæca, beadorinc, beaggyfa, bealdor, beorn, brego, brytta, byrnwiga, ceorl, cnift, cyning, dryhten, ealdor, eorl, fengel, frea, freca, fruma, hlaford, hyse, leod, mecg, oretta, ræswa, rinc, secg, pegn, pengel, peoden, wer, wiga*) [91, s.51]. Eyni zamanda, “*battle*” və ya “*fight*” – “*döyüş*” sözlərinin ən azı 12 sinoniminin (*beadu, hild, lindplega, orleg, ræs, sacu, geslyht, gewinn, wig*), “*sea*” – “*dəniz*” sözünün on yeddi sinoniminin (*brim, flod, garsecg, hcæf, holm, holmwylm, hronrad, lagu, mere, merestræt, sæ, seglrad, stream, wæd, wæg, yþ.*) və “*ship*” – “*gəmi*” və ya “*boat*” – “*qayıq*” sözlərinin isə on bir sinoniminin (*bat. brenting. ceol. jær, flota. naca. scæbat. sægenga. sæwudu. scip. sundwudu*) işlədildiyini qeyd edir [91, s.51].

Bildiyimiz kimi, “*Beowulf*” əsərində istifadə olunan sözlər anqlo-sakson mənşəli sözlərdir. Məhz bu əsəri oxuyan zaman anqlo-sakson mədəniyyətinin ünsürlərini görmək olur. Bu əsər xristian dini baxımından anqlo-sakson mədəniyyətinin və paqan dinin qarşılıqlı əlaqəsini ətraflı şəkildə özündə əks etdirir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək istərdik ki, ingilis ədəbiyyatı anqlo-sakson ədəbiyyatının ən gözəl nümunəsi olan “*Beowulf*” əsəri ilə yaranır [111]. Bu əsər Epik Roma əsəri “*Virgil’s Aeneid*” əsərinin təsiri altında yazılıb.

Anqlo-saksonlar ailəni hər şeydən üstün tuturlar. Ailəsi olmayan insanı isə səfil, yazıq bir insan kimi qiymətləndirirdilər. Ailə mədəniyyəti ingilis dilinin Britaniya variantına *mother* – *ana*, *father* – *ata*, *sister* – *bacı*, *brother* – *qardaş* sözlərinin keçməsinə səbəb olmuşdur. “*Beowulf*” əsərində bu mədəniyyət öz əksini tapır. Belə ki, əgər ailənin bir üzvü öldürülübse, ailənin digər üzvü onun intiqamını almalı idi. Bu, iki üsulla həyata keçirilə bilərdi: onu öldürən öldürülür, əks halda, maddi cəhətdən cərimələnirdi. Bunun biz anqlo-saksonların hakimiyyəti zamanı dilə keçən *An eye for an eye* birləşməsində öz əksini tapdığını görürük. Daha sonralar bu ifadə *an eye for an eye, a tooth for a tooth* şəklində işlənmişdir. Azərbaycan dilində ekvivalenti isə, *dişə diş, gözə göz* ifadəsidir [132]. Bu ifadə özündə Mesopatamiya mədəniyyətini əks etdirir, Hammurabının hakimiyyəti zamanı, 282 qanundan ibarət olan Hammurabi qanunlarında öz əksini tapmışdır. Belə ki, Hammurabi qanunlarına

görə, əgər bir insan yüksək təbəqəyə məxsus insanın gözünü çıxardıb və ya xələl gətiribse, onun gözü də əvəzində çıxarılmalıdır. Əgər, o, adi bir insanın gözünü çıxardıbsa cərimələnir və əvəzində, müəyyən miqdarda gümüş ödəyirdi. Lakin, bir insan birinin qulunun gözünü çıxardırsa, o qulun qiymətinin yarısını ödəməli idi. Bu qanun o vaxtki inanclara görə, zərər verən insanın cəzalanması şeytanın yox olmasını, haqq-ədalətin bərqərar olmasını və güclünün zəifi incitmək haqqının olmamasının ifadə edirdi. Daha sonralar isə, artıq, bir insan digərinə necə zərər verərdisə qarşı tərəf də o cür intiqamını alırdı mənasını ifadə etməyə başladı [132].

Anqlo-saksonlar xristian dinindən əvvəl paqan dininə etiqad ediblər və çoxallahlığa inanırdılar. Bu əsərdə xristian dini ilə paqan dinin mübarizəsi kimi, hər ikisinə xas mədəniyyətləri görürük. Anqlo-saksonlar insanı hər şeydən güclü hesab edirdi. Onların fikirincə, insanlar müxtəlif sehlər və ya cadular vasitəsilə hətta ilahi gücə qalib gələ də bilər. Onların bu inacları qəd. ing. *Breóst-hord* – müasir ing. *breast treasure* sözündə öz əksini tapır. Səni sən edən – *qəlb, könül* anlamında işlənir.

Bəzi anqlo-sakson kral ailələri özlərini Allahların atası olan “Woden” ailəsindən hesab edirdilər. Anqlo-saksonların böyük bir qismi VIII əsrin ortalarına kimi hələ də xristianlığı qəbul etməmişdi. Hətta qəbul edənlər arasında yenə də özünü “Woden” ailəsindən hesab edənlər var idi. Belə ki, xristian dinini qəbul etdikdən sonra belə, anqlo-saksonlar İsa peyğəmbərə və onun haqqında olan hekayələrə dini baxımdan deyil, öz alman mədəniyyətlərinə uyğun olaraq qəhrəmanlıq eposu kimi baxırdılar. Bunu biz əyani şəkildə “*Xaç haqqında arzu*” (*The Dream of the Rood*) əsərində də görə bilərik. Burada İsa peyğəmbərin xaça çəkilməsi qəhrəmanlıq eposu kimi göstərilir. Britaniyada anqlo-saksonların gəlişindən sonra qəhrəmanlıqla bağlı hekayələrin, eposların sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır. Bu isə, anqlo-saksonların alman dünyagörüşünə xas olan mədəniyyətini özündə birbaşa əks etdirirdi [134].

Bu əsərdə biz skandinavların Britaniyaya hücumlarının əksini görə bilərik. Həftənin yeddi günündən dördü skandinav tanrılarının adları şərəfinə qoyulmuşdur.

Paqan dininin ünsürləri ilə əlaqədar ingilis dilinə keçən bəzi sözlər bu gün hər bir ingilisin və ya ingilis dilini öyrənən hər bir şəxsin çox gözəl bildiyi sözlər olub,

ümumişlək sözlər kimi günümüzə qədər gəlmişdir: *Tuesday* – *Çərşənbə axşamı*, *Thursday* – *Cümə axşamı*, *Wednesday* – *Çərşənbə* və *Friday* – *Cümə* (*Tiw*, *Woden*, *Thor* və *Woden*). Həftənin bu dörd günündə paqan dininin izlərini görmək mümkündür.

Tuesday (qəd. ing. *Tiwesdæg* və ort. ingilis *Tewesday* sözlərindən birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “*Tiw günləri*” anlamını verir) müharibə tanrısı hesab edilirdi, latın dilindən tərcümədə “*mars günləri*” anlamını verirdi. Roma tanrısı olan Mars ilə müqayisə edilmişdir.

Wednesday (qəd. ing. *Wōdnesdæg* və ort. ing. *Wednesdei* sözlərindən yaranmışdır və “*odin günləri*” anlamını verir) ən ali, ən yüksək alman tanrısı Odin və ya Woden hesab edilirdi və latın dilində “*merkuri günləri*” kimi tərcümə olunmuşdur. Roma tanrısı Merkuri ilə müqayisə olunurdu.

Thursday (qəd. ing. *Būnresdæg* və ort. ing. *Thuresday* sözlərindən yaranmışdır və “*odin günləri*” anlamında işlənilib). İldırım tanrısı Torun adı ilə adlandırılmışdır və Roma tanrısı Yupiter ilə müqayisə edilib, eyni zamanda, “*yupiter günləri*” kimi tərcümə edilmişdir.

Friday (qəd. ing. *Frīgedæ* və ort. ing. *Frigga* sözlərindən yaranmışdır və “*Venera günləri*” anlamını vermişdir) ən ilahi tanrının, Odinin – *Wodenin* həyat yoldaşı olmuşdur və sevgi tanrısı hesab edilən Roma allahı Venera ilə müqayisə edilmiş, *venera günləri* kimi də tərcümə edilmişdir.

Bu sözlərin, həftənin bu günləri ilə bağlı hazırda da müxtəlif əfsanələr, adətlər vardır. Deyilənlərdən bir daha tarixin hər mərhələsində hər bir xalqın mədəniyyətinin, inanclarının, adət-ənənələrinin dildə silinməz izlər buraxdığını və məhz dil vasitəsilə bu mədəniyyətin, inancların, adət-ənənənin digər xalqların mədəniyyətinə təsir edib, onda bu və ya digər şəkildə izlər buraxdığının şahidi oluruq. Bu alınmalar dili bir çox hallarda zənginləşdirir və gözəlləşdirir. Ümumiyyətlə, hazırda bir sıra bədii filmlər, bədii əsərlər məhz Beowulf motivlərinə əsaslanır.

Yuxarıda gətirdiyimiz misallara nəzər yetirsək bizə aydın olar ki, dilə daxil olan hər bir yeni leksik vahid daxil olduğu dilin qayda-qanunlarına tabe olduqda bir sıra semantik dəyişmələrə məruz qaldığı kimi, dildə artıq mövcud olan və mənaca

ona yaxın olan dilin öz leksik vahidlərində semantikasında bir sıra dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olur. Misal olaraq “soil” sözünə nəzər yetirək. Orta əsrlərdə fransız dilindən ingilis dilinin Britaniya variantına daxil olan “soil” sözü ilkin zamanlarda “*kiçik bir torpaq sahəsi*” anlamını verirdi. Britaniya ingiliscəsində isə “*məhsuldar torpaq*” (*earth, land, folde*) anlamını ifadə edən bir neçə söz mövcud idi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi yeni leksik vahid olan “soil” sözünün ingilis dilinin Britaniya variantına daxil olması onun öz mənasının dəyişərək “*məhsuldar torpaq*” anlamını alması, eyni zamanda, “*earth*” və “*folde*” sözlərinin semantik mənalalarının dəyişməsi ilə nəticələnmişdir. Belə ki, “*earth*” sözü “*yer*” anlamını “*folde*” sözü isə “*bükmək*” anlamında işlənməyə başlamışdır. İngilis dilinin Britaniya variantı tarix boyu digər dillərdən söz almışdır. Orta əsr ingilis dilinin Britaniya variantının leksik inkişafında alınmaların çoxu ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilərin hesabına yaranmışdır. Misal olaraq */-er-/* və */-ist-/* şəkilçilərini nəzərdən keçirək. Hər iki şəkilçinin mənası işi icra edən peşə sahibini müəyyən etməkdir. */-er-/* şəkilçisi ingilis mənşəli olduğu halda */-ist-/* şəkilçisi isə latın mənşəlidir. Məsələn: *painter – rəssam; driver – sürücü; writer – yazıçı; artist – rəssam; dentist – diş həkimi; alchemist – kimyagər* və s.

Gətirdiyimiz misallara nəzər yetirdikdə, bizə bir daha aydın olur ki, Orta əsrlərdə linqvistik müxtəliflik Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında müstəsna rol oynamış, eyni zamanda, müxtəlif dillərlə təmaslı və ya təmassız formada qarşılıqlı əlaqədə olan ingilis dilinin Britaniya variantının leksik tərkibində variativliyə uğramışdır. Başqa sözlə ingilis dilinin Britaniya variantında linqvistik müxtəliflik yaranmışdır. Linqvistik müxtəliflik dedikdə biz nə nəzərdə tuturuq? İlk öncə bu suala cavab verək. Linqvistik müxtəliflik dedikdə biz müəyyən coğrafi şəraitdə yaşayan müxtəlif dil nümayəndələrinin dilini nəzərdə tuturuq. Verilmiş izahdan da bir daha aydın olur ki, əslində multikulturalizm və linqvistik müxtəliflik çox yaxın anlayışlardı. Belə ki, multikulturalizm müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin birgə yaşayışını təmin etdiyi halda müxtəlif dil nümayəndələrinə birgə hörmət və sevgi içərisində yaşamasını təmin edir. Eyni qaydada linqvistik müxtəliflik birgə yanaşı yaşayan və ya təhsil alan müxtəlif dil nümayəndələrinin

qarşılıqlı əlaqəsi deməkdir. Başqa dildə danışan insan başqa mədəniyyətində sahibidir. Məhz bu baxımdan hər iki anlayışın qarşılıqlı əlaqədə tədqiqi qaçılmazdır.

Yuxarıda gətirdiyimiz misallarda da bunu aydın görmək olur. Müxtəlif dillərdən müxtəlif tarixi proseslər nəticəsində dilə keçən sözlər müxtəlif dillərdən alınan müxtəlif mənşəli şəkilçilərin köməyi ilə yeni sözlər yaradaraq söz yaradıcılığının inkişafına təkan verir.

Orta əsr Britaniya ingiliscəsinin leksikasının formalaşmasında və zənginləşməsində suffikslərlə bərabər prefikslərin də rolu danılmazdır. Hər iki şəkilçi dilin lüğət tərkibinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni bir leksik vahidə artırılan suffiks və prefikslərlə bağlı müəyyən bir qayda vardır. Belə ki, əksərən sözlərə əlavə edilən prefiks və suffiksin eyni mənşəyə aid olunması gözlənilir.

Apardığımız tədqiqatlar zamanı Orta əsrlərdə müxtəlif mədəni vahidləri özlərində əks etdirən və ingilis dilinin Britaniya variantına daxil olan leksik vahidləri quruluşuna və dilə daxil olma yollarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Orta əsr ingilis dilinin Britaniya variantının leksikasında düzəltmə sözün tərkibində başqa dildən alınma şəkilçi var və leksik vahid başqa dildə müstəqil söz kimi qəbul edilir.

2. Orta əsr Britaniya ingiliscəsinin leksikasına başqa dildən daxil olan yeni leksik vahid ingilis dilinin öz şəkilçisi vasitəsilə söz yaradıcılığı prosesində düzəltmə söz rolunu oynayır.

3. Qədim ingilis sözlərinə Orta əsrlərdə müxtəlif dillərdən alınan şəkilçilərin qoşulması ilə yeni sözlər yaradılmışdır.

Burada diqqət yetirməli olduğumuz əsas məqam hər üç alda istər dilə daxil olan yeni leksik vahid, istərsə də ingilis dilinin öz qədim sözləri söz yaradıcılığı prosesində aktiv iştirak edərək, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində oynadığı roldur.

M.Hüseynzadə başqa dillərdən alınan və söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən alınma sözlər haqqında danışarkən qeyd edir ki, *“Bir başqa dildən alınma sözü o vaxt düzəltmə söz hesab olunur ki, onun kökü dildə ayrıca söz kimi mövcud olsun, işlədilsin, şəxsiyyət, fəaliyyət, kəşfiyyət, materializm, idealist və s. bəzi məqamlarda*

şəkilçi eyni saitle başladığına görə söz kökündən son saitin düşdüyünü nəzərə almaq lazımdır”. O, buna misal olaraq, “səmimiyyət, mədəniyyət, ictimaiyyət və s.” sözlərini göstərir [15, s.29].

Leksik alınmaların tərkibindəki şəkilçini araşdıran zaman aydın olur ki, burada iki əsas amilə fikir vermək lazımdır:

1. İstənilən şəkilçinin etimologiyası aid olduğu dil vasitəsilə müəyyən olunur.
2. Şəkilçi aid olduğu leksik vahidin dilin qrammatik vasitəsi kimi istifadə olunduğunu göstərir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, dil söz yaradıcılığı hesabına öz leksik tərkibini daima zənginləşdirir.

Bu zaman sözyaradıcılığında bir neçə üsuldan istifadə edilir.

a) leksik şəkilçilərin köməyi ilə yeni leksik vahidlərin yaradılması (*government* – *dövlət*, *hökumət*, *brotherhood* – *qardaşlıq* və s.);

b) iki və daha çox leksik vahidin birləşdirilməsi ilə yeni leksik vahidlərin yaradılması (*gentleman* – *alicənab*, *centlmen*, *ashtray* – *külqabı*, *bedroom* – *yataq otağı* və s.);

c) semantik üsuldan istifadə edərək yeni leksik vahidlərin düzəldilməsi (*gentle* ilkin vaxtlarda “*yaxşı ailədə dünyə gəlmiş, yüksək sosail statusa sahib olan insan*” mənasında işlənsədə zamanla mənası dəyişmiş və “*mülayim*” mənasını ifadə etməyə başlamışdır. *Fast* sözü ilkin vaxtlarda “*sərt, möhkəm*” anlamını versədə tədricən “*cəld, tez*” mənasında işlənmişdir.) [3, s.159].

Bunlardan birincisi, dilçilik ədəbiyyatında söz yaradıcılığının morfoloji üsulu adlanır [3, s.159].

Yuxarıda qeyd etdik ki, iqtisadi və siyasi proseslərlə bağlı olaraq, ingilis dilinin Britaniya variantında baş vermiş linqvistik müxtəlifliklər bir çox hallarda birbaşa mühacirlərlə gələn yeni leksik vahidlərin təsiri altında baş vermişdir. Başqa sözlə desək başqa dillərin təsiri altında formalaşmışdır. Qeyd etdiklərimizdən bir daha aydın olur ki, bəzən dilə daxil olan leksik vahidlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirsə də, bəzən dilə xələl gətirir.

Qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dilin insanların həyatında oynadığı rol təkzib edilməzdir. Məhz dil vasitəsilə biz adət-ənənəmizi, mədəniyyətimizi və tariximizi gələcək nəsillərə ötürürük. Mədəniyyət və dil ayrılmazdır. Hər bir xalq öz adət-ənənəsini, tarixi irsini və mədəniyyətini ədəbiyyat nümunələrində əks etdirir. İstənilən atalar sözləri, şeirlər, əfsanə və əsatirlər və müxtəlif bədii əsərlər aid olduğu xalqın tarixi irsini özündə əks etdirir. İngilis dilinin formalaşmasında Orta əsr ədəbiyyatı nümunələrinin mühüm rolu olmuşdur. Orta əsr müəllifləri multikultural cəmiyyətdə yaşayırdılar. Bu multikultural Britaniya cəmiyyətində üç dil xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu üç dilin arasında XI-XIII əsrlərdə aparıcı yeri fransız dili tuturdu. Belə ki, fransız dili ziyalılıq, elita, qanun, mədəniyyət dili hesab edilir. Bu üç dil arasında əlaqəni nəzərə alsaq yazılan mətnlər anqlo-fransız dili ilə bərabər fransız dilində də yazılırdı. Anqlo-fransız mətnlərinin yazılışında ingilis və fransız dili paralel şəkildə istifadə olunaraq yazılırdı. Hər iki dildə (anqlo-fransız və fransız) yazılan mətnlər üstünlük təşkil edirdi. Bu mətnlərə epik nağıllar, tibbi mətnlər, tədrislə bağlı mətnlər, kulinariya reseptləri, romanslar və s. mətnlər daxil idi ki, hər biri fransız mədəniyyətinin təsiri altında yazılırdı. Məlumdur ki, istənilən atalar sözləri, şeirlər, əfsanə və əsatirlər və müxtəlif bədii əsərlər aid olduğu xalqın tarixi irsini özündə əks etdirir. Bunun ən bariz nümunəsi C.Çoserin əsərləridir. C.Çoserin əsərlərini oxuyan zaman onların anqlo-norman cəmiyyətinin və eyni zamanda, fransız mədəniyyətinin təsiri altında yazıldığı bir daha aydın olur. Belə ki, “*Kentenberri hekayələri*” (*Canterbury Tales*) əsərinin Proloqundan başlayaraq, “*Riv nağılı*” (*The Reeve’s tale*), “*Əhv edənin nağılı*” (*The Pardoner’s tale*), “*Qanun adamının nağılı*” (*The Man of Law’s tale*) hekayələrinin qəhrəmanları o zaman multikultural Britaniya cəmiyyətinə xas xüsusiyyətləri özündə əks etdirirdi. Xüsusən də, “*Kentenberri nağılları*” əsərində xristian dininin Orta əsr Britaniya həyatına necə təsir etməsi ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır [85, s. 90]. Fransız mədəniyyəti və fransız dili əsərdə o qədər əhəmiyyətli yer tutur ki, o elementlərin heç biri əsərdən çıxarılıb başqa dilə və mədəniyyətə xas ünsürlərlə əvəz edilə bilməz. Bu əsərlərdə latın dilinin mövqeyi nisbətən zəif hiss olunur. Xüsusən, bu əsərlər arasında “*Bayquş və Bülbül*” (*The Owl and the Nightingale*) poemasını

qeyd etmək olar. XII-XIII əsrdə yazılmış bu poemada Britaniya mədəniyyətinin, musiqisinin, həyat tərzinin ətraflı şərh verilmişdir. Burada əsasən, ingilis ədəbiyyatı nümunələri ilə fransız ədəbiyyatı nümunələri qarşılaşdırılır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, şair hansı quşun haqlı olması barədə heç bir fikir yürütmür. Bu əsər ingilis ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən biridir. Məhz bu əsəri təhlil edən zaman XII-XIII əsr Britaniya mədəniyyətində fransız mədəniyyətinin aparıcı mövqə tutduğunu, fransız dilinin Orta əsr Britaniya ingilis dilinə güclü təsirinin bir daha şahidi oluruq. Əfsuslar olsun ki, əsərin müəllifi və dəqiq yazılma tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Tarixi poema olan “*Brut*” bədii əsəri də orta əsr Britaniya cəmiyyəti haqqında maraqlı məlumatlar verir. “*Brut*” xronikasında Orta əsr Britaniya tarixindən, yaşayış tərzindən, əhalinin mədəni səviyyəsindən bəhs edilir. Bu xronika anqlo-norman dilində yazılmışdır. Burada fransız və anqlo-sakson sözlərindən istifadə edilmişdir. Daha sonralar isə, Uilyam Lənqləndin yazdığı “*Kotançının Dayaqları*” (*Piers Plowman*), müəllifi məlum olmayan “*Ser Qavayn və Yaşıl Cəngavər*” (*Sir Gawain and the Green Knight*) əsərlərində xalqın mədəni irsini, Orta əsr multikultural cəmiyyətini əks etdirən bir sıra deyimlər və sözlərə rast gəlmək olur.

Eyni zamanda, Con Vayklifin adını da qeyd etmək istərdik. O, “*İncil*”i ingilis dilinə tərcümə etmişdi. Con Vayklifin “*İncil*” (*The Bible*) adlanan bu əsəri Orta əsrlərdə kilsə tərəfindən məlum olmayan səbəblər üzündən qadağan olunmuşdur. Bu əsərdə müəllif fransız, latın, ərəb, skandinav mənşəli bir sıra sözlərdən: *barbarian* – vəhşi, *barbar*; *birthday* – ad günü, *canopy* – çardaq, örtük; *child-bearing* – uşaq dünyaya gətirmək; *communication* – ünsiyyət; *cradle* – beşik; *crime* – cinayət; *dishonour* – şərəfsizlik; *emperor* – imperator; *glory* – şöhrət; *madness* – dəlilik; *mountainous* – dağlıq; *multitude* – çoxluq; *novelty* – yenilik; *oppressor* – zalım; *philistine* – fiustin; *pollute* – çirkləndirmək, *puberty* – yetkinlik, *schism* – ayrılıq, *suddenly* – qəfil, *visitor* – ziyarətçi, *zeal* – qeyrət və eyni zamanda, *an eye for an eye, woe is me* kimi bir sıra birləşmələrdən istifadə etmişdir [134]. *Woe is me* deyiminin isə Azərbaycan dilində ekvivalenti *yazıq mən* mənasını verir, istehza anlamında işlənir. Zaman keçdikcə bu multikultural sözlər dil sistemində özünə xas yer

tutmuşdur. Con Vayklifin öz tərcüməsində istifadə etdiyi və o zaman üçün neologizmlər hesab edilən söz və birləşmələr ingilis dilinin sonrakı inkişafında mühüm rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin dilə gətirdiyi neologizmlərin bəziləri dil sistemində öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilməyərək dildən çıxmışdır.

XII əsrdə şimali Linkolnşirdə yaşayan Orm adlı keşiş tərəfindən yazılan 19000 sətirdən ibarət olan “*Ormulum*” əsəri xüsusi diqqət cəlb edir. Belə ki, multikultural yaşayış tərzini qeyd etdiyimiz kimi, sözlərin tələffüzündə təkzib edilməyəcək qədər böyük izlər buraxmışdır. Orta əsrlərdə Britaniyada yaşayan əhali sözlərin tələffüzü zamanı bir sıra səsləri tələffüz etmirdi. Bu hal Ormu narahat edirdi. Məhz bu səbəbdən müasir ingilis dilində olduğu kimi, Orm qısa saitləri bildirmək üçün bu saitlərdən əvvəl qoşa samit səsləri tələffüz edirdi (müasir ingilis sözlərində olduğu kimi *diner – dinner* “*nahar*”; *later – latter* “*sonra*” və s.) [85, s.53].

Tədqiqat işimizə uyğun olduğu üçün bəzi parçaları təqdim edirik:
Transkripsiya: *piss hoc iss nemmed Orrmulum forrpi patt*

*Orrm itt wrohhte ... Icc hafe wennnd inntill ennglissh.
goddspelles hall3he lare. Affterr patt little witt patt me.
min Drihhtin hafep lenedd ... annd wha-se wilenn shall piss
hoc. efft operr sipe writenn. himm bidde icc pat he't write rihht.
swa-summ piss hoc himm t<echepp. all pwerrt-u t affterr pa tt itt
iss. uppo piss firrste bisne. wipp all swillc rime ails her iss sett.
wipp all pe fele wordess. annd tatt he Joke wei patt he.
an bocstaff write wi33ess. e33wh.er p<er itt uppo piss hoc
iss writenn o patt wise. Joke he well patt he't wrote swa.
forr he ne ma nohht elless..*

Tərcümə: *this book is called Ormulum because Orm it wrought (made) ...
I have turned into English (the) gospel's holy lore,
after that little wit that me my Lord has lent (=granted) .
And whoever intend shall this book again another time write,
him ask I that he it copy right, in the same way (that)*

*this book him teaches, entirely after (the way)
that it is, according to this first example,
with all such rhyme as here is set (down),
with all the many words. And (/ ask) that he look well
that he a letter writes twice.
Everywhere it in this book is written in that way..[86, s.87]*

Gətirilən bu misallar Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının bir neçə dillərin və mədəniyyətlərin təsiri altında olduğunu göstərir. Multikulturalizm anlayışını ifadə edən hər bir yeni leksik vahidin ingilis dilinin Britaniya variantının leksik tərkibində özünə məxsus yerə sahib olmuşdur. İngilis dilinin qayda və qanunlarına tabe olmayan leksik vahidlər isə dil sistemdə möhkəmlənib qala bilməyib, ya arxaizmə çevrilmiş, ya da dil sistemindən xaric olmuşdur.

Bu yarım-fəsili belə ümumiləşdirmək olar ki, hər bir xalq məhz dil vasitəsilə digər xalqın əsrlər boyu formalaşmış və dildə qorunub saxlanmış mədəniyyətini öyrənir, anlayır və mənimsəyərək bəzi adətləri özününküləşdirir. Maddi və mənəvi mədəniyyət məhz dildə təcəssüm olunur. Multikultural mədəniyyətin maddi tərəfi dil, mənəvi tərəfi isə, məhz yenə də əsrlər boyu dil vasitəsilə formalaşan mədəni-tarixi irsdir. Dil mədəni dəyərlərin həm qoruyucusu, həm də onların mənimsənilməsi üçün mövcud olan ən əsas vasitədir. Başqa sözlə, desək, dil dünyaya baxmaq üçün bir pəncərə rolunu oynayır, başqa mədəniyyətləri öyrənmək, mənimsəmək üçün “açar”a da bənzədilə bilər. Cəmiyyət dilin vasitəsilə öz inkişafını təmin edir.

2.2. Multikulturalizm səciyyəli anlayışların dil müxtəlifliyinə təsiri

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi daim dilçilərin maraq obyektinə olmuşdur. Dil dedikdə biz sosial aləmin reallıqlarını və mədəniyyəti yaradan simvollar sistemini başa düşürük. Başqa sözlə desək, dil və mədəniyyətin əlaqəsini kommunikasiya prosesi zamanı tədqiq etmək olar.

Dilçiləri daim dilin mədəniyyəti yoxsa mədəniyyətin dili şərtləndirməsi sualı maraqlandırmışdır. Müxtəlif zamanlarda bu sualı müxtəlif dilçilər fərqli cavablandırmışlar. Bu sualın daha dəqiq cavabını tapmaq üçün ilk olaraq dil və

mədəniyyət dedikdə nə nəzərdə tuturuq sualının cavabını araşdırmaq lazımdır. Belə ki, dil yalnız sözlər demək deyil, o, tələffüz, intonasiya, səslər və sözlərin müxtəlif dialektlərdə mövcud olan formalarıdır. Dilin bütün bu hissələri isə mədəniyyətin təsiri altında formalaşır. Mədəniyyət özü isə paylaşılmış təcrübələrin, tarix və ətraf aləmin təsiri altında formalaşır. Tarixən dəyişən mədəniyyətin təsiri altında da dil formalaşır və dəyişir.

Başqa sözlə, mədəniyyət insanların tarixi boyu qazandıqları təcrübənin məhsuludur, bəşəriyyətin yaddaşındadır. Dil isə əsrlər boyu qazanılan bu zəngin mədəniyyətin simvollar vasitəsilə təcəssümüdür. Başqa sözlə, dil mədəniyyətin bir nəsilə digər nəslə ötürülməsi üçün ən vacib alətdir. Dil vasitəsilə insanlar öz fikirlərini ifadə edirlər, yəni dil, sadəcə olaraq, real gerçəkliyi yaratmır, eyni zamanda, onu formalaşdırır. Belə ki, müəyyən səbəblər nəticəsində yeni adət-ənənələrlə, mədəniyyət nümunələri ilə rastlaşan insan öyrəndiyi yeniliyi öz təfəkküründə öz dünyagörüşünə uyğun olaraq qavradıqdan sonra dildə onu təcəssüm etdirir. Dil, sadəcə mədəniyyəti şərtləndirmir, eyni zamanda, mədəniyyətdə dili şərtləndirir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, dil və mədəniyyət bir-birini zənginləşdirir, dəyişdirir və inkişaf etdirir.

Dil və mədəniyyətdən bəhs edən zaman biz tez-tez “*dil mədəniyyətdir*” və ya əksinə, “*mədəniyyət dildir*” ifadələrini eşidirik. Bu isə, onların bir-birini tamamlamasından irəli gəlir. Dil və mədəniyyət arasında daim çox mürəkkəb bir əlaqə olmuşdur. Onlar bir-birlərinin təsiri altında inkişaf edirlər. Hər hansı birində baş verən dəyişiklik birbaşa digərinə təsir edir. Mədəniyyətin başlanğıcı dilin yarandığı gündən başlanır, birinin zənginliyi digərinin inkişafını şərtləndirir. Linqvistik müxtəliflik dil və mədəniyyətin xüsusi əlaqəsi nəticəsində formalaşır.

R.Yakobsan dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqədən bəhs edən zaman qeyd edir ki, dilin mədəniyyətin əsas tərkib hissəsi olmasına baxmayaraq, mədəniyyət çərçivəsində dil onun alt strukturu, bünövrəsi və universal vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir [73, s. 379].

Deməli, hadisələr, şəxsiyyətlər, duyğu və inancları təmsil edən simvolların istifadəsi də bunları bu kontekstə gətirmək üsuludur. Hər bir xalqa xas olan düşüncə tərz, dünyagörüşü məhz dil vasitəsilə reallaşır.

Mədəniyyətin yaratdığı predmetlərin adlandırılmasına ehtiyac duyulur. Bu zaman dil vasitəsilə ifadə etmək istədiklərimizi sözlər vasitəsilə adlandırırıq. Bu baxımdan sözə verilən tərif diqqət cəlb edir. Belə ki, bu məqamda qeyd etmək istərdik ki, sözə müxtəlif zamanlarda müxtəlif təriflər verilmişdi. Heç bir tərif bir mənalı qarşılanmamışdı. Zənnimizcə, söz ifadə etmək istədiyimiz predmetlərin hərflər və səslər vasitəsilə adlandırılmasıdır. Qeyd etmək istərdik ki, sözün tədqiqi müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdə aparılmış və aparılmaqdadır. Təbii ki, dilçiliyin istənilən sahəsinin tədqiqi zamanı irəli sürülən müxtəlif yanaşma tərzləri dilin leksik tərkibində əhəmiyyətli izlər buraxır.

Dil cəmiyyətin bir parçasıdır. Onunla birlikdə mövcud olur, inkişaf edir və formalaşır. Qloballaşan dünyada elmi-texniki tərəqqi dilin bütün sahələrində öz əksini tapır. Tədqiqat sahələri, predmetlər və obyektlər dəyişir, istənilən problematik məsələyə yanaşma tərzləri dəyişir. Yeni yaranan predmetlərin sayı artıqca istənilən dilin leksik fonduna daxil olan sözlərin sayı da artır. Bütün bunlar birbaşa dilin lüğət tərkibin zənginləşməsi və dəyişməsi ilə nəticələnir.

Bu məsələyə də bir mənalı yanaşmaq olmaz. Təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, son zamanlar istər ingilis dilinə, istərsə də digər dünya dillərinə hər zaman dilin leksik fondunu zənginləşdirən sözlər daxil olmur. Son zamanlarda dilin lüğət tərkibini korlayan leksik vahidlər çoxluq təşkil edir. Bu səbəbdən dilçilər hər bir dilə daxil olan leksik vahidi etimoloji baxımdan təhlil edilməsinin vacibliyini qeyd edir. Başqa sözlə dilə daxil olan yeni leksik vahidlərin yarandığı andan etibarən hansı tarixi proseslərdən keçdiyini, fonetik, qrammatik və semantik cəhətdən hansı dəyişikliklərə məruz qalması məsələsinin araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, dilin ən tez dəyişən və inkişaf edən sahəsi onun leksik tərkibidir. Məhz bu səbəbdən ingilis dilinin keçdiyi inkişaf yolunu izləmək və tədqiq etmək olduqca əhəmiyyətlidir. Uzun tarixi zaman ərzində ingilis dilinin Britaniya variantının hansı dillərin təsiri altında olduğu, hansı dillərdən hansı tarixi

proses zamanı müxtəlif multikultural leksik vahidlərin keçməsinin araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir. Başqa sözlə, ingilis dilinin Britaniya variantına yeni leksik vahidlərin daxil olma səbəbinin araşdırılması vacib məsələlərdən biridir. Məhz bu cür sualların araşdırılması yalnız dilin tədqiqi zamanı ortaya çıxan sualları cavablandırmır, eyni zamanda, bir sıra tarixi prosesləri araşdıran zaman meydana çıxan sualların da cavablandırılmasına yardımçı olur.

Orta əsrlərdə dil müxtəlifliyindən bəhs edən zaman sadəcə, normanların Britaniyaya hücumundan sonra fransız dilinin Britaniyanın həyatında oynadığı əhəmiyyətli rol kimi və XIV əsrdən başlayaraq Britaniyanın doğma dilinin ingilis dilinin rəsmi olaraq qəbul edilib bütün rəsmi sənədlərin bu dildə yazılması tarixi zamanından bəhs edilir. Lakin bu dövr arasında Orta əsr Britaniyasında dil müxtəlifliyi ilə bağlı olan mürəkkəb və çətin vəziyyət nəzərə alınmır. Dil müxtəlifliyinə yalnız sinif və siyasət baxımından yanaşaraq onun multikulturalizmin formalaşmasında oynadığı rolu inkar etmək düzgün deyil.

Qeyd edildiyi kimi, Britaniya multikulturalizmi yalnız yerli deyil, eyni zamanda, qeyri-dil vahidlərinin təsiri ilə formalaşmış və dəyişmişdir. İngilis dilində multikulturalizmin leksik inkişaf dinamikasını izləmək, bu dildə onun leksikasının mənzərəsini canlandırmaq üçün tarixən bu dilə hansı dillərdən daha çox leksik vahidlərin keçib işlənməsinə nəzər yetirmək vacib sayılır. Hər bir sözün yaranması üçün müəyyən ehtiyacın olması bu şərtlər sırasına daxildir. Məsələn, *Beautiful* sözü də fransız mənşəli olub, fransızların dəbdəbəli, zövqlü geyim tərzlərini əks etdirir. Belə ki, onlar gözəl geyinən və zövqlü geyinən insanlara *beautiful* deyirdilər. *Interview* fransız mənşəli olub, üzbəüz söhbət etmək, hər hansı məsələni göz-gözə həll etmək mənasında işlənmişdir. Buda fransızların Orta əsrlərdə bir çox məsələləri üzbəüz həll etmək adəti ilə birbaşa bağlı olmuşdur. *Sincere* sözü *səmimi*, *təmizqəlbli* mənasında işlənir. Bu söz maraqlı köklərə malikdir. Belə ki, tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, bu söz öz mənşəyini Roma mərmər ocaqlarından götürür. O zamanlarda bəzi daş yonanlar mərmərin qüsurluğunu örtmək üçün mumlardan istifadə edirdilər. Bir müddətdən sonra bu, aşkar olunduqda qanun pozuntusu hesab edildi və Roma imperiyasında bütün mərmərlərin “*sine cera*” və ya “*sincerus*” – mumsuz

hazırlanması qərarı qəbul edildi. Beləliklə də, düzgünlük, səmimiyyət ifadə edən anlayış meydana gəldi.

Orta əsrlərdə Britaniyaya köçən hər bir mühacir özü ilə yeni mədəniyyət gətirirdi. Anqlo-saksonlar ilk dəfə Britaniyanı şərq mədəniyyəti ilə tanış olmasına səbəb olmuşlar. Anqlo-sakson hakimiyyəti dövrünü araşdıran zaman aydın olur ki, afrikalılar heç də bir çox müəlliflərin qeyd etdiyi kimi müstəmləkə siyasəti zamanı Britaniyaya gəlməmişdir. Anqlo-sakson hakimiyyəti zamanı bir sıra afrikalılar ərəb hücumları zamanı mühacirət edib Britaniyada məskunlaşmışlar. Hətta suriyalı Teodor və liviyalı Adrianın adlarını VIII əsr tarixçisi Bede onları öz əsərində “Afrika irqinə məxsus olan insanlar” kimi təsvir etmişdir. Adrian və Teodar zəhmətkeş kahinlər olmuşlar. Onlar ilk dəfə Şimalı Afrika kahini Kiprianın yazdığı məktubları İngiltərəyə gətirmiş, İngiltərədə kilsələrdə kahinlərə yunan və latın mədəniyyətini, poeziyasını, dilini öyrətmiş, hətta Bede *“bu dövr ingilislər üçün ən xoşbəxt dövr idi”* demişdir. Beləliklə, Orta əsrlər multikultural Britaniya cəmiyyətinin həyatında baş verən bir sıra qaranlıq məqamlar hələ də qalmaqdadır. Bu isə, öz növbəsində, bu məsələnin daha geniş tədqiqatlara ehtiyacı olduğunu bir daha göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilə daxil olan hər bir yeni leksik vahidin alındığı dilin söz yaradıcılığında, yəni sözlərin yaradılması prosesində iştirak etməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Belə ki, alınma leksik vahid öz dilində sözyaradıcılığında aktivdirsə, daxil olduğu dilin qayda-qanunlarına tabe olduqda bu dilində sözyaradıcılığında iştirak edəcək.

Dilə daxil olan hər bir yeni leksik vahid daxil olduğu dilin qayda-qanunlarına tabe olduqda onun həm fonetik, həm morfolji, həm də semantik quruluşunda bir sıra dəyişikliklərə məruz qala bilər. Hətta bəzən bu leksik vahid dilə daxil olduğu zaman daşdığı leksik mənaya deyil, müəyyən tarixi zamandan sonra tamamilə yeni leksik mənaya sahib olur.

Skandinavların hücumu zamanı dilə daxil olan yeni sözlər ümumişlək sözlər olmaqla yanaşı, dildə yeni sözlərin yaranması prosesini sürətləndirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, bunun əsas səbəbi skandinav mədəniyyəti ilə Britaniya mədəniyyətinin eyni səviyyəyə aid olması ilə bağlı idi. Doğrudur, bəzən skandinav sözləri yerli sözləri

sıradan çıxarmış, onları tamamilə əvəz etmişdir, bəzən sinonimlik yaranmış, bəzi hallarda isə, skandinav sözləri hesabına dildə yeni sözlər yaranmışdır. Misal olaraq, *hap* – *hadisə*, *xoş bir hadisə*; *haphazard* – *təsadüf*, *hadisə*; *hapless* – *bədbəxtlik*; *happen* – *baş vermək*; *happening* – *baş vermiş hadisə*; *happy* – *xoşbəxt*; *perhaps* – *ola bilsin ki* və s. kimi sözləri göstərmək olar.

Bunun əsas səbəbi isə skandinavlar ilə anqlo-saksonların bəzən düşmənçilik münasibətlərində olmaqlarına baxmayaraq, müəyyən tarixi zamanlarda isə mehriban əlaqələrə sahib olmaları idi. Skandinavlar Deynlo coğrafi ərazisində məskunlaşdıqdan sonra onlar arasında mehriban münasibətlər yaranmağa başlayır. Anqlo-saksonlar skandinavları döyüşkən, mərd xalq kimi tanıyırdı. Hətta bəzi mənbələrdə Kral Alfredin skandinavlar üzərində qələbə çaldıqdan sonra onların adət-ənənləri ilə yaxından maraqlandığına dair bir sıra məlumatlar var.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu yaxınlıq bir mənalı qarşılammırdı. Bəzi anqlo-saksonlar kral Alfredi qınayırdılar. O, ilkin vaxtlarda dinə hörmətlə yanaşdığından yerli xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılandığı halda, sonralar skandinavlarla olan mehriban münasibətinə görə öz xalqı tərəfindən qınanırdı. Onlar kral Alfredi bütpərəst skandinavlarla yaxın dostluq münasibəti qurmamağa, anqlo-sakson adət-ənənələrinə sadıq qalmağa çağırırdılar [91, s.61-62].

Bir neçə əsr eyni coğrafi ərazidə yaşamaq hər iki xalqın qaynayıb-qarışmasına səbəb olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu cür sıx münasibətlər zamanı dilə bir sıra leksik vahidlər daxil olur. Bəzən dilə daxil olan leksik vahid dildə artıq mövcud olan leksik vahidi dilin leksik tərkibindən çıxardır, bəzi hallarda isə hər ikisi dildə öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilər. Misal olaraq, ing. *whole* (qəd. ing. *hool*) və skand. *hale* (qəd. skand. *hail*) sözlərinə nəzər salaq. Hər iki leksik vahid orta əsrlərə aid olan “*hail and hool*” (bütünlüklə dolu) ifadəsində birlikdə işlənir. Digər bir misala diqqət yetirək, *no* – *nay*. Müasir zamanda *nay* yalnız fikri vurğulamaq məqsədilə işlənir “*it`s enough, nay to much*” (kifayətdir, artıqlaması ilə). Lakin Orta əsrlərdə verilən suallara “*yox*” cavabı vermək məqsədilə işlənirdi. Düzdür *nay* sözü *no* qədər güclü deyildi (*İs it true? Nay “Bu düzdür? Yox.”- İs it not true? No “Bu düz deyil? Xeyr.”*). Orta əsr ingilis sözü olan *leas* müasir ingilis dilində öz mövcudluğu -

less leksik şəkilçisi formasında saxladığı halda, skand. mənşəli *loose* (itirmək) sözü onu tamamilə əvəz etmişdir [91, s.67].

Orta əsrlərdə skandinav dilindən ingilis dilinin Britaniya variantına keçən leksik vahidlərin bəziləri öz mövcudluğunu yalnız dialektlərdə qoruyub saxlaya bildiyi halda, bəziləri yalnız bədii əsərlərdə istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji paradigmlər kimi burada kök söz yuvalarının da daimi üzvləri (yaradıcı əsas) və dəyişən üzvləri (derivation affikslər) mövcuddur. Bu zaman derivativ semantikanın problemləri araşdırılır, kök-söz yuvasında yeni yaranmış sözlərin müxtəlif struktur formaları təhlil olunur, birləşmələrin komponentləri arasındakı münasibətlər səciyyələnir, kök-söz yuvalarının funksional istiqamətləri izah olunur. Derivativ semantikanın problemləri komponentlərin struktur formaları, yuvadaxili sözləri birləşdirən münasibətlərin səciyyəvi növləri, leksemlərin funksional istiqamətlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Kök-söz yuvalarının struktur-semantik tədqiqi nüvə köklərin semantikasının yuvanın ümumi struktur təşkilinə qarşılığı və alınmaların nüfuz etməsi ilə əlaqədardır [28, s.85].

Beləliklə, müəyyən tarixi proses zamanı yeni leksik vahidlər dilə şifahi və ya yazılı yollar ilə daxil olur. Şifahi yol ilə dilə daxil olan leksik vahidlər daha çox dəyişikliyə məruz qalır. Yazılı yol ilə dilə daxil olan leksik vahidlər isə öz dilinə xas olan xüsusiyyətləri qoruyub saxlaya bilər. Bunun səbəbi isə şifahi yolla dilə yeni leksik vahid keçən zaman bu leksik vahidin tələffüzü zamanı onu qəbul edən insanın psixoloji, mədəni səviyyəsindən asılı olaraq onu necə qavramasında asılı idi.

Eyni zamanda, ikinci diqqət yetirməli olduğumuz məqam isə bu leksik vahidin yalnız şifahi formada xalq arasında yayılmasıdır ki, bu zaman o bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qalır. Lakin yazılı yolla dilə keçən leksik vahidlər yalnız daxil olduğu dilin leksik-semantik, fonetik və qrammatik qaydalarına tabe olan zaman müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır.

Başqa dildən yeni leksik vahid transkripsiya, transliterasiya, kalka və semantik üsullarla alınır.

1. Transkripsiya üsulu bəzən fonetik üsul da adlanır. Bu zaman dilə daxil olan yeni leksik vahid aid olduğu dilə xas səs formasını saxlayır. Bəzi hallarda daxil olduğu dilin fonetik qaydalarına uyğun bəzi nəzərə çarpmayan dəyişikliklər baş verə bilər. Lakin ümumiyyətlə aid olduğu dilə uyğun tələffüz olunur. Misal olaraq, *castle* (*qala*), *fortress* (*qala*), *labour* (*əmək*) və s [21, s.6].

2. Transliterasiya üsulu – bu zaman dilə keçən söz öz doğma dilinə xas yazılış formasını qoruyub saxlayır. Lakin daxil olduğu dilin hərflər sisteminə uyğun yazılır. Transliterasiya zamanı söz öz doğma dilinin qayda qanunlarına uyğun oxunur (bəzən istisnalar olur). Məhz bu üsulla ingilis dilinin Britaniya variantına fransız və latın dilində kifayət qədər söz keçmişdir. Misal olaraq, frans. *majesté* ort. ing. *majesty* (*əzəmət*) və s [21, s.6].

3. Kalka üsulu – sözlərin yeni dilə hissələr üzrə hərflər tərcümə olunaraq keçməsidir. Məhz bu üsulla ingilis dilinə fransız və latın dillərindən bir sıra söz və frazeoloji birləşmələr keçmişdir. Misal olaraq, *masterpiece* (*şah əsər*) [21, s.6].

4. Semantik üsul – bu zaman yeni məna alınır və ya mövcud olan mənada dəyişiklik yaranır. Bu üsuldən əsasən, qohum dillər arasında daha çox istifadə olunur. Misal olaraq, qədim ingilis feli *dwellan* “*dolaşmaq, gecikdirmək*” sözü qəd. skand. sözü olan *dveljaw*-un təsiri altında müasir ingilis dilində *dwell* “*yaşamaq*” mənasını almışdır. Semantik üsulla alınan sözlər daha çox isimlərdir. Orta əsr ingilis sözü olan *gift* isimi *hədiyyə* mənasında deyil, *evlənmə zamanı gəlinə ödənilən başlıq* mənasında işlənmişdir. Skandinav dilində isə *hədiyyə* mənasında işləndiyində sözün öz əsl mənasına təsir edərək yeni məna almışdır. Skandinav dilində, eyni zamanda, qədim ingilis sözləri olan *bread* (orta ingilis dilində *çörək dilimi*), *dream* (orta ingilis dilində *sevinc*), *holm* (orta ingilis dilində *okean, dəniz*), *plough* (orta ingilis dilində *torpaq ölçüsü*) və s. sözlərdə yeni mənalar almışdır [21, s.6].

Dillərarası əlaqə bir sıra ictimai-siyasi və iqtisadi əlaqələr zəminində yaranır. Bu cür əlaqələr içərisində Orta əsrlərdə fikir verməli olduğumuz ən mühüm məqamlardan biri ticarət əlaqələridir. Ticarət əlaqələri zamanı hər bir dilin tərkibi olduqca zənginləşir. Ölkəyə gətirilən bir sıra yeni predmetlər özləri ilə bərabər yeni leksik vahidlər də gətirir. Bunu səbəbi isə qeyd etdiyimiz kimi, dildə yeni məlum

olmayan predmeti adlandırmaq üçün leksik vahid olmadıqda məcburən bu leksik vahid başqa dildən alınır.

Digər bir misal ticarət əlaqələri zamanı Britaniyaya gətirilən bir sıra yeni ədviyyatların adları ilə bağlıdır. Xüsusən XIII əsrdə Şimali İtaliyadan dəniz yolu vasitəsilə gətirilən ədviyyatları göstərmək olar ki, onlar əksərən ərəb mənşəli olmuşlar. *Cumin* və ya *caraway* (*kimyon* və ya *cirə*) sözləri XIII əsrdə ərəbcədən olan *karawya* sözündən alınmışdır. *Cumin* sözünün etimoloji təhlilindən bizə məlum olur ki, bu söz ilk dəfə 897-ci ildə meydana gəlmiş və İvrit dilindəki *kammôn* ilə ərəb dilindəki *kammûn* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu ədviyyat ingilislər üçün yeni olduğundan dildə onu adlandıran heçbir leksik vahid yox idi. Bu səbəbdən dilə yeni leksik vahid daxil olur. Eyni zamanda, XII əsrdə fransızlar tərəfindən gətirilən *saffron* (*zəfəran*) ədviyyatının adı (ərəb dilində *za'farān*, fransız dilində *safran*), ərəb mənşəli sözdür. İlk dəfə "Trinity College Homilies" əsərində XIII əsrdə istifadə olunmuşdur (*Hire wimpel wit oðer maked zelev mid saffran*) [86, s.148]. Digər misal *lemon* (*limon*) sözündə orta əsrlərdə ticarət əlaqələri vasitəsilə fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə keçən ərəb mənşəli sözdür. Eyni qaydada ərəb dilində keçən *limah* sözünə nəzər yetirək. *Limah* sözü ingilis dilinə keçdikdən sonra yazılışında müəyyən dəyişikliklər baş vermiş və *lime* (*laym*) şəklində işlənməyə başlamışdır. Ərəb mənşəli *sukkar* sözü latın dilində *saccarum* daha sonra fransız dilinə *sucre* kimi keçmiş və nəhayət ingilis dilində *sugar* kimi işlənən və *şəkər* anlamını verən bir sıra sözləri göstərmək olar [57, s. 41]. Bu sözlərin hər biri müəyyən ehtiyacdən dilə gəlmiş və özü ilə bərabər yeni məfhumlar, yeni mədəniyyət və adətlər gətirmişdir.

Dildə alınma sözlərin miqdarına müəyyən hədd qoyulması, onlara dilin lüğət tərkibinə müəyyən qədər yer ayrılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Dilçilər hesab edirlər ki, alınma sözlər yeni realilərin və anlayışların adlandırılması üsuludur.

Burada maraqlı məqamlardan biri də zənginləşmə vasitələrinin olmasıdır. Bu zaman sinonim sözlərdən bəhs etmək yerinə düşərdi. Belə ki, ingilis dilinə kifayət qədər sinonim alınmalar daxil olmuşdur. Bunlar da bugünkü bədii əsərlərdə, danışığda hiss olunacaq dərəcədə duyulmaqdadır. Dilin lüğət fondunda mövcud olan sinonimlər ilk olaraq dilin öz leksik vahidləri hesabına yaradılır. Məsəlın: *nice-beautiful* (*qəşəng-*

gözl), *little-small* (*kiçik-balaca*), *ask-interview* (*sual-müsahibə*) və s. kimi sözlər lüğət fondu hesabına yaranmışdır. Əlbəttə, belə sözlərin bir qismi dilin inkişaf tarixində meydana gələn müxtəlif hadisələrlə bağlı olaraq, müəyyən vaxtlarda fəallaşaraq, daha çox mənə kəsb etdiyi kimi, bir qismi də zəifləmiş və məhdudlaşmışdır.

Qeyd etməliyik ki, dilin öz sözlərinə sadəlik, emosionallıq xasdır. Bir cəhəti də qeyd etmək xüsusilə yerinə düşər ki, dilin öz sözləri əsas mənasına, mənə çalarlarına və ekspressivlik, emosionallıq xüsusiyyətlərinə, görə alınmalara nisbətə daha rəngarəng olduğu üçün çox müxtəlif üslubi məqamlarda işlədilə bilər. Misal olaraq, qəd. frans. *folk* (*xalq*) və ort. ing. *people* (*xalq*), qəd. frans. *to dress* (*geyinmək*) və ort.ing. *to clothe* (*geyinmək*), qəd. frans. *saint* (*müqəddəs*) və ort.ing. *holy* (*müqəddəs*) [91. s. 100]

İctimai həyatda baş verən hadisələri adlandıran ingilis mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti semantik dəqiqliyə malik olub, konkretliyi ilə seçilir. Məsələn, *spicmeyker* (*speechmaker*) “*yüksək vəzifəli şəxslər üçün nitq hazırlayan*”, *sammit* (*summit*) “*dövlət başçılarının görüşü və danışıqları*” və s. deyilənlərə nümunə olaraq göstərilə bilər [25, s.84].

Müasir qloballaşan dünyada ingilis dili beynəlmiləl dildir. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq son zamanlarda ingilis dili digər dünya dillərinə çox böyük təsir göstərir. Məhz bu amili nəzərə alaraqda Qərbi german dilləri qrupuna daxil olan ingilis dilinin öyrənilməsi və tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

XIX əsrin birinci yarısında müqayisə-tarixi dilçiliyin yaranması dilçilik sahəsində yeni tədqiqat üfüqləri açır. Məhz bu zamandan başlayaraq dillərin qarşılıqlı əlaqəsi müqayisəli şəkildə öyrənilməyə başlayır ki, bu zaman aparılan araşdırmalar tarixi prinsipə əsasən aparılır. Müqayisəli-tarixi dilçilik ilk olaraq Hind-Avropa dillərini müqayisəli şəkildə tədqiq etməyə başlayır ki, bu zaman dillər arasında mövcud olan paralellər müəyyən olunur. Dilçilər dillər arasındakı paralelləri araşdırmağa başlayırlar.

Təbii ki, bu zamanda dilçilər əldə etdikləri nəticələr birmənalı qarşılanmır, bəzi dilçilər dillər arasında aparılan qarşılaşdırmaları qəbul edir, bəziləri isə aparılan

tədqiqlər ilə razılaşırdılar. Bütün yaranan çətinliklərə baxmayaraq, tədqiqatlar davam etdirilmiş və əldə olunan nəticələr sistemləşdirilmişdir. XIX əsrdə yaranmış bu nəzəriyyənin baniləri sırasında F.İ.Fon Stralenberq, F. Maks Müller, M.A.Kastern, Y.Simon, V.Şot və Q.Vinkler kimi dilçilərin adları xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bu nəzəriyyənin ən parlaq nümayəndələri isə isveçrəli dilçi Björn Kollinder, finlandiyalı dilçi M.Rəsänen və macarıstanlı dilçi Denis Sinor olmuşlar. Dillərin sistemli müqayisəsi və hind-Avropa dillərində nostratizmlərin tədqiq V.M.İliç – Svitic və A.B.Dolqopolskinin araşdırmaları ilə daha da genişləndi. V.M.İliç-Svitic dillər arasında qohumluq əlaqələri ilə bağlı nostratik nəzəriyyəni işləyib hazırlamışdır.

Nostratik nəzəriyyə sahəsində rusiya alimləri A.B.Dolqopolski, B.A.Dıbo, V.V.İvanov, S.A.Starostin, E.A.Helimcki, K.B.Babayevin, Avropa və Amerika alimləri B.Kollinder, A.Bomhard, C.Qrinberq, F.Kortland, V.Blajek və digər müəlliflərin əsərlərini qeyd etmək olar. Bu alimlər tərəfindən nostratik makrodil ailəsinin mövcud olması leksikostatistik və qlottoxronoloji göstəricilər əsasında sübut edilir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tədqiqlər dilin bütün səviyyələrində aparılırdı. Tədqiqatlar zamanı maraqlı faktlar diqqət çəkir. Maraq burasındadır ki, bu sözlərin tarixi bəzən Orta əsrlərə təsadüf edir. Belə ki, Azərbaycan, türk, ingilis və rus dilləri arasında bir sıra leksik paralellərə rast gəlirik. Sözügedən leksik paralellərə əsaslanaraq demək olar ki, ingilis dilinin Britaniya variantının leksikasına aid paralellər mühüm mahiyyət daşıyır.

Leksik paralellərə aid çoxsaylı nümunələr sırasında “kap” arxetipinin fonosemantik törəmələrini gözdən keçirək.

Azərb. *qab* “içərisinə hər hansı bir şey qoyulan, yığılan qab, yaxud mətbəxdə istifadə olunan qab, boşqab” – ing. *cap* “papaq, baş geyimi”. Bu sözlərin həm aid olduqları dildə, həm də müvafiq qohum və qohum olmayan dillərdə çoxlu sayda fonosemantik törəmələri aşkar edilmişdir. Azərbaycan variantının qədim türkcədə paralelləri: *qap* “qab”, “kisə” – ağzı yuxarı vəziyyətdə, “torba”, *qapa* “qalxmış”, “uca”, *qapay* “alaqapı, qapı”, *qapaq* “örtük”, “qapaq” – ağzı aşağı vəziyyətdə, “göz qapağı” (müqayisə et; azərb., göz qapağı), *qapya/qapty/qapuy* “alaqapı, qapı” (müq.

et; azərb. qapı, qapamaq), *qaban* “boşqab, sini, nimçə”, *qabaq* “balqabaq, kudu” (müq. et. azərb. qabaq, balqabaq, ing. *cabbage* “kələm”, rus *кабак* “balqabaq növü”) *qabırcaq* “yeşik, sandıq”, “tabut”. P.Y.Çernix [67, s.363] və M.Fasmer (V.V.Radlova istinad edərək) rus, ukr., bolqar, *кабак/кабачок*, çex *kabaçok* fitonimlərinin türk dillərindən alınma olduğunu təsdiq edirlər [65, s.148].

E.Kleyn ingilis *cabbage* “kələm” sözünün fransız dilindən alındığı qeyd edir. Qəd. frans. *caboce* - *ca-* ön şəkilçisi ilə fransız *bosse* “şişmiş, qabarmış” sözündən yaranmış qəd. şim. frans., *caboche* “baş” sözündən alındığını və ort. ing. *caboche* sözü əsasında formalaşdığını qeyd edir [94, s.216]. E.Kleynin etimoloji təhlil üçün gətirdiyi paralellərin *kap* arxetipinin törəmələri olduğu danılmazdır. Sadəcə, ingilis dilində bu alınmada təhrifə yol verilmişdir. Belə ki, “*qabaq/balqabaq, kudu*” tərəvəz adını bildiren söz “*kələm*” anlayışına aid edilmişdir. Oxşar hadisə məlum bitki anlayışını ifadə edən ərəb mənşəli *kətan* fitoniminin, çox güman ki, ispan dili vasitəsilə alınmada təhrif olunması (isp. *coton* “pambıq”) və digər Avropa dillərində (frans., *coton*, ital., *cotone*, port. *cota*, danim. *katoen*, alm., *kattun*) “pambıq”, o cümlədən, ingilis dilində (*cotton*) “pambıq” anlayışını ifadə etməsidir. Bu qəbildən olan misallar çoxdur.

Qab formatının sırasına türk-azərb. *qabar/qabartı/qabarmaq/qubar*, azərb. *qabr*, uyğ. *kəbir*, “qaz”, *kəber*, ərəb (qəbr) “*qəbr*” – ağız aşağı vəziyyətdə, azərb. *qabırğa* – formaca “içi boş” sözlərini də əlavə etmək lazımdır. M.Fasmer rus dilində “*quşun döş qəfəsi*” mənasında işlədilən *кабарга* sözünün mənasını anlaşılmaz sayır, “*marallar ailəsindən olan heyvan*”, dialektizm kimi “*arıq, yorğun mal*”, “*keçi*” mənalarında işlədilən *kobarqa* sözü ilə müqayisə edir və belə hesab edir ki, *telent, sor*, saqay dillərindəki *tabrya tuvin to nurry* zoonimlərinin alınma variantıdır [65, s.149]. Bununla yanaşı, M.Rəsənenin mövqeyini də qeyd edir; rus *кабарга* sözü türk *kabırğa*, türkmən *ğapırğa* “*quşun döş sümüyü*” sözündən alınmadır [65, s.149]. İng. *cap* “baş örtüyü”, qəd. ing. *caeppe*, ort. ing. *cappe* “başlıq”, “baş örtüyü” sözlərini E.Kleyn erkən ort. lat. *cappa* sözündən alınma olduğunu hesab edir və ort. ing. *cape* “qolsuz plaş, bürüncək”, frans. qəd. *provenc capa*, isp. *capa* sözlərinin də e.o.ə. lat., *cappa* “laş, bürüncək” sözləri ilə eynimənşəli olduğunu qeyd edir. O, müasir ingilis

dilində *caparison* “çul”, *capeline* “oxatanın papağı”, *capuche* “başlıq” (> e.o.ə. lat. *cappa*, ital., frans., *cappuccio* “başlıq” sözlərindən alınma)[94, s.138].

E.Kleynin ort. ing. *cup* “fincan”, “qədəh” sözünü bu sıraya daxil etməməsini məqbul saymaq olmaz. Halbuki, bu sözün fonosemantik baxımdan *cap* sözü ilə eyni mənşəli olması göz qabağındadır. O, müasir ing. *cup* sözünə paralel olaraq növbəti sözləri misal gətirir; qəd. ing., ort. əsr ing. *cuppe*, ort. aşağı-alm. *kopp*, qəd. yux. alm. *chuph*, *kopf* “fincan”, “qədəh”, *chupfa* “başlıq”, ort. yux. alm. *kopf* “içki üçün qab”, “kəllə”, alm. *kopf* “baş”, norv. *kop* “fincan”, erk. danim. *kop* “baş”, danim. *kop* “fincan”. Bunların o.ə. lat *cuppa* “fincan”, ital. *coppa*, *cobs* “kəllə”, qəd. frans. *cope* “yüksəklik, ucalıq, yuxarı səviyyə”, lat. *cupa*, o.ə. ing. *cuppa* “çəllək”, “ləyən”, “birəlli”, “çən”, qəd. hind *küpah* “çuxur, çala, yargan”, “oyuq, mağara”, qəd. ing. *hyf* “arı pətəyi, təknə”, qəd. norv. *huf* “gəminin gövdəsi”, litov *kuopa* “qalaq, yığın, topa”, *kupstas* “təpə”, qəd. slav., *kupu*, litov *kaupas*, qəd. ing. *heap* “qalaq, yığın, topa”, qəd. yux. alm. *hubil*, qəd. saks. *huvil* “təpə” sözləri ilə homogen olduğunu qeyd edir [95, s. 384].

E.Kleyn bütün bu sözlər üçün qəd. Hind-Avropa *qeu-p* “əyilmək”, “tağ”, “alaqarı”, “tavan”, “qübbə” arxetipini bərpa edir, hesab edir ki, *-p-* protetik səs artımıdır, kök-söz *qeu-* arxetipidir. *Coop* “qəfəs”, *cupola*, *cupula*, *cupule* “qüllə” sözlərini də bu sıraya daxil edir. Müəllifin gətirdiyi bütün misalların kökündə auslautda *p/f* samiti olduğu halda, onu protetik söz sayması anlaşılmazdır. Müasir ing. *cupboard* “qab-qacaq dolabı” sözü də “uca, yüksək” mənasında *cup* və *board* “rəf” sözlərindən yaranmışdır. Qətiyyətlə demək olar ki, *kap* və *qeu* formatları homogen arxetipləridir. Türk *kafa* “baş”, ərəb (*kafəs*) “qəfəs” (*kovs*) “qövs” sözlərinin də bu sıradan olması istisna deyil. Sadəcə, sonuncuların auslautda *-əs/s* sonluqlarına əsasən demək olar ki, bunlar ərəb dilinə yunan dilindən alınmadır.

Türk *kafa*, qəd. provenç *cop*, *cobs* “kalla”, erk. danim. *kop* “baş”, qəd. frans. *cope* “yüksəklik, ucalıq, yuxarı səviyyə” sözlərinə fono-semantik paralel olaraq ing. *cop* sözünün –“təpə”, “zirvə” mənalarını “qoz”, “topa”, “yumaq” mənasında isə *cob* sözünün göstərmək olar. A.Liberman qeyd edir ki, *cob* sözü çoxmənalıdır (heyvan

adları, yumru, şiş, dairəvi əşya adları “baş”), tez-tez *cop* sözü ilə qarışdırılır, lakin *cop* yalnız “baş” bildirir. [97, s.20]

Tarixən *cop* sözünün alm. *kopf*, lat. *caput* “baş” sözləri ilə eynimənşəli olması qaranlıq məsələdir. Qəd. ing. *cop* “gəmi” sözü *cop* “baş” sözü ilə omonimdir. Ümumiyyətlə, german dillərində “papaq”, “fincan”, “baş” mənalarında *cop* sözünün roman və qeyri Hind-Avropa dillərində iki düjunə yaxın sinonimi mövcuddur. *Cob* sözü heç bir mənasında skandinav, yaxud kelt dillərindən alınma deyil. H.Kuhna istinad edərək, onu da vurğulayırlar ki, “baş” mənasında alm. *kopf* və ing. *cop* sözləri arasındakı yaxınlıq vardır [97, s.25]. Azərbaycan-türk dillərində gəmi sözünün kökü (gəm-), *p-b-m* səs əvəzlənməsi nəzərə almaqla, qəd. ing. *cop* “gəmi” sözü də daxil olmaqla, *kap* arxetipinin törəmələridir. *Auslautda-i*, sadəcə səsartımıdır.

P.Y.Çernıx rus, ukr. *kepka* (qeyd: *k-ş* səs əvəzlənməsinin nəticəsi olaraq, rus *uanka* “papaq” sözü də *kenka* sözünün fonetik variantıdır), bolq., *kenu*, çex, pol., *kepi* “dimdikli kişi papağı” sözlərinin frans. *kepi* sözündən, fransız dilinə isə cənub Reyn alman ləhcələrindən (*kappe* “papaq” sözünün kiçiltmə *kaepi* variantından) alınma olduğunu qeyd edir [67, s.393]. Bundan başqa, müasir Azərbaycan dilində artıq sadə söz kimi formalaşmış *tut-saq (la)*- fellərindən əmələ gələn *tutsaq-dutsaq-dustaq*, *qol* və *tüy/tük* kəlmələrindən yaranan qoltüy-qoltuğ-qoltuq ləksemlərini görə bilərik.

Qeyd etməliyik ki, müəyyən bir xalqın milli dilinin formalaşmasını izlədikdə həmin dilin genetik kökü, başqa xalqlarla iqtisadi-ictimai, siyasi əlaqələri müəyyənləşir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu, qaçılmaz bir faktdır.

Hətta bəzi şəkilçilərin paralellərinə qədim german dillərində rast gəlmək olar: qəd. ing. *-lie*, orta ing. *-lieh*, *-lik*, qəd. friz, qəd. sakson, qəd. yux. alm. *-lik* (danimarka *-lijk*, alm. *-lieh*), qəd. norv. *-ligr/legr*, *got-lieks*. qəd. ing, qəd. norv. və alman dillərində sait düşmüşdür: ingilis *-li*, *-ly* (müq.ət; azərb. yağlı, *sevimli*, *duzlu* və b.) formaları qədim norveç formaları ilə bərabərlik təşkil edir [65,s.85].

Düzəltmə sözlər bir leksik morfemdən və bir və yaxud bir neçə sözdüzəldici morfemdən ibarət ola bilər, araya sözdüzəldici morfem də girə bilər. Leksik morfem həm də, morfoloji funksiya yerinə yetirə bilər. Bu, sözdüzəldici affiks adı altında

birləşdirilir və buraya prefiks və suffiks daxildir. İngilis dilində söz heç bir şəkildə qəbul etmədən bir nitq hissəsindən başqasına keçə bilər. Buna konversiya deyilir [23, s. 84].

Məsələn: *to bridge (körpü salmaq) – a bridge (körpü), to look (baxmaq) – a look (baxış); to drop (düşmək) – a drop (damcı); to work (işləmək) – a work (iş)* və s. Son dövr elmi-nəzəri ədəbiyyatda mürəkkəb sözlərlə bağlı diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də yaranan sözlərin dilin lüğət tərkibinə daxil olub möhkəmlənməsi və digər başqa sözlərlə tam hüquqda işləyə bilməsidir [23, s.84].

Bildiyimiz kimi, sözlər üç yolla yaranır:

1. Leksik.
2. Qrammatik.
3. Kalka.

Leksik yolla dedikdə, biz alınma sözləri, dialekt sözləri və çoxmənalı sözləri nəzərdə tuturuq. Əvvəlki fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif zamanlarda fransız və skandinav dillərindən bəzi leksik vahidlər dialekt sözləri şəklində ingilis dili leksikasına daxil olmuş, ingilis dilinin qrammatik qayda qanunlarına tabe olaraq mənalarında bəzi semantik daralma və genişlənmələr baş verərək ya dildə qalmış, bəzən isə arxaizmə çevrilmişdir.

Dil və multikulturalizmin sıx əlaqəsinin bariz nümunəsi olan atalar sözləri və deyimlər də aid olduğu dilin unikal xüsusiyyətlərini və xalqın dünyaya baxışını, tarixini, yaşayış tərzini, ənənələrini özündə əks etdirir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə də atalar sözlərinə dil daşıyıcısı da deyirlər. Misal olaraq aşağıdakı atalar sözlərinə nəzər yetirək:

A bonny bride soon buskit and a short horse is soon wispit. – Güzəl gəlin tez hazırlanır, balaca at tez bəzənər.

A toom purse makes a blate merchant. – Boş pul kisəsi taciri də utandırar.

Never make toom rusie. - Heç vaxt boş yerə lovğolanma.

A wight man never wanted a weapon. – Qoçaq adam silah gəzdirməz.

Better sit and rue than flit and rue. – Evin altını-üstünə çevirib peşmançılıq çəkməkdənsə, sakit otur və dərd çək.

Hall binks are sliddery. – Zal skamyaları sürüşkən olur [[27, s.28].

Bu atalar sözlərindəki *buskit* (geyinmək, hazırlanmaq), *wispit* (bəzənmək), *toom* (boş), *blate* (utandırmaq), *toom rusie* (boş yerə lovğalanmaq), *wight* (qoçaq, cəsur), *flit* (evi dəyişmək, alt-üst etmək), *binks* (skamya) kimi söz və ifadələr məhz skandinav mənşəli sözlərdir. Bu sözlər Orta əsrlərdə skandinav dialektlərindən ingilis dili leksikasına daxil olmuş və əsasən, Şimali Umbriyada işlənmişdir. Lakin tədricən gündəlik işlənmədən çıxsa da, məhz bu cür deyimlərin tərkibində qorunub saxlanmış, Orta əsr dünyagörüşünün, mədəniyyətinin bir qismini nəsildən-nəsilə ötürülməsində vasitəçi olmuşdur.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, dilə daxil olan leksik vahidlər bəzən atalar sözlərinin tərkibində, bəzən isə yeni predmetləri adlandırmaq məqsədilə daxil olmuşlar. Dilə daxil olan hər bir yeni leksik vahid daxil olduğu dilin sözyaradıcılığında iştirak edir. Bu zaman belə bir sual yaranır. Bəs yeni leksik vahidlər, sözlər necə yaranır? Qrammatik üsula nəzər yetirsək sözlərin iki formada yarandığının şahidi olarıq:

1. Morfoloji yolla
2. Sintaktik yolla

Morfoloji üsulda sözlər leksik şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Bu zaman da, qeyd etdiyimiz kimi, bəzən alınan sözün şəkilçi hissəsi dildə qalır və dildə yeni sözün yaranmasında fəal iştirak edir. Bura biz fransız dilindən, skandinav dilin keçən şəkilçiləri aid edirik. Misal olaraq: *-ity*, *-tion*, *-de*, *-ance/-ence*, *-ant*.

Sintaktik üsulda iki və daha artıq sözün birləşməsindən istifadə olunur. Misal olaraq: *bagpiper* (*bag+piper* – nəfəs musiqi aləti), *foot-mantle* (*foot+mantle* – at sürən zaman ayaq geyimi), *marrowbone* (*marrow+bone* – sümük iliyi) və başqaları.

Sintaktik üsul ilə yaranan yeni leksik vahidlər dilin leksik tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Sintaktik üsul ilə yaranan yeni leksik vahidlər müxtəlif dillərdən alınan leksik vahidlər ola bilər [13, s.76]. Aparılan tədqiqatlar zamanı dilçilər mürəkkəb və düzəltmə sözlərin yaranışında bir neçə üsuldan istifadə olunduğunu müəyyən etmişlər.

Qeyd olunanlardan bir daha aydın olur ki, iki eyni və ya müxtəlif mənşəli leksik vahidin birləşməsi nəticəsində tamamilə yeni bir leksik vahid yaranır.

Dilçilikdə şəkilçilərin istifadə olunma yerinə görə üç növünü müəyyən edirlər. Bunlar ön, orta və son şəkilçilər adlanır. İngilis dilinin Britaniya variantında biz ön və son şəkilçilərə rast gəlirik. Məhz bu leksik şəkilçilər vasitəsilə dilin leksik tərkibi dayanmadan zənginləşir. Leksik şəkilçilərin köməyi yeni leksik vahidlər yaranır və bəzən məhz leksik şəkilçilər vasitəsilə bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə aid yeni bir leksik vahid yaranır. Misal olaraq, *to teach* (öyrətmək) – *teacher* (müəllim); *to dictate* (imla demək, diktə etmək) – *dictation* (müəllim); *to write* (yazmaq) – *writer* (yazıçı); *to drive* (sürmək) – *driver* (sürücü); *to sing* (ifa etmək) – *singer* (ifaçı); *to know* (bilmək) – *knowledge* (bilik) və s.

Gətirdiyimiz misallardan biz *son* şəkilçilər vasitəsilə düzələn yeni leksik vahidləri müşahidə edirik. Misallardan aydın görmək olur ki, *son* şəkilçilər vasitəsilə fellərdən isim, isimdən isim düzəlir. Eyni zamanda, bu cür sözdüzəltmə üsulu başqa nitq hissələrinə aid oluna bilər. Məsələn sifətdən zərf, isimdən sifət düzəldən şəkilçilərə nəzər yetirək: *smart* (ağıllı, zəkali) – *smartly* (ağıllıca); *grace* (zəriflik) – *graceful* (zərif) – *gracefully* (zərifliklə); *profession* (peşə) – *professional* (peşəkar) – *professionally* (peşəkarcasına) və s.

Ön şəkilçilərdən isə bəzən əks mənəli sözləri yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Misallara nəzər yetirək, *agree* (razılaşmaq) – *disagree* (razılaşmamaq); *definite* (müəyyən) – *indefinite* (qeyri-müəyyən); *appear* (peyda olmaq, görünmək) – *disappear* (itmək, yox olmaq); *do* (etmək) – *undo* (ləğv etmək); *usual* (adi) – *unusual* (qeyri-adi); *necessary* (vacib, lazımlı) – *unnecessary* (lazımsız) və s.

Qeyd etdiklərimizdən aydın olurki, dil daima inkişafdadır. Unutmaq olmazki, dil yalnız inkişaf edə bilməz. Dilin inkişaf edib leksik tərkibinin zənginləşməsində daima müxtəlif mədəniyyətlər və dillər müstəsna rol oynayır. Məhz orta əsrlərdə Britaniyanın zəngin multikultural mədəniyyət mərkəzi olması səbəbindən bugündə biz zəngin, kifayət qədər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ingilis dilini müşahidə edirik. Məhz bu səbəbdən dilin leksik tərkibinin zənginləşmə mənbələrinin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dilçilikdə söz yaradıcılığında yeni sözlərin yaradılmasında kalka yolunun müstəsna əhəmiyyəti var. Kalka yoluna bəzən *yamsılama* deyirlər. Belə ki, kalka yolu ilə yeni leksik vahidlər yaradan zaman əsasən dilin öz daxili imkanlarından, vasitələrindən istifadə edirlər. Beləliklə, terminlərin və digər yeni leksik vahidlərin yaradılmasında söz yaradıcılığının digər üsulları ilə bərabər kalka üsulu da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məhz bu üsul ilə başqa dillərdən söz alaraq dilin leksik tərkibini zənginləşdirmək olur. Bəzi hallarda yeni leksik vahidlər tərcümə vasitəsilə dilin leksik tərkibinə daxil olur. Bu zaman dilə daxil olan yeni leksik vahid hissə-hissə tərcümə olunur. Burada sözün hərfi tərcüməsinə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Başqa sözlə alınan leksik vahid öz dilində nə anlam verirsə keçdiyi dildə də o anlamı verməlidir. Misal olaraq, alman dilindən alınan *Vaterland* sözü hissə-hissə tərcümə olunaraq *Fatherland* ingilis kalkasını yaranmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, ingilis sözü olan *self-service* sözü hissə-hissə Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq *özünə xidmət* (*self* – *özünə*, *service* – *xidmət*) Azərbaycan kalkasını yaratmışdır. *Skyscraper* ingilis sözü olub Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq *göydələn* (*sky* – *göy*, *scraper* – *dələn*) Azərbaycan kalkasını yaratmışdır. Bu cür kalka yol ilə əsasən, beynəlmiləl sözlər yaranır: hindu dilindən alınan *pale-face* (ağ dərili), *pipe of peace* (sülh turbası) və s.

Kalka yolu vasitəsilə ingilis dilində latın və fransız sözləri əsasında bir sıra yeni sözlər və frazeoloji birləşmələr yaradılmışdır. Bu cür leksik vahidlərə misal olaraq, *below one's dignity* – *ləyaqətində aşağıdır* (*lat. infra dignitatem*); *under consideration* – *müzakirə edilən* (*lat. sub juice*); *vicious circle* – *pis əhatə* (*lat. circulus vitiosus*); *still life* – *natürmort* (*frans. nature mort*); *pen name* – *ləqəb, ədəbi təxəllüs* (*frans. nom de plume*); *masterpiece* – *şahəsər* (*frans. chef d'oeuvre*) və s.

Bir daha bizə aydın olur ki, Britaniya mədəniyyəti və dili müxtəlif səbəblər, üsullar və yollar vasitəsilə dəyişmiş və zənginləşmişdir. Britaniya cəmiyyətinin həyatına daxil olan hər bir yeni mədəniyyət, multikultural anlayış orta əsrlərdə dil müxtəlifliyinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Bu fəsilə multikulturalizm şəraitində dillərarası əlaqəni araşdırdıq. Orta əsrlərdə multikultural

Britaniyada mühacirlər tərəfindən gətirilən leksik vahidləri semantik təhlil edərək dillərlə bərabər onların gətirdikləri mədəniyyətlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq Orta əsr Britaniya mədəniyyətini daha da zənginləşdirdiyini müəyyən etdik. Multikulturalizm şəraitində dillərarası əlaqə nəticəsində orta əsrlər Britaniya coğrafi sərhədləri çərçivəsində yaşayan müxtəlif milli azlıqların və etnik qrupların həyat tərzini əks etdirən multikulturalizmi ifadə edən leksik vahidlərin dil sistemində rolunu, dil müxtəlifliyinin formalaşmasında oynadığı əhəmiyyətli rolu araşdırdıq.

III FƏSİL

İNGİLİS MULTİKULTURALİZMİNİ İFADƏ EDƏN TERMİNLƏRİN COĞRAFİ ŞƏRAİTDƏ REPREZENTASIYASI

3.1. Linqvokulturologiya ilə bağlı terminlərin funksional xüsusiyyətləri

Aparılan araşdırmalar zamanı Orta əsrlərə olan marağın son zamanlar da artması xüsusi diqqət cəlb edir. Bu isə əsasən ikinci fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, Orta əsr multikultural Britaniya cəmiyyəti ilə bağlı bəzi qaranlıq məqamların olmasıdır ki, bu gün bu qaranlıq məqamlar bir sıra suallar yaradır. Bu suallar birbaşa Orta əsrlərdə Britaniya coğrafi sərhədləri çərçivəsində ingilis dilində baş vermiş linqvistik müxtəlifliyin kifayət qədər araşdırılmaması ilə bağlıdır. Belə ki, Orta əsrlərdə Britaniya dövlət sənədləri müəyyən zaman çərçivəsində ya doğma ingilis dilində yazılmış, ya da fransız dilində yazılmışdır. İlk baxışdan bu çox sadə məsələ kimi diqqət cəlb etsədə, əslində burada dillərarası əlaqənin nə dərəcədə mürəkkəb bir tarixi zaman çərçivəsində baş verdiyini diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Bəzən linqvistik müxtəlifliyə yalnız siyasi və ya sosial baxımdan yanaşılır. Lakin unutmamaq ki, dil müxtəlifliyi özündə Orta əsr insanının düşüncə tərzini, həyat tərzini və hansı mədəniyyətlərin təsiri altında olduğunu müəyyən edir. Müəyyən tarixi zamanda üstünlük əldə edən dil xalqın dövlət sənədlərinin də dili olur. Başqa sözlə, Orta əsr dil müxtəlifliyi Orta əsr multikultural Britaniya cəmiyyətini formalaşdıran əsas və başlıca amildir. Müasir zamanda bəzi tədqiqatçılar bu problemə xüsusi həssasiyyətlə yanaşırlar. Belə ki, İngiltərədə Orta əsrlərə aid yazıları tədqiq edən L.E.Voiyts “*Orta əsrlər Akademiyası*”da çıxışı zamanı bu tarixi dövr zamanı yalnız ingilis dilinin və fransız dilinin geniş araşdırılmasının düzgün olmadığını və latın dilində Orta əsr insanın həyatında əhəmiyyətli yer tutduğunu qeyd etmişdir. L.E.Voiyts XIV – XV əsrlərə aid sənədləri tədqiq edən zaman V əsrlə müqayisədə latın dilinin mövqeyi kifayət qədər dəyişdiyini qeyd etmişdir [109, s.816]. Belə ki, V əsrdə üstünlük latın dilində olsa da, müəyyən zamandan sonra latın dili artıq zəifləməyə başlayır.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək istərdik ki, Orta əsr ingilis dilinin Britaniya variantı və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra əsərlər nəşr edilmişdir. *“Gec orta əsrlərdə Britaniyada çoxdillilik”*, *“Orta əsrlərdə Britaniyada dil və mədəniyyət. Fransız İngiltərəsi, 1100-1500-ci illər”* və *“Orta əsrlərdə Britaniyada çoxdillilik, 1066-1520-ci illər”* əsərləri xüsusi diqqət cəlb edir. Bu əsərlərdə müəlliflər əsasən XI – XV əsrləri tədqiq etmişlər. Apardıqları araşdırmalar zamanı müəlliflər latın, ingilis və fransız dillərini tədqiqata cəlb etmiş və tədqiqatlarını bu dillər üzərindən aparmışlar. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, hər üç dil əhali tərəfindən öz doğma dilləri kimi mənimsənilmişdir. Orta əsr insanı öz fikirini çox rahatlıqla hər üç dildə deyə və yazı bilirdi. Hər üç dildə rahatlıqla oxuyı bilirdi.

Bütün bu qeyd etdiklərimiz tarix boyu multikulturalizmin dilə və dilin multikulturalizmə olan təsiri ilə əlaqədar olmasını sübut edir. Bildiyimiz kimi, dil özü ilə bərabər, aid olduğu dilə xas xüsusiyyətləri gətirərək yerli xalqın mədəni və dil tarixində silinməz izlər buraxır. Beləliklə də, dildə mövcud olan leksik vahidlərin quruluşunda, onların qarşılıqlı əlaqəsində gözə çarpan dəyişikliklər baş verir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, gözə çarpan dedikdə, ilk baxışda anlaşılan deyil, məhz hər bir xalqın dilinin və multikultural mədəniyyətinin tarixi təhlili zamanı bunu müəyyən etmək olur; bu zaman bəhs etdiyimiz dəyişikliklər bizim üçün gözə çarpan olur. Bütün bu dediklərimizdən bir daha aydın olur ki, multikultura və dil nəinki qarşılıqlı əlaqədədir, eyni zamanda, mövcud olduqları andan etibarən bir-birlərinin inkişafında əhəmiyyətli rola malikdir. Belə demək olar ki, hər ikisinin variativliyi və zənginliyi baxımdan dil mədəniyyətdən, mədəniyyət isə dildən asılıdır.

Hazırda təhsil sisteminin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri məhz xarici dilin tədrisi zamanı tələbələrə tədris edilən dil daşıyıcılarının mədəni həyatını, adət-ənənələrini və tarixini öyrətməkdir. Bu zaman bizə linqvokulturologiya və linqvoölkəşünaslıq fənləri kömək edir. Adından göründüyü kimi, linqvokulturologiya linqvistika ilə mədəniyyətin əlaqəsini öyrənərək, onların bir-birlərinə təsir dairəsini açır, bir-birlərini zənginləşdirmə üsullarını öyrənir. Tədqiqat işimiz dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi ilə əlaqədar olduğundan və bu sahəni dilçiliyin

lingvokulturologiya sahəsi araşdırdığından lingvokulturologiya elmi barədə qısaca məlumat verməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

Lingvokulturologiya termini XX əsrin sonlarında V.N.Teliya, V.Vorobyova, V.A.Maslova, Y.S.Stepanovun əsərlərində meydana çıxmışdır. Lingvokulturologiya dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini lingvistik və qeyri-lingvistik baxımdan vahid şəkildə araşdırır. Başqa sözlə, burada dil, sadəcə, kommunikasiya vasitəsi kimi nəzərdən keçirilmir, mədəniyyətlərin dərk edilməsini, yeni nəsələ ötürülməsini əsas, aparıcı bir vasitə kimi araşdırılır. Dil və mədəniyyət vahid bir sistem kimi öyrənilir. Başqa sözlə xalqın tarixi yaddaşını özündə əks etdirən, mədəniyyəti təcəssüm etdirən dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir.

Orta əsrlərdə Britaniyada ədəbiyyat nümunələrinin bəzən ingilis və fransız, bəzən isə ingilis və latın dillərində yazılması, eyni zamanda, Britaniyanın uzun müddət alman tayfalarının və fransızların hakimiyyəti altında olmaları belə bir sualı ortaya çıxardır ki, iki fərqli dildə danışan cəmiyyət nümayəndələri və yaxud digər bir dilin uzun müddət təsirinə məruz qalan xalq hansı dildə düşünür, o, dünyanı öz dilləri vasitəsilə, yoxsa təsirinə məruz qaldıqları digər dil vasitəsilə qavrayır?

Bu sualı cavablandırmaq bir qədər çətin olsa da, Qustav Le Bon bu suala qismən belə cavab vermişdir: *“Xalqlar öz sivilizasiyasının elementlərini dəyişir, yeni din, dil, təsisatlar qəbul edirlər... bütün bu zahiri dəyişiklikləri yaxından öyrəndikdə, dərhal görürsən ki, bu sözlərin arxasındakı mətləblər yaşayır və dəyişikliyə çox yavaş uğrayır... hətta yazı sayəsində dil möhkəmlənəndə də, o bir xalqdan başqasına keçirsə, mütləq dəyişir”* [20, s.86].

Deməli, söz daxil olduğu dilin qayda-qanunlarını tabe olduqdan sonra onun semantikasında baş verən dəyişikliklər daxil olduğu xalqın dünyagörüşü, təfəkkürü ilə də sıx bağlıdır. *“Başqa sözlə, dildəki spontan dəyişikliklər də məlum dərəcədə, cəmiyyətin şüurlu təsirinə yol verir”* [27, s.346].

Zənnimizcə, insan multikultural cəmiyyətdə yaşayırsa və bir neçə dildə rahatlıqla danışa, yaza və fikrini ifadə edə bilirsə, bu heçdə onun hər üç dildə düşündüyü anlamına gəlmir. Müasir zamanda qloballaşan dünyanın tələblərinə cavab verə bilmək üçün valideynlər övladlarının bir neçə dilə mükəmməl yiyələnməsinə

çalışır. Hətta bəzi ailələrdə uşaqlar dil açan zaman artıq iki bəzən isə üç dilə aid ifadələrdən istifadə etdiyinin şahidi oluruq. Eyni zamanda, müasir dünyamızda bir sıra ölkələrdə iki dil rəsmi dövlət dili olaraq qəbul olunur. Beləliklə, insana hansı dil doğma gəlsə, o dildə dünyanı dərk edir, onun təfəkkürünün, dünyagörüşünün formalaşmasında müstəsna rol oynayır. Lakin bununla belə, Qustav Le Bonun fikri ilə də razıyıq ki, digər dillər də insanın dünyagörüşünün formalaşmasında öz əhəmiyyətini saxlayır. Beləliklə, deyilənlər əslində bu məsələnin nə qədər mürəkkəb olduğunu göstərir.

Bildiyimiz kimi, hər bir dil aid olduğu xalqın tarixini, mədəniyyətini əks etdirir. Hər bir xalq dünyanı öz dilində dərk edir. Lakin, eyni zamanda, təsiri altında olduğu dil də onun dünyagörüşünün formalaşmasına müəyyən qədər təsir edir. Bu təsir də öz növbəsində mədəniyyətdə əks olunur. Misal olaraq, *a nest egg* ifadəsi skandinaviya tayfalarından ingilis dilinə keçmişdir. Belə ki, skandinavlar hindən yumurtaları yığan zaman bir yumurtanı saxlayırdılar. Onlardan soruşanda niyə məhz bir yumurtanı saxlayırsız? Onlar, məhsuldarlıq artsın deyə cavabını verirdilər. Məhz bu idiom hazırda *“gələcək üçün sərmayə”* anlamında işlənir [21, s.5]. Gətirilən bu misal bizə skandinav xalqının düşüncə tərzini haqqında məlumat verir. Bizə aydın olur ki, skandinavlar daima sabahını fikirləşmiş, gələcək üçün ehtiyat tədbirləri görmüşlər.

Düzgün kommunikasiya qurmaq üçün sadəcə, dil bilmək kifayət etmir, belə ki, eyni zamanda, eyni dünyagörüşünə də sahib olmaq lazımdır. Lakin, qeyd etmək istərdik ki, hətta ikidillilik şəraitində belə, müxtəlif xalq nümayəndələri eyni dünyagörüşünə sahib olmur. Məhz bu səbəbdən, müəyyən frazeoloji və idiomatik birləşmələri anlamaq üçün köməyimizə linqvokulturoloji lüğətlər gəlir. Dil vahidləri müəyyən tarixi dövrlərə aid mədəni elementləri özündə əks etdirir, onların birbaşa tərcüməsi olmur. Misal olaraq, *by hook or by crook* ifadəsini nəzərdən keçirək. Bu ifadə XIV əsrə aiddir. İlk dəfə bu ifadəyə Con Vayklifin əsərində rast gəlirik. Azərbaycan dilinə *tez olsun pis olsun və ya yalan-doğru* şəklində tərcümə olunur. İfadəni araşdıran zaman məlum olur ki, Orta əsrlərdə Britaniyada odun yığmaq lazım olanda kəndlilər tez-tez, pis və ya yaxşı (fərq etməz) ağacların budaqlarını vurub qısa zamanda odun şəklində yığmalı idilər. Müasir zamanda da hər hansı bir işi tez

görmək lazım olanda və bu iş məsuliyyətsiz bir insan edirsə bu ifadədən istifadə edirlər. Digər bir ifadəyə nəzər yetirək: *hue and cry*. Bu ifadə fransız mədəniyyətinin Britaniyaya təsiri nəticəsində meydana gəlmişdir. Belə ki, 1285-ci ildə kral Edvard *The Statue Winchester (Vinçestr heykəli)* qanununa əsasən, çöldə hər hansı bir cinayət hadisəsi baş verərsə, bu cinayəti görə, şahidi olan hər bir kəs möhkəmdən qışqıraraq ağlamalı idi. Bununla da, yerli əhali baş verən cinayətin üstünün açılmasında hüquq-mühafizə orqanlarına kömək etmiş olurdu [130].

Heithen sözü skandinav tayfalarının Britaniya hücumu zamanı dilə daxil olmuşdur, skandinav inanclarını özündə əks etdirir. Mənası *büt-pərəstdir*. Skandinavlar, bildiyimiz kimi, çox tanrılığa inanırdılar. Bəzi ədəbiyyatlarda bu sözə *heithen*, bəzi ədəbiyyatlarda isə *heathen* kimi rast gəlmək olur. Tədqiqatımız zamanı Orta əsrlərə aid bəzi yazıları nəzərdən keçirdikdə, anqlo-saksonların skandinavlar haqqında danışdıqda onlara *Heithen* deyərək müraciət etdiklərinin şahidi oluruq.

Tədqiqat işimizə uyğun olduğu üçün bəzi parçaları təqdim edirik:

Transkripsiya: *“he loved foreign vices too much and gave heathen customs a firm footing in this country, alluring mischievous foreigners to come to this land.”*

Tərcümə: *“O, əcnəbiləri çox sevirdi və büt-pərəstlərin adətlərinin ölkəmizdə möhkəmlənməsinə şərait yaradaraq, əcnəbilərin bizim torpaqlarda məskunlaşmağa cəlb etdi”* [91, s.61-62]

Göstərilən misallardan aydın olur ki, linqvokulturoloji terminlərin funksional xüsusiyyətlərinin təhlili bizim bir sıra suallarımızı cavablandırmağa yardımçı olur.

Unutmaq olmaz ki, məhz bu üç mədəniyyətin vasitəçiliyi ilə Britaniya bir sıra digər mədəniyyətlərlə də əlaqədə olmuşdur. İspan-ərəb cəmiyyətinin Orta əsrlər boyu mədəni və iqtisadi əhəmiyyəti latın və fransız dili vasitəsilə avropa ölkələrinin, xüsusən də, Britaniyanın dil və mədəni həyatına təsir etmişdir.

Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, ingilis dilinin Britaniya variantının leksikası səlib yürüşləri və tacirlərin şərqdə və qərbdə olan ticarəti sayəsində fransız dili vasitəsilə ərəb mədəniyyətindən də bəhrələnmişdir. Bu təsirin baxmayaraq, Orta əsr ingilis və ispan dilləri arasında leksik əlaqə kifayət qədər

araşdırılmamışdır. Bu da, öz növbəsində, onların birbaşa deyil, məhz digər dillər vasitəsilə bir-birinə təsir etməsi və Orta əsr kontekstində alınma sözlərin araşdırılması ilə bağlı yaranan problemlərlə əlaqədardır.

Fransız dilindən keçən bir sıra hərbi sözlər məhz ərəb mənşəli sözlərdir. Orta əsrlərdə fransızlarla ingilislər arasında əlaqə daha güclü idi və fransız dili yüksək təbəqənin dili olduğundan bu dil vasitəsilə bir sıra ərəb sözləri alınmış və ingilis dili o sözləri mənimsəmişdir. Məsələn olaraq, *barbican* sözü 1300-cü illərdə Britaniya leksikasına qəd. frans. sözü olan *barbican* şəklində gəlmişdir. Əslində isə bu söz ərəb və ya fars mənşəli olan *barbakh/barbar+khanah* sözüdür (şəhəri və ya sarayı müdafiə etmək üçün mövcud olan bir cüt qala) [22, s. 131].

Eynilə ticarətə aid olan *average* sözündə Orta əsr Britaniya leksikasına, təxminən, 1200-cü illərdə qədim fransız sözü *avarie* şəklində keçmişdir, təhlil zamanı isə, bu sözün əslində ərəb mənşəli *awāriyah* sözü olduğu müəyyən olur. Əvvəlcə bu söz italyan leksikasına *avarria* şəklində keçmiş, daha sonra fransız dilinə və sonradan ingilis dilinə gəlmişdir. Məlumdur ki, hər bir söz keçdiyi dilin leksik və semantik qanunlarına tabe olur və bu zaman onun mənasında müəyyən daralmalar və genişlənmələr baş verir. Bu prosesi *average* sözündə daha aydın müşahidə edə bilərik. Belə ki, *average* sözünün ilkin mənası *gəmidə daşınılan zədələnmiş mal* kimi anlaşılırdısa, daha sonra mənası müəyyən qədər dəyişmiş, *daşınılan mallardan tutulmuş vergi* mənasında anlaşılmış və hazırda *ortalama* mənasını ifadə edir [22, s. 131].

Alchemy sözü ingilis dili leksikasına ərəb dilindən keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, *alchemy* ərəb dilində olan *al- kimya* sözündəndir və demək olar ki, dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Eyni zamanda, ingilis dili leksikasına *alkali* və *almanac* sözləri də daxil olmuşdur. Semantik təhlil zamanı sözlərdəki *al-* hecasının *al-* ərəb müəyyənlik artıqlından alındığını müşahidə edirik. *Alkali* sözü *al-qili* (qələvi salyana bitkilərinin külləri) ərəb sözündən alınmışdır. *Almanac* sözü isə ərəb dilində iqlim anlamına gələn və astronomiya elmində istifadə edilən *al – mankh* sözündəndir. *Admiral* sözü də ilk dəfə 1205-ci ildə Layamon Brutun əsərində istifadə edilmişdir:

Layamon – þat on admiral of Babiloine he wes ældere.

Bu sözün birbaşa ərəb dilindən alınması və ya qədim fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə keçməsi məlum deyil (ərəb *amir al* – komandir) [87, s.159].

Cefri Çoser ərəb dilindən alınan iyirmi dörd sözdən istifadə edən ilk yazıçı olmuşdur. Bu isə onun Orta əsr elm və fəlsəfəsinə olan marağından irəli gəmişdir. O, ərəb sözlərindən öz ədəbi işlərində və eyni zamanda, 1391-ci ildə yazdığı “*Treatise on the Astrolabe*” (*Astrolaba haqqında traktat*) əsərində istifadə etmişdir.

Çoserin əsərlərində istifadə etdiyi ilk ərəb sözləri:

- (astronomiya) *Almagest (almagest), almanac (almanak)*,
- (kimya) *alkali (silsilə), azimuth (azimut), amalgam (amalqama)*
- (geyim) *satın (atlas), gipon (hipon)*
- (hərbi) *lanseqay (lanseqay), jupon (jupon, palto)*
- (oyun) *fers (ağıllı insan), checkmate (şah və mat)* [110]

“The Book of the Duchess” (*Hersoginya kitabı*) poemasında Cefri Çoser şahmat oyunundan danışmış və ilk dəfə burada *fers* sözündən istifadə etmişdir:

Transkripsiya: “*At the ches with me she gan to pleye;*

With hir false draughtes dyvers

She stal on me and tok my fers

And whan I sawgh my fers awaye

Allas, I kouthe no lenger playe” [110].

Tərcümə: *O, mənimlə şahmat oynamağa başladı;*

Yalan zərbələri ilə Mənə hücum edib

Vəzirimi aldı, və vəzirimin getdiyini

Görəndə, Allahım, daha oynamadım.

Qeyd etdiyimiz kimi, Çoser əsərlərində poetikliyi gücləndirmək məqsədilə ərəb mənşəli sözlərdən istifadə etmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz nümunədə də şahmat oyunu məhz poetiklik məqsədilə işlənmişdir. *Checkmate* sözü ərəb və fars mənşəli olan *şah mat* sözündən gəlmişdir, *kral (şah) öldü* anlamında işlənmişdir. *Fers* sözü ərəb mənşəli *firzan (ağıllı insan)* sözündən alınmışdır. Çoserin *chessmate* və *fers* kimi sözləri işlətməsi Orta əsrlərdə tədricən ərəb mədəniyyətinin ingilis dilinin Britaniya varinatının leksikasına və mədəniyyətinə təsir etməsinə nümunədir.

Məhz ərəb dilindən keçən şahmat oyunu ilə bağlı olan sözlər Britaniyaya şahmat oyun mədəniyyətini gətirmişdir. Bu kimi digər dillərdən alınan sözlərin hər biri özləri ilə ifadə etdikləri mədəniyyət nümunələrini Britaniyaya gətirərək Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bütün deyilənlərdən bizə aydın olur ki, məhz linqvistik müxtəliflik Britaniya multikulturalizminin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Britaniya coğrafi ərazisində yaşayan, zamanla yerli xalqla qaynayıb-qarısan xalq, qeyri-ixtiyari olaraq özləri ilə gətirdikləri mədəniyyət nümunələri vaxt keçdikcə linqvistik vahidlər vasitəsilə yerli xalqın mədəni həyatında silinməz izlər buraxmışlar. Son nəticədə, Britaniya multikulturalizmi formalaşmış və öz zənginliyi ilə dünya xalqlarının həyatına təsir edərək, bir sıra mədəniyyətlərin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Orta əsrlərin əvvəllərində Avropada mədəniyyət donmuş vəziyyətdə idi. Məhz belə bir zamanda Avropanın əksinə, Şərqdə elm və mədəniyyət sürətlə inkişaf edirdi. Orta əsrlərdə ərəblər riyaziyyat, astronomiya və tibb sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdilər.

Dirçəlişin başlanması ilə Avropada Şərq mədəniyyətinə və elminə olan maraq artmış, universitetlərdə ərəb dilinin tədrisinə nail olunmuşdur. Ərəblərin elm və mədəniyyət sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlərlə bağlı ədəbiyyatlar tərcümə olunurdu. Britaniya bu tarixi dövrdə bir sıra keşişləri ərəb universitetlərində təhsil almağa göndərirdi. Nəticə olaraq isə keşişlər Britaniyaya qayıdanda artıq Şərq dünyasına xas yeni mədəni dəyərlər qisməndə olsa sahib olurdu. Eyni zamanda, dilə bir sıra leksik vasitələrin daxil olmasının səbəbkarı olurdu. Bu da, öz növbəsində, orta əsr Britaniyasının Şərq mədəniyyətindən bəhrələnməsinə səbəb olurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, latın dili ilə yanaşı, ərəb dilində Orta əsrlərin son dövründə elm və mədəniyyət dili hesab olunurdu. Məhz latın dili vasitəsilə ərəb dili ingilis dilinə təsir edirdi. Eyni zamanda, ərəb dili vasitəsilə ingilis dili fars və hind dillərinin də təsirinə məruz qalırdır. Bu təsir cüzi şəkildə olsa da ingilis dili leksikasında öz izlərini buraxmışdır. Bu sözlər XVII əsrdə etibarən daha geniş təsir sahəsinə malik olur. Tədqiqatımıza yalnız V-XV əsrlərdə ingilis dili leksikasına keçən ərəb sözlərini cəlb etməyi məqsədə uyğun saymışıq.

Bəzi ərəb sözləri Şərq həyat tərzini əks etdirir. Belə sözlərə misal olaraq *emir*, *bedouin*, *fakir* – ərəb. *faqur* – “kasıb adam”, *gazelle*, *girafe* – isp. *jirafa* – ərəb. *zarafah*; *harem* – ərəb. *haram*; *hour* – fars. *huri* – *hawira*; *lute*, *myrrh*, *sheikh* – ərəb. *shaikh* “*qoca*” göstərmək olar. Ərəb sözləri vasitəsilə Şərq həyat tərzinə olan maraq artmış, Şərq mədəniyyəti Britaniya həyatına daxil olmağa başlamışdır.

Fars dilindən sözlər isə, XII əsrdən başlayaraq alınmağa başlayır, dildə və mədəniyyətdə öz izlərini buraxır. Fars sözləri fransız dili vasitəsilə dilə keçmişdir. Bu sözlərə misal olaraq *tiger* (iti mənasında işlənib), *scarlet* (bahalı paltar anlamında işlənib), *azure* (mavi boya) və latın dili vasitəsilə keçən sözlərə isə *arsenic*, *salamander* sözlərini misal göstərmək olar.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, Orta əsr Britaniya multikulturalizmi birbaşa əlaqədə olduğu mədəniyyət və dillərlə yanaşı, onların vasitəsilə ikinci və üçüncü dillərin və mədəniyyətlərin təsirindən də bəhrələnmişdir. Bu bir daha Orta əsr Britaniya mədəniyyəti və dilinin nə qədər zəngin olduğunu göstərir.

Orta əsr multikultural Britaniya cəmiyyətinə nəzər yetirdikdə, ora gələn mühacirlərə iki cür yaşamanın olduğunu şahidi oluruq. Belə ki, Britaniyada uzun müddət məskunlaşdıqdan sonra öz dövləti kimi Britaniya krallığını qəbul edən, onun qayda-qanunlarına tabe olan mühacirlər artıq yerli əhali kimi qəbul olunurdu. Lakin Britaniyanı öz doğma vətənləri kimi qəbul etməyən mühacirlərə isə *yad*, *əcnəbi* kimi müraciət olunurdu. XIV əsrdə krallıq mühacirlərə olan bu iki münasibəti qanuniləşdirdi. Beləliklə, öz cəmiyyətində yaxşı mövqeyə malik olan hər bir mühacir öz dövlətinə və hökmdarına olan sadıqlıyından imtina edərək, İngiltərədə doğulmuş insanın malik olduğu hər bir hüquq və haqqa sahib olurdu və yerli xalqın bir nümayəndəsinə çevrilirdi [101, s.42].

İngilis dilinin Britaniya variantını nəzərdən keçirdikdə, biz iki ifadə ilə (*Englishness* və *Britishness*) qarşılaşırıq. Hər iki ifadə bir sıra anlaşılmazlığın yaranmasına səbəb olur. Hətta lüğətlərdə belə, “*Englishness*” və “*Britishness*” sözlərinin izahı verilmir. Multikulturalizm konseptində “*Britishness*” sözünün anlamını yalnız coğrafi ərazi cəhətdən bir yerdə yaşayan xalqlar deyil, eyni zamanda, eyni dildə danışan, eyni mədəniyyətə sahib olan və eyni inkişaf tarixi keçən sosial

insanlar qrupu nəzərdə tutulur. “*Englishness*” dedikdə isə, yalnız ingilislər nəzərdə tutulur ki, bunu da demək düzgün olmazdı, çünki apardığımız tədqiqatlar zamanı bir daha sübut olunmuşdur ki, Britaniya qədim zamanlardan başlayaraq və Orta əsrlərdə xüsusi ilə daha çox müxtəlif xalqların dili və mədəniyyətinin təsiri altında olmuşdur. Bir sıra mühacirlər bu və ya digər səbəbdən məhz Britaniyada məskunlaşmış və qaynayıb-qarışmışlar [45, s. 80]. Deyilənləri nəzərə alaraq, bir daha qeyd edə bilərik ki, multikultural Orta əsr Britaniya cəmiyyətinin dilinin tədqiqində hələ də cavab tapılmayan bəzi məqamlar qalmaqdadır.

İngilis dilinin Britaniya variantının leksik inkişafı ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, müasir ingilis dilində semantik inkişaf nəticəsində sözlərin bir qismi mənaca dəyişir, bir qismi mənaca genişlənərək yeni mənə qazanır, bir qismi isə əvvəlki mənə ilə əlaqəni itirərək omonimləşir.

Qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq – iki elm sahəsini bir-birində ayırmaq olmaz, çünki onlar bir böyük elmin iki hissəsidir, filologiyanın ayrılmaz hissələridir. İnsan dil və mədəniyyətin məzmunun tərkibindədir, onun formal hissəsində deyil. Hər iki elm sahəsi insana aiddir, bu və ya digər şəkildə insandan bəhs edir. İnsanların keçdiyi tarix yol öz əksini dildə və dil vasitəsilə bədii əsərlərdə tapır. İnsanları dünyagörüşü, sahib olduqları mədəni dəyərlər onlara aid olan dilin formalaşmasında və inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Məhz bu dildə gələcək nəsillərin formalaşmasında müstəsna rola malikdir. Deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, dil, insan və mədəniyyət bir sistemin üç tərəfidir. Hər biri digərinin inkişafında və formalaşmasında iştirak edir. Onları bir-birindən ayırmaq, ayrı-ayrılıqda təsəvvür etmək mümkün deyil. Ümumi dilçiliyin banilərindən biri olan Humboldtla görə, “*dil insanların cəmiyyətdə qurduğu ünsiyyət vasitəsi*” kimi deyil, məhz dünyanı başa düşmə, “*insanların daxili güclərini inkişaf etdirərək, dünyagörüşlərini formalaşdıran bir üsul*” kimi meydana gəlmişdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Humboldt dilin funksiyaları içərisində qnostik funksiyayı əsas hesab edirdi [90, s.69].

Bildiyimiz kimi, dilin qnostik funksiyası bir-birilə sıx əlaqəli, lakin tamamilə fərqli olan iki yerə bölünür: kumulyativ və diskursiv. Hər iki funksiya dünyagörüşünü iki planda əks etdirir [40, s.30].

Kumulyativ funksiya – insan fəaliyyətinin əldə etdiklərini informasiya şəklində dil vahidlərində əks etdirən funksiyadır. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, dilin bütün səviyyələrində insan fəaliyyəti ilə bağlı informasiyalar qorunub saxlanılır. Lakin kumulyativ funksiya, ilk növbədə, dil vahidləri tərəfindən təmin edilir – leksik, frazeoloji və dil aforizmləri [40, s.30].

Dilin diskursiv funksiyası insanın dərk etmə fəaliyyətinin “dinamik” prosessual planına uyğun gəlir, yəni, anlatma və fikirləşmə (insanın özü-özlüyündə olduğu kimi digərləri üçün səsli müzakirə və ya anlatma), fikirlərin formalaşması və birləşdirilməsi. Bir sıra tədqiqatlar məhz dilin düşünməyə olan təsirinə, dil və düşünmənin vahidliyinə, düşünmənin dilə olan təsirinə həsr edilmişdir.

Dilə belə yanaşma – Humboldtun irəli sürdüyü baxış geniş bir elmi ənənəyə əsaslanır. Məhz dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi bir sıra dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. E.M.Vereşagin dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edən zaman Humboldtun irəli sürdüyü bu baxışın, konsepsiyanın banisi olan Efesli Heraklitin və daha sonra onun davamçıları olan Filon və Şleyermaxerin fikirlərinə müraciət etmişdir. Heraklitə görə, dil insanın dünyanı qavraması üçün bir silahdır. Ona görə, söz, dil ilkin olaraq insanlara hazır bilik şəklində verilmişdir və insan gözləməlidir ki, söz özü-özünü insana açsın. Məşhur 115-ci Heraklit fraqmenti sözün bu konsepsiyasını ümumiləşdirir: *“Ruhun özünə xas Loqosu var və o, özü-özünü inkişaf etdirir”* [124]. Daha sonralar Heraklitin bu konsepsiyası Filon və Şleyermaxer tərəfindən daha da genişləndirilmişdir. Hər üç alim *“dilə özüdənlik cihazı”* kimi yanaşmışlar: bilik dildədir, insan isə, o biliyi qəbul etməli, özünükiləşdirməli və açmalıdır. Üç alimin konsepsiyasındakı fərq isə, dildəki məlumatla insanın tanış olma yollarıdır. Heraklitə görə, loqos avtomatik olaraq *“özü-özünə”* açılır; Filon belə hesab edir ki, dildə olan məlumatı ondan istifadə edən insana uyğun olaraq izah etmə yolu ilə dəyişdirilsə və çevirilsə, onun açılması daha asan və tez olar, məhz buna əsaslanaraq Filon qeyd edir ki, bu zaman bir insan digərinə kömək edə bilər [39, s.

35-36]. Şleyermaxerin zənnincə, məlumatın açılışı yalnız bu məlumatı daşıyan insanın məlumatın xas olduğu mədəniyyəti anladığı zaman mümkün ola bilər. Başqa sözlə, Şleyermaxerə görə, yalnız insan özü-özünə kömək edə bilər [125].

Bir tərəfdən dil sosial hadisədir. Belə ki, danışan bütün kollektivlərə, bütün mədəniyyət nümayəndələrinə xas olan, aid olan informasiyanın, məlumatın qoruyucusudur. Digər tərəfdən, dil fərdir. Hər bir şəxsə aid olan, fərdi insanlar tərəfindən mənimsənilən dil fərdir. Başqa sözlə, bir dilin fərdiliyi və ictimaliyi onun bütövlüyünü təmin edir. Hər ikisi bir-birindən asılıdır. Dil təkrar olunmaz və unikal həyat təcrübəsinin qoruyucusudur. Qeyd etmək lazımdır ki, fərdi şüur – əslində, əsl oraq, birgə bilikdir, dili insanın saxladığı sosial təcrübənin məhsuludur.

Qeyd etdiklərimizdən bir daha dil və mədəniyyətin bir-birilə vəhdətdə olduğunu aydın sezmək olur. Məhz bu səbəbdən multikulturalizmi ifadə edən hər bir vahid dil sistemində mühüm yer tutur. Dili zənginləşdirir və inkişaf etdirir. Məhz bütün deyilənləri nəzərə alaraq, multikulturalizmi gücləndirməyin nə dərəcədə önəmli olduğu bir daha aydın olur.

Unutmaq olmaz ki, bu gün bizim sahib olduğumuz mədəni dəyərlər, adət-ənənələr öz kökünü keçmişdən götürür. Bizim əsas vəzifəmiz onları qoruyub saxlayıb, yeni nəsillərə ötürməkdir. Bir sıra adət-ənənələr bizə məhz Orta əsrlərdən gəlir. Orta əsrlərdə Britaniyaya xristian dininin gəlməsi ilə əhalinin həyatında bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Məhz bu dəyişikliklər dilə keçən müxtəlif sözlər vasitəsilə insanların həyatına təsir etmiş, memarlığa, təhsilə, iqtisadiyyata, başqa sözlə, kilsə roman mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi Britaniya həyatına və mədəniyyətində silinməz izlər buraxmışdır. Belə ki, hazırda bəy və gəlini ata evindən yola salan zaman onların başına bəzi yerlərdə buğda, bəzən isə, şirniyyat atırlar. Bu adət Britaniyaya xristian dini vasitəsilə gəlmişdir. Bu zaman məqsəd, onların ailələrinin bərəkətli, ruzili olması idi. Bu inanc bu gün öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Hətta Britaniyaya xristian dini vasitəsilə gələn bu adət bu gün bir çox dünya ölkələrində həyata keçirilir.

“An apple a day keeps a doctor away” (Gündə bir alma yəsən sağlam olarsan) idiomu məhz Orta əsrlərə məxsus idiomatik ifadədir. Bu idiom vasitəsilə Orta əsr

insanlarının alma yeyərək xəstələnməyəcəklərinə olan inamını görürük. Hazırda da bir çox sağlamlıqla bağlı problemlərin qarşısını almaq üçün bəzi insanların almanı digər meyvələrdən üstün tutduğunu görürük. Eyni zamanda, bu ifadəni tədqiq edən zaman orta əsr insanın səhətində baş vermiş hər hansı bir narahatçılığı təbii yolla müalicə etmə adətinin şahidi oluruq. Əfsuslar olsun ki, bu mədəni dəyəri müasir zamanda kifayət qədər qoruyub saxlaya bilməmişik.

Candle (*şam*) latın mənşəli sözdür, xristian dininin yayıldığı vaxtda ingilis dilinə keçmişdir. Özü ilə bərabər yeni mədəni dəyəri də gətirmişdir. Hətta ilkin vaxtlarda, alman tayfaları xristian dininə deyil, bütperəstliyə etiqad edirdilər. Lakin müəyyən zamandan sonra xristian dinini qəbul etdikdən sonra xristian dini vasitəsilə dilə daxil olan bəzi yeni leksik vahidlərin əks elətdirdiyi yeni mədəni dəyərləri qəbul edir və onları yeni nəsillər ötürürdülər. Belə mədəni dəyərlərdən biridə *candle* sözünün özündə əks elətdirdiyi mədəni dəyərdir. Belə ki, hər birimiz ad günlərində tort üzərinə şam qoyub onu üfürürük. Əslində, bu adət ilk dəfə almanlarda olmuşdur. Belə ki, latın dilində *candela* şəklində alınmış, ilk mənası işıq olmuşdur. Hər birimiz bilir ki, xristianlar kilsədə dua edən zaman şam yandırır, öz istəklərini deyirdilər. Müəyyən tarixi zamandan sonra bu adət daha da genişlənir. *To hold a candle to – köməkçi kimi kömək etmək* mənasında işlənmişdir. Daha sonra, almanlar ad günlərində şam yandıraraq kömək diləmək anlamında işlətməyə başladılar. Nəticə olaraq, ingilislərə bu adət keçmiş və hazırda bütün dünyada ad günlərində şam yandıraraq arzu tutmaq adəti formalaşmışdır. *Tidings – elan, xəbər* anlamını verir, skandinav mənşəli sözdür. Məhz bu söz Britaniyaya skandinavların baş verən hadisələrlə bağlı elanların, xəbərlərin verilməsi mədəniyyətini gətirir. Təbii ki, ingilis dilinin Britaniya variantına daxil olan bu leksik vahid zamanla semantik dəyişikliyə məruz qalmış və mənası daha da genişlənmişdir. Hazırda *tidings* leksik vahidi cəmiyyətin həyatında baş verən bütün hadisələr barədə xəbərləri elan etmək məqsədilə işlədilir.

Bütün bu deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, bəzən bizim nəzərimizdən qaçan gündəlik həyatda adi insanların əhəmiyyət verdiyi, hətta ən xırda adət-ənənə

nümunələri, mədəniyyət və inamla bağlı olan ünsürlər keçmiş multikultural cəmiyyətdən bəhrələnir.

Qeyd etdiklərimizdən bir daha aydın olur ki, hər bir dilin inkişafını tədqiq edən zaman onu yalnız leksik nöqtəyi-nəzərdən tədqiq etməklə istədiyimiz nəticəni əldə edə bilmərik. Belə ki, hər bir dil mütləq şəkildə həm leksik, həm semantik cəhətdən tədqiq edilməlidir. Dili araşdıran zaman dilin inteqrasiyası və diferensiallaşması vəhdət halında tədqiq edilməlidir.

Məhz alınmaların semantik sistemində baş verən diferensiallaşmanın tarixini araşdırmağa daha çox ehtiyac duyulur. Lakin diferensiallaşmanın araşdırılması zamanı tədqiqata cəlb olunan dillər, eyni zamanda, inteqrasiya baxımından da araşdırılmalıdır. Başqa sözlə, onlar qarşılıqlı şəkildə tədqiq olunmalıdır ki, dillə bağlı cavabı tapılmayan suallar həll oluna bilsin. Məhz bu baxımdan bəşəriyyətin keçdiyi uzun tarixi zamanda dilə daxil olan yeni leksik vahidlərin leksik-mənasının necə dəyişməsi barədə dilçilikdə müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Dünya dilçiliyində leksik vahidlərin semantik mənə dəyişmələrinin qruplaşdırılmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Başqa sözlə, müxtəlif dilçilər leksik vahidlərin semantik mənə dəyişmələrini müxtəlif cür qruplaşdırmışdılar. Öz tədqiqat işlərində leksik vahidlərin leksik-semantik mənə dəyişmələri tədqiq edən dilçilərə misal olaraq almaniyalı dilçi Herman Otto Teodor Paul, Vilhelm Vundt, rusiyalı dilçi İosif Abramoviç Sternin, macarıstanlı Stefan Ulman, rusiyalı dilçi İvan Meşşaninov, amerikalı dilçi Leonard Blumfeld, rusiyalı dilçi Bronislav Aleksandroviç Plotnikov, gürcüstanlı Nikolay Marr kimi dilçiləri misal göstərmək olar. Tədqiqat işimizdə Herman Otto Teodor Paulun, İosif Abramoviç Sternin, Vilhelm Vundt, M.İ.Fomina kimi bir neçə dilçinin fikirlərinə müraciət etməyi məqsədə uyğun hesab etmişik.

Herman Otto Teodor Paul “Dil tarixinin prinsipləri” əsərində leksik-semantik mənə dəyişmələrini qruplaşdırarkən məntiqi prinsipi əsas götürərək aşağıdakı kimi vermişdir:

1. Mənanın daralması.
2. Mənanın genişlənməsi.
3. Mənanın qarışması

Müəllif tərəfindən müxtəlif şəkildə adlandırılan başqa leksik-semantik mənə dəyişmələri də diqqəti çəkir [54, s.96-100]. Qeyd olunan mənə dəyişmələrini aşağıdakı misallarda nəzərdən keçirək.

Nice sözü latın mənşəli olub (*nescire – nescius – nice*), fransız dili vasitəsilə Orta əsrlərdə ingilis dilinə keçmişdir. Sözü ilkin mənası isə, indiki mənanın tam əksi olmuşdur. *Nescire – avam, bilməyən* anlamında işlənmiş, daha sonra *nescius* formasını almış və cahil anlamında işlənmişdir. Müxtəlif vaxtlarda *təmiz, təmkinli* mənalarında işlənmişdir. Son nəticə olaraq, indiki *gözəl, xoş* və s. müsbət mənaların almışdır.

Silly sözü Orta əsrlərdə *xoşbəxt* mənasında işlənmiş, sonralar mənası tamamilə dəyişmişdir. Hazırda *cahil* mənasını qazanmışdır. *Naughty* sözü Orta əsrlərdə XIII əsrdə *bir insanın heç nəyinin olmamasının* mənasını verirdi. Artıq XIV əsrdən etibarən *dəcəl* anlamını almışdır. *Meat* sözünü nəzərdən keçirək. *Meat* sözünün mənasında daralma baş vermişdir. Belə ki, Orta əsrlərdə *meat* dedikdə, yalnız *ət* deyil, ümumiyyətlə, *yemək* anlamını verirdi. Hətta belə bir ifadə var “*meat and drink*”. Eyni zamanda, *gun* (*ilkin zamanlarda müharibə anlamında işlənirdi*) leksik vahidini də mənə daralmasına misal göstərmək olar.

Dream sözü qəd. ing. dilində *drem* şəklində işlənmişdir. Mənası isə *şənlik, bayram* deməkdir. Skandinavlar bu sözü *yuxu, yuxugörmə* mənasında işlətmişlər. Skandinavların hücumundan sonra hər iki mənə qatışmış və *dream* sözü *yuxu, yuxugörmə* mənasını saxlamaqla bərabər, *xəyal, rəya* mənasında da işlənməyə başlamışdır.

Mənanın genişlənməsinə misal olaraq *skin* (*ilkin zamanlarda işlənmiş dəri analını verirdi*), *sky* (*ilkin zamanlarda bulud anlamında işlənirdi*), *bread* (*ilkin zamanlarda çörək dilimi anlamında işlənirdi*), *gift* (*ilkin zamanlarda gəlinə verilən başlıq anlamında işlənirdi*) kimi leksik vahidləri göstərmək olar. Yuxarıda bu leksik vahidləri semantik təhlilə cəlb edib araşdırmışıq.

İosif Abramoviç Sternin isə “Mənə və mənə dəyişməsi” əsərində sözlərin leksik-semantik mənə dəyişmələrini nəzərdən keçirən zaman dildaxili və dilxarici prinsipləri əsas götürərək aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Ekstralingvistik amillərin təsiri altında baş verən mənə dəyişmələri.

2. Linqvistik amillərin təsiri altında baş verən mənə dəyişmələri [63, s.23-28].

Stefan Ulman “Semantikanın prinsipləri” əsərində leksik-semantik mənə dəyişmələrini aşağıdakı kimi vermişdir:

1. Adların köçürülməsi.

2. Fikrin köçürülməsi.

3. Qarışıq mənə dəyişmələri [108, s.28-34].

V.Vundt isə H.Pauldan fərqli olaraq, leksik-semantik dəyişmələrin təsnifini psixoloji amillər əsasında vermişdir:

1. Ümumi mənə dəyişmələri.

2. Xüsusi mənə dəyişmələri[54, s. 106].

M.İ.Fomina qeyd edir ki, leksik-semantik mənə dəyişmələri sözün daxilində baş verərək dilin leksik sisteminin inkişafında mühüm rola malikdir [66, s.51].

Başqa sözlə, Orta əsrlərdə Britaniyanın multikultural həyat tərzini öz əksini dil müxtəlifliyində tapır. *Ken* sözünə nəzər yetirək. Qədim ingilis dilində *cennan* feli kimi mövcud olan bu söz *elan etmək, xəbərdar etmək* mənasında işlənmişdir. Daha sonralar skandinav yürüşləri zamanı skandinav dilinin təsiri altında mənada dəyişiklik yaranmış və *öyrətmək, bilmək* anlamında işlənmişdir.

Biz H.Paulun fikri ilə razıyıq. Zənnimizcə, dilə daxil olan hər bir yeni leksik vahid dilin daxili qayda qanunlarına tabe olduqdan sonra semantik mənasında daralma, genişlənmə və mənə qarışması baş verir. Yuxarıda gətirdiyimiz misallar isə buna əyani sübutdur.

Müxtəlif tarixi proseslər zamanı multikultural dəyərləri əks etdirən leksik vahidləri tədqiq edən zaman ingilis dilinin digər dillərlə əlaqəsi nəticəsində ingilis dili leksikasında bir sıra gözə çarpan dəyişikliklər baş verdiyini müşahidə edirik:

1. İngilis dilində bir sıra yunan (yunan mənşəli sözlər latın dili vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir), latın və fransız dilindən alınma sözlər var. Məhz yunan və latın köklü multikultural leksik vahidlərin semantik təhlili onlardan düzgün istifadə edilməsi və tələffüz edilməsi baxımdan olduqca vacibdir. (lat. *Scribere* → *scriba* →

scribe, scriptum – yazmaq, yazılmış “*decscribe (təsvir etmək), subscribe (yazmaq, abunə olmaq), scriptwriter (ssenari müəllifi), inscription (yazı, kitabə)*”).

2. İngilis dilində bir sıra xarici sözdüzəldici elementlər meydana gəlməyə başladı. Bildiyimiz kimi, affikslər heç bir zaman tək şəkildə dilə daxil olmur. Onlar daxil olduqları sözlərdən ayrılıb dilin öz sözüne əlavə edilərək yeni sözlər yaradır. İngilis dilində bir sıra latın, skandinav və fransız mənşəli affikslər var: *anti-, re-, pro-, counter-, -sim, -age-, -able-, -ous, -hyrst, -ham, -wic, -tun, -stede, -acy, -al, -ate, -ess, -ician, -ise, -let* və digərlərini buna misal gətirmək olar. Latın və yunan dilindən keçən prefikslərə misal olaraq, *circum-, co-, dis-, inter-, non-, pre-, re-, semi-, sub-* göstərmək olar [86, s.317]. Qeyd etmək istərdik ki, skandinav mənşəli affikslər ingilis dilində çox az işlənir. Onlara biz əsasən yer adlarınınin tərkibində rast gələ bilirik. Misal olaraq, *Wadhurst, Newnham, Berwick, Heslington, Maplestead* və s. kimi coğrafi adlar buna misal ola bilər.

3. Multikultural təsir nəticəsində bir sıra əsl ingilis sözləri dildən ya çıxmış, yaxud da mənasını dəyişmişdir. Misal olaraq, “*çay, döyüş, ordu, astronomiya, riyaziyyat, poeziya*” anlayışlarını ifadə edən bir sıra qədim ingilis sözləri əvəzinə, fransız dili vasitəsilə keçən latın və yunan “*river, battle, army, astronomy, arithmetic, poetry*” sözləri yaranmışdır. Skandinav əvəzlilikləri “*they (onlar), them (onları)*” qədim ingilis əvəzliliklərini dilin leksikasından çıxarmış; skandinav mənşəli *sky (səma)* və *anger (hirs, acıq)* sözlərinin təsiri altında qədim ingilis isimləri olan *heaven* və *wraths* sözlərində semantik cəhətdən məna daralması baş vermişdir.

4. Bir sıra roman mənşəli müxtəlif üslublu sinonimlər meydana gəlmişdir.

5. Etimoloji dubletlər yaranmışdır. Etimoloji dublet dedikdə, etimoloji cəhətdən eyni əsasdan yaranan, lakin müxtəlif şəkildə yazılıb, fərqli tələffüz edilib və müxtəlif mənalar ifadə edən sözləri nəzərdə tuturuq. Misal olaraq: fransız mənşəli – *catch (tutmaq)* və *chase (təqib etmək)*, *goal (məqsəd)* və *jail (həbsxana, zindan)*, *channel (kanal)* və *canal (kanal)*; skandinav mənşəli – *road (yol)* və *raid (basqın)*, *skirt (ətək)* və *shirt (köynək)*.

Bildiyimiz kimi, etimoloji dubletlərin yaranmasının əsas səbəbi isə eyni bir sözün müxtəlif zamanlarda və ya müxtəlif mənbələrdən alınması ilə bağlıdır.

Məsələn, latın mənşəli *canalis* “kanal” sözü ingilis dilinə mərkəzi Fransa dialekti vasitəsilə *channel* formasında keçmiş, Şimalı Fransa dialekti vasitəsilə isə *canal* formasında işlənmişdir. Latın mənşəli *quies, quietus* “sakit, səssiz, rahat” birbaşa ingilis dilinə keçmiş söz “*quiet*” formasında işlənir, fransız dilindən keçdikdə isə, artıq *quite* formasında, “*tamam, olduqca, lap*” mənasında işlədilir. Latın mənşəli *corpus* “bədən” isiminin fransız dili vasitəsilə müxtəlif zamanlarda ingilis dilinə keçməsi nəticəsində etimoloji dubletlər olan *corps* “korpus” və *corpse* “cəsəd, meyit, nəş” yaranmışdır.

Skand. *skyrte* – uzun əmək mənasında işləndiyi halda, ingilis dilinin qayda qanunlarına tabe olmuş, həm yazılışında, həm də mənasında dəyişiklik yaranaraq *skirt* – əmək mənasında, qəd. ing. *sceorte* – uzun köynək mənasında işləndiyi halda, daha sonralar *shirt* – köynək anlamında işlənməyə başlamışdır. Nəticədə, *skirt-shirt* dubletləri yaranmışdır.

Hazırda mövcud olan etimoloji dubletlər, əsasən roman mənşəlidir. Təkcə qeyd etmək lazımdır ki, anqlo-skandinav (“*disk və disc, shirt və skirt*”) və əsl ingilis mənşəli (“*shade və shadow, scale və shell*”) dubletlər də mövcuddur. Bu cür sözləri ilk baxışda müəyyən etmək olmur. Yalnız semantik təhlil zamanı multikultural əsaslı sözlərin necə, hansı formada, hansı zamanda və hansı üsullarla dilə daxil olub, dilə necə təsir etməsini müəyyən etmək olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda bir çox etimoloji dubletlərin oxşarlığı hiss olunmaya bilər. Zaman keçdikcə, dubletlər forma və məna cəhətdən bir-birlərində bu və ya digər dərəcədə fərqlənmiş və uzaqlaşmışdır, yalnız dili tarixi baxımdan tədqiq edən zaman onları müqayisə edərək ümumi cəhətlərini görmək olur. Hazırda belə dubletlərin istifadəsi zamanı, demək olar ki heç bir çətinlik meydana çıxmır. Bu dubletlər müasir dövrdə həm semantik cəhətdən, həm də struktur cəhətdən fərqlənir. Misal olaraq, *host və guest, hotel və hostel, ounce və inch, prune və plum*. Hətta bəzi dubletlər tamamilə əks məna almışdır. Misal olaraq, *ward* – qəyyumluqda olan şəxs və *guard* – mühafizəçi, mühafizə edən.

6. Alınma sözlər nəticəsində ingilis dili leksikası beynəlmiləl sözlərlə zənginləşdi. Beynəlmiləl söz dedikdə, bir neçə dildə mövcud olan lakin hər dilin

fonetik qayda və qanunlarına uyğun olaraq fərqli tələffüz olunan, semantik cəhətdən eyni olan sözlər nəzərdə tutulur. Beynəlmiləl sözlər bir çox hallarda yunan və latın mənşəli sözlərdən yaranan etimoloji dubletlərdir.

7. İngilis leksikasında ingilis dilinin orfoqrafik və orfoepik qaydalarına uyğun olmayan bir sıra sözlər meydana gəlmişdir. Bu cür sözlərin onlara xas qrammatik xüsusiyyətləri yaranır:

a) fransız dilindən alınan sözlərdə *g* qrafemi daha sonralar *[j]* kimi oxunur; *genre*. Eyni zamanda, fransız dilinin təsiri altında *ch* qrafemləri bəzi ingilis sözlərində *c* qrafemini əvəz etmişdi. Misal olaraq, qəd.ing. *cese* → *cheese* (*pendir*), *cild* → *child* (*uşaq*); *leoflice* → *leofliche* → *lovingly* (*sevimli*); qəd. skand. *cyrican* → qəd. ing. *chirechen* → *church* (*kilsə*) [86, s.106];

b) XIII əsrdə fransız dilindən alınan sözlər *ch* hərf birləşməsi ilə başladıda ilk zamanlarda *[ç]* – ing. *[ʃ]* kimi səslənsə də (*champion*, *change*), daha sonralar fransız tələffüzü dəyişdikdə isə artıq *[ş]* – ing. *[ʃ]* kimi oxunur: *chevron* [87, s.158];

c) bəzi sözlərin sonunda samit hərf oxunmur: *corps*

d) yunan dilindən keçən sözlərdə *[k]* səsi yazıda *ch* hərf birləşməsi şəklində yazılır: *Christ*, *character*;

e) *p* qrafemi *s* qrafemindən əvvəl gəldikdə oxunmur: *psychology*;

f) *[f]* səsi *ph* hərf birləşməsi şəklində yazılır: *alphabet*, *emphasis*;

g) sözlərin ortasında *i* qrafemi əvəzinə *y* qrafemi yazılır: *sympathy*, *physics*.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılması zamanı linqvokulturoloji terminlərin funksional xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, dillərin inteqrasiyası və diferensiasiyası ilə bağlı bir sıra sualların cavablandırılmasına yardımçı olur. Bununla bərabər linqvoölkəşünaslıqla bağlı terminlərin də funksional xüsusiyyətlərinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3.2. Linqvoölkəşünaslıqla bağlı terminlərin funksional xüsusiyyətləri

Kulturologiya təlimində qeyd edilir ki, istənilən ontologiya daxilində və ya quruluş daxilində daima müxtəlifliklər olur. Yenidən bərpa metodu ontologiyanın sabit davranışdır. Amma bu, yaradıcı ontologisləri onları qiymətləndirməkdən,

reallığı başa düşməkdən, özlərinin sosial və mədəni təcrübələri üçün onlara uyğun sədlər müəyyənləşdirməkdən çəkindirir. Ancaq heç bir mədəniyyət təbii hüquqları ilə birtərəfli şəkildə dəyişilməz deyildir [113].

Hər hansı dili öyrənmək və ya öyrətmək yalnız onun əlifbasını, qrammatik qaydalarını, cümlə quruluşunu öyrənmək deyil. İstər-istəməz dil öyrənən və ya öyrədən zaman biz bu dilin aid olduğu sosial cəmiyyətin adət-ənənəsini, yaşayış tərzini də öyrənmiş oluruq. Çünki bu amillərin yalnız hamısı bir arada olduqda dil mövcud olur. Dil onun aid olduğu cəmiyyətin mədəniyyəti, yaşayış tərzini və adət-ənənəsi olmadan mövcud ola bilməz. Multikulturalizm və dil bir-birini tamamlayır.

Linqvoölkəşünaslıq məhz hər bir xalqın mədəni xüsusiyyətlərini daha aydın ifadə edən dil vahidlərini araşdırır. Hər iki elm sahəsi dil və mədəniyyətin bir-birinə təsir üsullarına müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq, dil vahidlərinin leksik inkişafını, onların semantikasında baş verən dəyişmələrin tarixi inkişaf yollarını, multikultural terminlərin dil sistemində rolunu, dil vahidlərinin leksik inkişafında müxtəlifliklərin araşdırılması kimi bir sıra vacib məsələlərə toxunur.

Bu zaman biz yalnız müəyyən coğrafi ərazidə baş vermiş hadisələr haqqında məlumat əldə etmərik, eyni zamanda, hər bir coğrafi ərazi özündə dil müxtəlifliyinə təsir edir. Hətta bu ərazidə məskunlaşan insanların yaşam tərzini, adət-ənənələrinə də təsir edir. Göründüyü kimi, bu mövzu tədqiq edildikcə yeni amillər, yeni suallar yaranır.

Bəşəriyyətin mədəni tarixinə nəzər yetirdikdə, biz görürük ki, hər bir xalqın mədəni irsi müxtəlifliklərlə zəngindir. Bəzi mədəniyyətlərdə bu müxtəliflik olduqca zəngin olduğundan, gözə çarpandır, bəzilərinə isə, nisbətən azdır. Başqa sözlə, heç bir mədəniyyət təcrid olunmuş şəkildə mövcud ola bilməz. Tarix boyu mədəniyyətlər arasında mübadilə olmuşdur. Bəzən bu mübadilə müsbət nəticələnmişdir, bəzən isə mənfi səciyyəli olmuşdur. Mədəniyyətlərin mübadiləsi anlayışı və prosesi mədəniyyət tarixçilərinin daim diqqətini cəlb etmişdir. Bu zaman iki cəhəti nəzərdən qaçırmamalıyıq. Bunlardan biri zəngin mədəni irs və onun reallığa uyğunlaşması, digəri isə, mədəniyyətlərin daimi mübadiləsi anlayışı.

“Multikulturalizmin Britaniya modelinin uzun və müvəffəqiyyətli bir tarixi vardır. O, nə XX əsrin sonlarının məhsulu, nə də siyasətçilər tərəfindən bizə tətbiq olunan yeni bir manevidir” [118].

Bir sıra xalqlar və tayfalar Britaniya multikulturalizminin və ingilis dilinin yaranmasında və formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Bu təsir alman tayfalarının hücumları ilə başlamış (VIII əsrdən başlayaraq onlar özlərini anqlo-saksonlar kimi adlandırmışlar), daha sonra bu proses vikinqlərin hücumu və fransızların hücumu ilə davam etmişdir. Burada yaşayan xalqların həyat təzləri, bir növ, Britaniya tarixinin güzgüsü rolunu oynayır.

Uzun və pozitiv tarixə malik olan multikulturalizmin Britaniya modeli – zəngin mədəni irs bizə ədəbiyyatlar vasitəsilə gəlib çatır. Məhz bu ədəbiyyat nümunələrinin təhlili bizə mədəniyyətin keçdiyi inkişaf yolu, bu zaman necə dəyişdiyi, zənginləşdiyi və hansı mədəniyyətlərin təsiri altında olduğu haqqında geniş məlumat verir. Biz bu ədəbiyyat nümunələrində yalnız dildə baş verən dəyişiklikləri deyil, eyni zamanda, hansı tarixi zaman çərçivəsində hansı mədəni meyllərin yarandığını, hansıların isə cəmiyyətin həyatından kənarlaşdığının şahidi oluruq.

Orta əsr Britaniya ədəbiyyatına nəzər saldıqda, Britaniyanın necə multikultural ölkə olduğunu daha aydın görmək olur. Buna misal olaraq orta əsr yazıçısı Uilyam Nyubruqun *“Vulpitin Yaşıl Uşaqları”* (*“Green Children of Woolpit”*) əsəri diqqət cəlb edir. Bu əsərdə Orta əsr krallığının müxtəlif mədəniyyətlərə xas olan xalqların birləşməsinə əks etdirməsi daha aydın sezmək olur. XII əsrə aid olan bu əsər İngiltərənin Orta əsr mədəni zənginliyini çox gözəl əks etdirir. Bu əsərdə yaşıl rəngdə olan bacı və qardaşın həyat təzləri, rəngləri və fərqli dildə danışmasından bəhs edilir. Vaxtı ilə başqa şəhərdən gəlmiş bu iki uşaq düşdükləri yeni mədəni həyata uyğunlaşırlar. Əsərdə müəyyən müddətdən sonra qardaşın həyatını itirdiyini öyrənirik. Bacı isə, yeni dili öyrənir, yeni mədəniyyəti qəbul edir, rəngini dəyişir və artıq yaşıl olmur, lakin yeni həyata nə qədər uyğunlaşsa da, müəyyən yaşdan sonra, onun yenə də digər sakinlərdən fərqlənməsi əhalinin gözündən qaçmır. Müəllif XII əsr Britaniya əhalisinin mədəni müxtəlifliyini əks etdirmişdir [80, s.75]. Burada ölən qardaş yeni cəmiyyətə, mədəniyyətə və dilə uyğunlaşmayan hər bir yeni vahidin və

elementin mövcud cəmiyyətdən, mədəniyyətdən və dildən öz varlığını qoruyub saxlaya bilməyərək, xaric olmasını ifadə edir. Yeni yaşayışa uyğunlaşan bacının timsalında, dilə daxil olan hər bir yeni vahidin və leksik vahidlə yeni mədəniyyət ünsürlərinin daxil olduğu dilin qayda və qanunları altında nə qədər dəyişsə də, məxsus olduğu dilə aid xüsusiyyətləri daim qoruyub saxlamasını təcəssüm edir.

XIII əsrdə yaşamış tarixçi və keşiş Breyklondunlu Coselin *“Müqəddəs Edmund Böri abbatlığının xronikası”* (*“Chronicle of the Abbey of Bury St. Edmunds”*) əsərinə nəzər yetirsək Orta əsr insanının özündə üç mədəniyyəti əxz etdiyini görə bilərik. Joselin latın dilində yazdığı əsərinin qəhrəmanı olan Abbot Sampton haqqında bunları deyir:

Latın dilində: *“Homo erat eloquens, Gallice et Latine, magis rationi dicendorum quam ornatui uerborum innitens. Scripturam Anglice scriptam legere nouit elegantissime, et Anglaice sermocinare solebat populo, et secundum linguam Norfolchie, ubi natus et nutritus erat, unde et pulpitum iussit fieri in ecclesia et ad utilitatem audiencium et ad decorem ecclesie”*

İngilis dilində: *“He was eloquent both in French and Latin, having regard rather to the sense of what he had to say than to ornaments of speech. He read English perfectly, and used to preach in English to the people, but in the speech of Norfolk where he was born”* [76, s.157].

Azərbaycan dilində: *“O, həm fransız, həm də ingiliscə səlis danışır, dediklərinin mənasını ifadəsindən daha çox fikir verirdi. O, ingilis dilində mükəmməl oxuyur, və doğulduğu Norfolkda danışdığı dildə ingilis dilinə insanlara təbliğ edirdi.”*

Əsərdən verilən bu qısa parçadan aydın olur ki, əsərin qəhrəmanı iki dil bilir və onlardan məharətlə istifadə edirdi. Əsərdən aydın olur ki, əsərin qəhrəmanı Britaniyanın yerli sakinləri ilə ünsiyyətdə olan zaman, o, ana dili olan ingilis dilindən istifadə edir. Eyni zamanda, əsəri oxuyan zaman bizə aydın olur ki, əsərin qəhrəmanının XII əsrin sonlarında və XIII əsrin əvvəllərində ana dili üzərində üstün mövqe tutan fransız dilini bilməsi, din xadimləri ilə ünsiyyətdə olan zaman latın dilində sərbəst ünsiyyətə girməsi və eyni zamanda, hakimiyyət nümayəndələri ilə

ünsiyyətdə olan zaman sərbəst fransız dilində danışa bilməsi onu dövrünün ən mədəni və savadlı insanı edirdi.

Göründüyü kimi insanların bir neçə dilə yiyələnmək meylləri yalnız müasir dünyamıza xas olan bir xüsusiyyət deyil. Cəmiyyət yarandığı gündən etibarən daima inkişaf etmiş və bu inkişafa uyğunlaşa bilmək üçün insanlar bir neçə dil bilməyə çalışmışlar. Yeni dil öyrənmək istəyidə bizə keçmişimizdən yadigar qalmış bir mədəni dəyərdir.

Orta əsrlərdə Britaniyada mövcud olan multikultural həyat tərzini araşdıran zaman Britaniyanın, əsasən, üç mədəniyyətin təsiri altında olduğunu görürük. Bu üç mədəniyyət arasında fransız dilinin və mədəniyyətinin, xüsusilə XII əsrdə üstün mövqe tutduğu aydın sezilir. Orta əsr Britaniya ədəbiyyatı nümunələrində fransız dilini bilməyən insanın cəmiyyətdə özünə yer tuta bilmədiyinin şahidi oluruq. Hətta bir neçə əsərlərdə fransız dili bilməyən insanların *is not told of*, yəni sayılmadığının şahidi oluruq.

Bununla belə, unutmamaq olmur ki, Orta əsrlərdə Britaniya yalnız bu üç mədəniyyətin təsiri altında olmayıb. Əlbəttə digər dillər və mədəniyyətlərlə müqayisə etdikdə alman, fransız və Roma mədəniyyətinin təsirinin daha güclü olduğunu görürük. Lakin araşdırma aparılan zaman tədqiqata və təhlilə cəlb etdiyimiz bir sıra leksik ifadələrdən də görünür ki, Britaniya ərəb, skandinav mədəniyyətlərindən də yararlanmışdır.

M.Ormrod öz araşdırmalarında qeyd etmişdir ki, 1330-1550-ci illərdə Britaniyaya olan mühacir axını Orta əsrlərdə iqtisadi, mədəni və siyasi həyatın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır [100, s.12].

O zamanlar ingilis dili leksikasının fransız dilindən gələn sözlərə ehtiyacı var idi. Məhz fransız dilindən alınan sözlər ingilis dili leksikasını zənginləşdirmişdir. İlk zamanlar fransız dili adi xalq tərəfindən geniş istifadə olunsa da, XIII əsrdən etibarən artıq norman ünsürləri olan adi fransız dialekti deyil, məhz siyasi elitanın danışdığı mərkəzi Paris fransız ingilis dili leksikası tərəfindən mənimsənilmişdir.

XI əsrdə fransızların Britaniyaya hücumu nəticəsində xalqın tarixində 3 dil dövrü başlanır. Aristokratların dili fransız dili, elm dili latın dili, adi xalqın dili isə, anqlo-sakson dili hesab olunurdu.

Hətta Orta əsrlərdə Britaniyanın üç dilin təsiri altında olması ilə bağlı bəzi siyasi faktlara da rast gəlirik. Belə ki, araşdırmalar zamanı Metyu Parisin İngiltərə səfirliyinin işi ilə bağlı bir rəvayətlə rastlaşdıq. Orta əsrlərdə Mərakeş Əmiri Emir Murmelius Britaniya kralı Con Ləklənddən onun idarəçiliyi altında olan krallığın ərazisi və əhalisi haqqında hesabat istəyir. Bu zaman səfirliyin nümayəndəsi Tomas Herdintun lovğalanaraq qeyd edir ki, Con idarə etdiyi xalq üç dildə təhsil alır: Latın, Fransız və İngilis (anqlo-sakson) [106, s.18].

İqtisadi, siyasi və mədəni həyatda baş vermiş dəyişiklik dilin leksikasına da çox böyük təsir edirdi. Bu haqda T.R.Yaqubova qeyd edir: “*İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınmalar bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqançlıqla qarşılanmışdır*” [31, s.3]. Bəzən bu alınmalar həddini aşmış, bəzən isə, dilin zənginləşməsində müsbət rol oynamışdır. Belə ki, yalnız XIII əsrdə fransız dilindən ingilis dilinə on min söz keçmişdir və onların çoxu isimlərdir. Bəzən ingilis dilinə keçən sözün dildə ekvivalenti olurdu. Bu zaman ya yeni söz mövcud olan sözü tamamilə əvəz edir, bəzi hallarda isə onların hər ikisi müəyyən dərəcədə semantik dəyişikliyə məruz qalaraq dilin leksikasında qalırdı. Misal olaraq, *beautiful* sözü *wlitig*, *place* sözü isə *stow* sözünü əvəz etmişdir. İkinci hala misal olaraq isə, *house* (dildə artıq mövcud olan) və *mansion* (fransız), *hearty* (dildə artıq mövcud olan) və *cardial* (fransız) sözlərini göstərmək olar ki, hər ikisi ingilis dili leksikasında öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

Bu sözlərin semantik təhlili zamanı bir daha aydın oldu ki, *house* sözündən fərqli olaraq, *mansion* sözü fransız xalqının dəbdəbəli həyatını əks etdirir. Daha gözəl, təmtəraqlı evləri ifadə edərkən *mansion* sözündən istifadə edilirdi. Bu da, bir daha fransızların Britaniya əhalisini daha gözəl həyat şəraitində yaşamalarına təhrik etmələrini, onlar dünyagörüşlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadıqlarını göstərir.

Dilik lüğət fonduna daxil olan hər bir yeni leksik vahid daim dildə müəyyən rol oynamışdır. Hər bir dilin formalaşmasında alınma sözlər müəyyən izlər buraxmışdır. Dilin inkişafında və zənginləşməsində əvəzəlməz rol oynayan alınma sözlər daima müəyyən səbəblər nəticəsində başqa bir dilin lüğət fonduna daxil olmuşdur:

1. Müharibələr zamanı;
2. İctimai-iqtisadi əlaqələr zamanı;
3. Xalqların məskunlaşdığı ərazi;
4. Elmi-texniki tərəqqi və s.

Skandinav hücumları zamanı skandinavlar anqlo-saksonların ticarətlərinin inkişafına öz töhfələrin vermişlər ki, bu da, öz əksini *coin*, *market* kimi yeni leksik vahidlərin dilin lüğət tərkibinə keçməsi ilə nəticələnmişdir. Bunun əsas səbəbi isə, skandinavların öz torpaqlarında əsasən, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaqlarına baxmayaraq, tutduqları ərazilərdə ticarətlə məşğul olmaları ilə əlaqədar idi.

Skandinavların Britaniyaya hücum etmələrinin əsas səbəbi Britaniya torpaqlarının məhsuldar olması, ticarət əlaqələrinin sıx olması ilə bağlı idi. Müəyyən zamandan sonra onların bir qismi məhz bu səbəbdən Britaniyada məskunlaşmaq qərarına gəlirlər.

Skandinavların təsiri bir sıra coğrafi adların formalaşmasında da öz əksini tapmışdır. Bu cür coğrafi adlar skandinav dili şəkildələrinin sözlərə əlavə edilməsi nəticəsində yaranmışdır ki, onlara misal olaraq, *-by* (skand. *byr* -məskunlaşma), *-beck* (skand. *Bekkr* – axın), *-thjorp* (skand. *thorp* – kənd), *-fell* (skand. *fjall* – dağ), *-toft* (skand. *toft* – əmlak) *-thwatte* (əmlak) və s. göstərmək olar. Bu cür coğrafi adlara *Brenceby* (*Brensbi*), *Howthorp* (*Hautorp*), *Dolby* (*Dolbi*), *Lowestoft* (*Lousoft*), *Eastthorp* (*İstorp*), *Wadhurst* (*Voudhörst*), *Newnham* (*Nyunham*), *Norwich* (*Norviç*), *Berwick* (*Bervik*), *Heslington* (*Heslinqton*), *Maplestead* (*Məplstid*) və digərlərini göstərmək olar [86, s.31-32].

Skandinav və anqlo-sakson mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində ingilis dilinə aşağıdakı skandinav söz qrupları keçmişdir:

- gündəlik işləmədə olan sözlər; *cliff* (*yarğan*), *dirt* (*çirk*), *sky* (*səma*);
- kənd təsərrüfatı sahəsi; *land* (*torpaq*), *dale* (*dərə*), *egg* (*yumurta*), *root* (*kök*);

- fəsillərin adını ildirən sözlər; *winter* (qış), *summer* (yay);
- qanunla bağlı sözlər; *law* (qanun), *out law* (qanundan kənar), *by law* (qanunla);
- iqtisadiyyatla bağlı sözlər; *score* (xal), *loan* (borc), *thrift* (qənaət), *coin* (qəpik), *fellow* – oğlan (ilk zamanlarda: *fe-lagi* – mülkiyyətin bölən və ya ilkin ödənişi *edən insan* anlamında işlənirdi və ya *tərəfdaş* anlamında);
- dini sözlər; *Tuesday* – Tura günü – *qələbə günü* (çərşənbə axşamı), *Wednesday* – Odin günü (çərşənbə), *Thursday* – Tor günü (cümə axşamı), *Friday* – Odinin yoldaşı *Friqin* günü (cümə);
- coğrafi adlar – *Couton* (Kouton), *Grimston* (Qrimston), *Colton* (Kolton), *Suinton* (Suinton), *Stirsby* (Stirsbi).

Leksik yolla yeni leksik vahidlərin yaranması (istər şəkilçilərin köməyiylə, istərsədə bir neçə sözün birləşməsi ilə) istənilən tarixi zaman çərçivəsində həmişə əhəmiyyətli rola sahib olmuşdur[13, s.76].

Bir daha aydın olur ki, bəşəriyyət yarandığı gündən etibarən daima bu və ya digər səbəbdən müxtəlif xalqlar və dövlətlərlə sıx əlaqədə olmuşdur. Bu əlaqələrin fonunda mədəniyyətlər formalaşmış, inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. Eyni qaydada yeni mədəni dəyərləri ifadə edən leksik vahidlər dünya dillərinin inkişafına səbəb olmuşdur. Qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq, vurğulamaq istərdik ki, dilə daxil olan yeni leksik vahidlər hər zaman daxil olduğu dildə məhsuldar olurlar. Bunun əsas səbəbi isə birinci yeni leksik vahid ilk öncə öz dilində məhsuldar olmalıdır və ikinci əsas səbəb isə daxil olduğu dilin qayda-qanunlarına tabe olmalıdır. Təbii ki, bu zaman onun fonetik quruluşunda, leksik-semantik mənasında bir sıra dəyişikliklər baş verə bilər.

Bununla belə, burada mühüm məqamlardan biri dilə daxil olan yeni leksik vahidlə yeni ifadələr yaratdıqda həm onun qrammatik quruluşuna, həm də ifadə etdiyi leksik-semantik mənaya diqqət yetirmək lazımdır. Məhz buna görə də, insanın dünyagörüşü, təffəkkürü və mədəni dəyərləri ilə vahid bir sistem yaradan dil çox mürəkkəbdir. Bu mürəkkəbliyin əsas səbəbi isə dilin daima mədəniyyətlə, tarixlə

qarşılıqlı əlaqədə olub inkişaf etməsindədir. Başqa sözlə dil dəyişkəndir. O dayanmadan dəyişir və leksik tərkibi zənginləşir.

Bu mənada Orta əsrlərdə linqvistik müxtəlifliyin Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında mühüm rolu vardır. Bu baxımdan sözün mənə strukturundakı dəyişiminə nəzər yetirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözün mənə strukturundakı dəyişmə onun ifadə etdiyi əşya və ya məfhumla bağlıdır. Sözün mənə strukturu sabit deyildir. Onun dəyişməsi əsasən üç planda olur:

- 1) sözlərin məntiqi-əşyavi məzmununun dəyişməsi;
- 2) sözlərin leksik-qrammatik əlaqələrinin dəyişməsi;
- 3) leksik-semantik sistemdə sözlərin mənə əlaqələrinin dəyişməsi.

Bunların strukturlarında bir-birinə yaxınlıq olsa da, onlar mənalarına görə fərqlənir. Söz öz daxili formasına görə, üç struktur elementdən ibarətdir:

1. Fonoloji
2. Morfoloji
3. Semantik.

Hər hansı bir söz yeni məfhum ifadə etdiyi zaman öz əvvəlki mənasını da saxlayır. Çox maraqlıdır ki, adı gedən leksik inkişafda əvvəlki forma yeni məfhumu ifadə edən formaya çevrilir. Belə ki, ingilis dilində müəyyən sayda kök vardır ki, onlar dilin lüğət fondunun tərkibinə daxil olan bütün sözlərin böyük bir hissəsinin yaranmasında iştirak edir. İngilis dilində sözdüzəltmə prosesində fəal olan əsas köklər çoxdur. Məsələn: *agr* (*əkinçilik, sahə*), *ad* (*reklam*), *alte* (*başqa*), *anima* (*ruh, könül*), *anthro* (*insan*), *aqua* (*su*), *ann* (*il*) və s. Belə köklərin əvvəlinə ön şəkilçisi, sonuna suffiks artırılması ilə yeni sözlər düzəlir (*anthropology* -*antropologiya*, *aquatic* – *su və s.*) [1, s.93]. Qeyd olunan köklər Orta əsr termin yaradıcılığında da fəal olmuşdur.

Semantik üsulla termin yaradıcılığı terminoloji sistemin inkişafının müxtəlif mərhələlərində özünü fərqli şəkildə göstərir. Ümumişlək sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr əsasında onların, yəni ümumişlək sözlərin terminə çevrilməsinin ən məhsuldar dövrü yeni terminoloji sistemin yaranma dövrünə təsadüf edir [1, s.93].

Dilin mənşəcə öz sözləri ilə üst-üstə düşməyən fonetik tərkibli alınma sözləri də kifayət qədərdir. Belə leksik vahidlərə məxsus söz yuvası dilin fonetik sistemli

vahidlərinin birləşmə normalarını pozmur. Sözü alınma kimi qəbul edilməsi üçün L.Krisin dörd meyar irəli sürür:

- 1) alan dilin başqa dilin sözünü qrafik-fonetik ifadə imkanı;
- 2) alınan sözün müəyyən meyarlara uyğunluğu;
- 3) alınan sözün semantik cəhətdən sərbəstliyi;
- 4) ən azı iki funksional üslubda işlənmə və müəyyən terminoloji sistemdə termin kimi istifadə olunması [47, s.50].

Qeyd etmək lazımdır ki, “*England*” sözü də alınmadır, anqlo sakson mənşəli sözdür. Araşdırmalar zamanı məlum olur ki, anqların Britaniyaya hücumu və məskunlaşması zamanı onların yaşadığı yeri “*Angle – race*” adlandırırdılar. Daha sonralar anqların məskunlaşdığı yeri göstərmək istəyən zaman “*Englaland*” sözündən istifadə edilirdi. Zaman keçdikcə dilə alınan və ya müəyyən bir ehtiyac nəticəsində yaranan bir sıra sözlər kimi, “*Englaland*” sözündə müəyyən dəyişikliklər baş vermiş və o, hazırki “*England*” kimi formalaşmışdır [115].

Göründüyü kimi Britaniyanın bir sıra coğrafi adlarını leksik-semantik təhlilə cəlb edən zaman Orta əsrlərdə müxtəlif coğrafi ərazilərdə müəyyən tarixi proseslərin təsiri altında yaşayan xalqlar və tayfalar haqqında məlumatlar əldə etmək olar. Məhz bu zaman biz Orta əsrlərdə Britaniya coğrafi ərazisində mövcud olmuş üç dil dövrünün təsirini hazırda da müasir ingilis dilinə necə təsir etməsini müşahidə edə bilirik. Bu təsiri daha diqqətlə təhlil edə bilmək üçün, qeyd etdiyimiz kimi, ilk olaraq müəyyən tarixi hadisələrin baş verdiyi coğrafi ərazidə diqqətlə tədqiq edilməlidir. Hər bir xalqın yaşadığı, məskunlaşdığı coğrafi ərazi orada yaşayan xalqın həyat tərzini, mədəni meyillərini müəyyən edir.

Məhz bu baxımdan linqvistik müxtəliflik ilə multikulturalizmin qarşılıqlı əlaqəsini araşdıran zaman aparılan tədqiqatın linqvoölkəşünaslıq baxış açısından təhlil edilməsi bu məsələ ilə bağlı olan bir sıra cavabsız sualların cavablandırılmasına yardım olar.

Qeyd edək ki, Mehmet Kemal Aydın “*Mədəni və linqvistik müxtəliflik: Təhsildə problemlər*” (*Cultural and Linguistic Diversity: Issues in Education*) adlı kitabında yazır: “*Britaniyalı olmaq İrlandiya “pub”ında (pivəxana) Belçika pivəsi*

ıçmək üçün Alman maşınında getmək, yolda Hind “curry”si (köri) və ya Türk kababı yemək, İsveç mebelində oturub Yapon televizorunda Amerikan şou proqramına baxmaqdır” (The Telegraph, 2005) [77, s.58].

Müasir zamanın ifadəsi olan bu fikir multikultural Britaniya cəmiyyətinin keçdiyi tarixi yol barədə bizə məlumat verir. Belə ki, Mehmet Kemal Aydının fikrinə diqqətlə fikir versək görürük ki, Britaniya yeni mədəni dəyərlərə qarşı hümanist bir siyasət yeritmişdir. Bu siyasətin nəticəsidir ki, bu gün o hansı mədəniyyətlərin hesabına zənginləşməsini inkar etmir. Eyni zamanda, özü də bir sıra dünya ölkələrinin dünyaya baxışının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantı qisməndə olsa türk dilinin təsirinə məruz qalmışdır. Aydınır ki, türk dili dedikdə Orta əsrlərdə bütün dünyaya səs salmış Osmanlı imperiyasından bəhs edirik. Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantı türk dilinin təsirini birbaşa deyil, digər dillərin vasitəsilə qalır. Belə ki, ilk türk sözü *khan* (şahzadə, xan) mənasında 1400-cü ildə istifadə edilmişdir. Daha sonralar bu sözə *chan* və *cham* şəklində rast gəlirik [116].

Türk mədəniyyətinin təsiri xüsusən, XI və XIII əsrlərdə səlib yürüşləri zamanı daha böyük olmuşdur. Buna səbəb isə, səlib yürüşləri zamanı 1096-1270-ci illərdə Fələstinə 8 səlib yürüşü təşkil edilməsi olmuşdur. Bu zaman ingilislər türk mədəniyyəti və türk dili ilə birbaşa əlaqədə olmuşdular. Bu vaxta qədər türk dili və mədəniyyəti vikinqlər, skandinav tayfaları, fransız dili vasitəsi ilə, müəyyən dəyişikliklərə uğradıqdan sonra ingilis dili leksikasına təsir edirdisə, artıq, bu illər ərzində birbaşa təsir etmişdir. Bu zaman onların əsas rəqibləri türklər idi. İngilislər onları *sarasinlər* adlandırırdılar. Türk mədəniyyəti ilə britanlar Osmanlı imperiyası dövründə (XIV-XVI əsrlər) birbaşa əlaqədə olmuşdular.

Deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək istərdik ki, türk dilindən ingilis dilinə keçən sözləri iki qrupa bölmək olar: təmaslı və təmassız.

Türk dili sözləri nəinki Britaniya mədəniyyətinə təsir edib onu zənginləşdirmiş, eyni zamanda, bir sıra türk sözləri müəyyən zamandan sonra müxtəlif morfoloji, fonetik və semantik dəyişikliklərə məruz qalaraq bir çox hallarda ingilis lüğətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə keçərək tanılmaz halda dəyişmişdir. Məhz bu dəyişikliklər

nəticəsində onların əksəriyyəti ingilis dili leksikasında bu gün də öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmiş, bəziləri isə, XIX əsrdən sonra dildən çıxmışdır. İngilis leksikasında öz varlığını qoruyub saxlayıb bu günümüzdə qədər mövcud olan türk sözləri ingilis dilinin öz sözləri ilə o qədər qaynayıb qarışmışdır ki, onların türk mənşəli olduğunu yalnız etimoloji lüğətlərdə araşdırma apararı zaman müəyyən etmək olur.

Orta əsrlərdə anqlo-sakson cəmiyyətində yüksək təbəqə *erlərdən* təşkil olunurdu. *Erlər* irsi olaraq zadəgan nəslinə mənsub olub, kralın göstərişi ilə bir neçə torpaq sahəsinə sahib olub, bir neçə qraflığı idarə etmək hüququna sahib idilər. *Erl* titulu skandinav mənşəlidir və Böyük Knudun hakimiyyəti zamanı anqlo-sakson sosial sisteminə daxil olmuşdur. *Erl* sözünün semantik təhlili zamanı bu sözün əslində, türk mənşəli olduğunu görürük. Belə ki, “*A history of Swedish people. Where did the Swedish come from? adlı əsərdə skandinavların mənşəyi sak tayfalarını bildirən Askenas adı ilə əlaqələndirilir. Bu əsərdə “hərbçi qrup” anlamında işlənen heruli/eruli sözü haqqında məlumat diqqəti çəkir. Bu hərbi titulun orijinal adı olmuş erilar/iriler qədim türk dilindəki erlər/irlər (“döyüşçülər”) sözüdür*”. Həmin hərbi titul isveç dilində *eorl/jarl* şəklində işlənməkdədir [16, s.48].

İngilis dilinin sözləri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə zəngindir. Belə ki, doğma sözlər üslubi cəhətdən sadə və neytral olması ilə fərqlənir. Belə olduqda fransız mənşəli bədii sözlər və yunan-latın mənşəli elmi sözlər arasında ziddiyyətin olduğu nəzərə çarpır.

<i>İngilis mənşəli</i>	<i>Fransız mənşəli</i>	<i>Latın mənşəli</i>
to ask	to question	to interrogate
belly	stomach	abdomen
to gather	to assemble	to collect
empty	devoid	vacuous
to end	to finish	to complete
to rise	to mount	to ascend
teaching	guidance	Instruction [88,

O.Yesperson yazır: “İngilis dilində dilin öz sözü və fransız mənşəli söz, eyni zamanda, işlək olsa da, dilin öz sözü həmin dildə danışanların ürəyinə daha yaxındır. Fransız sözləri qeyri-rəsmi, incə olsalar da emosionallığa, malik deyillər. Məsələn: *cottage* (ingilis) – *hut* (fransız) sözündən işləkdir” [91, s.99].

Help və *Aid* sözlərinə nəzər yetirsək, bir daha ingilis dilinin öz sözlərinin gündəlik həyatda istifadəyə yatımlı olduğunu görürük. Məsələn: *help* ingilis sözü aid fransız sözünə nisbətən daha çox asılılıq və ehtiyac ifadə edir. Çıxılmaz vəziyyətdə “*God aid me!*” deyil, “*God help me!*” işlədirik. Təhlükə anında “*Aid! Aid!*” yox, “*Help! Help!*” deyirik. Dilin öz sözlərindən (ingilis dili) daha çox danışq leksikasındai istifadə edildiyi halda, fransız mənşəli söz bədii ədəbiyyatda çox işlədilir. Məsələn: *begin-commence* (başlamaq), *hide-conceal* (gizlətmək), *feed-nourish* (bəsləmək, qidalandırmaq), *hinder-prevent* (mane olmaq), *look for-search for* (axtarmaq), *inner/outer-interior/exterior* (daxili-xarici).

Bəzən alınma söz ümumişlək, dilin öz sözü isə poetik şəkildə işlədilir. Məsələn: *valley* (fransız) – *dale* (ingilis) (*dərə, vadi*), *act* (fransız) – *deed* (ingilis) (*hərəkət*) [88, s. 285].

Fransız mənşəli sözlərlə əlaqədar deyilənləri latın mənşəli sözlərə də aid etmək olar. Məsələn, latın mənşəli “*masculine*” ingilis mənşəli “*manly*” sözünə nisbətən mücərrəd, çalarsızdır. “*Manly*” sözü isə, özündə “*tərif*” emosional çalarını əks etdirir. Fransız “*male*” sözü də bu xüsusiyyətə malik deyil [91, s.135].

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, ingilis dilinə italyan dilindən də alınmalar daxil olmuşdur ki, bu gün tədqiqat baxımından xüsusi maraq doğurur. Məsələn: *A costume made of wool* “yundan hazırlanmış qadın kostyumu”. *Costumes made of wool are sold in this shop* “Bu mağazada yundan hazırlanmış kostyumlar satılır”. *The girl was wearing a worm woolen costume* (“Qız isti yun kostyum geyinmişdi”).

Costume sözü müasir ingilis dilində bu gün də uğurla işlədilir. Lakin italyan dilindən alınan sözlər daha çox XVI əsrdən sonrakı dövrə təsadüf edir.

XVI əsrə qədər ingilis dili ilə italyan dili arasında qeyri-təmaslı münasibət mövcud olmuşdur. Başqa sözlə desək, Orta əsrlərdə ingilis dili italyan sözlərini vasitəçi dillər vasitəsi ilə almışdır. XIV əsrdən etibarən İtaliya və Britaniya arasında iqtisadi və siyasi əlaqələr güclənir və nəticə etibarilə, italyan dili ingilis dilinə təsir etməyə başlayır.

Alınmaların yalnız kəmiyyətdə dəyişikliyə məruz qalması və ya keyfiyyət baxımından dəyişikliklərin sırf üslubi xarakterdə olduğunu söyləmək dilçilik nöqteyi-nəzərindən sadələvh təsir bağışlayardı.

Qeyd etmək istərdik ki, skandinavların hücumu zamanı, onlar zəiflədikdən sonra da Deynlo (Danelaw) adlanan yerdə yaşamağa davam edirlər. Məhz buranın ərazisi palçıqlı olduğundan və eyni zamanda, bataqlıqlarla əhatə olduğundan skandinav dilindən ingilis dilinin Britaniya variantına Deynlonun coğrafi şəraitini ifadə edən bir sıra sözlər keçmişdir – *dirt* (kir), *dreg* (çöküntü), *mire* (bataqlıq), *muck* (peyin), *rotten* (çürük) və s. Məhz bu sözlər bizə skandinavların mədəni səviyyəsi haqqında məlumat verir, bir daha onların mədəni cəhətdən anqlo-saksonlardan aşağı olduğu bizə aydın olur.

Dialektlər də son yüz ildə alınmalar arasında üstün mövqeyə malikdir. Məsələn: ingilis dilinin amerikan variantına aid olan sözlər bu qəbildəndir. Nəticədə, hər iki variant danışanlar tərəfindən işlək hala gəlir. Aşağıdakı cütlüklərdə birinci element amerikan variantına məxsusdur: *gimmick-trick* (hiylə/fırıldağ); *dues-subscription* (üzvlük haqqı); *long distance* (telephone) *call-trunk call* (uzun məsafədən zəng); *radio-wireless* (radio). Bir neçə dialekt sözlərə nəzər salaq: *clover-shamrock* (yonca); *liquor-whiskey* (İrland); *girl-lass/lassie*; *charm-glamour* (heyran etmə, cəlb etmə) (Şotland variantı).

İngilis dilində sait və samitlərin təhlili zamanı aydın olur ki, aşağıdakı fonetik *receptor* səhvlər mühacirlər üçün səciyyəvidir:

1. Sözdə fonemin yer dəyişməsi.
2. Verilən dilə aid olmayan melodiyanın daxil olması.
3. Cümlə ritmi və heca vurğusunun təhrif olunması.
4. Düzgün olmayan fomenin işlənməsi.

5. Verilən dilə aid olmayan səslərin quruluşu.

6. Fonemin düşməsi və əlavəsi.

Tarixi zaman çərçivəsində baş vermiş inkişaf yalnız elmi-texniki tərəqqidən deyil, eyni zamanda, insanların qarşılıqlı əlaqə səviyyəsindən də asılıdır. Bu zaman biz insanların, xalqların, dövlətlərin bir-birilərinə bəslədiyi münasibətdən danışıq. İstənilən inkişaf müəyyən coğrafi şəraitdə olan bir neçə dilin təsiri altında baş verir. Burada psixoloji və mənəvi amillər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Orta əsrlərdə Britaniyada da ikidilin hakim mövqe tutması bu tarixi zamanın tələbi ilə əlaqədar olmuşdur.

Britaniyada T.A.Bertaqayeva, İ.Q.Baqirokov, N.N.Zabelin və digər alimlər ikidilliliyin yaranma yolları və mənbələrini əsas götürərək iki qrupa bölmüşlər: 1. Təmaslı 2. Təmassız.

Təmaslı ikidillilik dedikdə biz vasitəçi dillər olmadan müəyyən tarixi zaman çərçivəsində və müəyyən coğrafi şəraitdə qarşılıqlı ünsiyyət zamanı yaranan ikidillikdən bəhs edirik.

Təmassız dedikdə isə, vasitəçi dillər vasitəsilə dilə təsir nəzərdə tutulur [14, s.191]. Bu dillərə ərəb, fars, hind, rus, alman, holland, italyan, ispan və digər dillər aid edilir. Orta əsrlərdə təmassız dillərə ərəb, fars, cüzi şəkildə təsir edən rus dillərini göstərmək olar.

Hər iki halda dillərin qarşılıqlı əlaqəsi dilin bütün sahələrinə, o cümlədən fonetik sahədə təsir edir. Dilin başqa sahələrində olduğu kimi, onun fonetik quruluşuna daxil olan fonemlər bir-birilə möhkəm əlaqədə olan elementlərdir. Dilin fonem tərkibinə daxil olan linqvistik vəzifəni danışıq səsləri – fonemlər ən azı bir əlamətə görə fərqlənməsinə baxmayaraq bir-birilə əlaqədə olur, dilin fonematik, fonetik quruluşunda müəyyən sistem təşkil edir.

Orta əsr Britaniya ingilis dilinin leksik inkişafında supra segment planda qarşıya çıxan fərqliliklərin demək olar ki, əksəriyyəti cümlə ritmi, heca vurğusu ilə bağlı olmuşdur. Belə dəyişikliklər sonrakı dövrlərdə V.Şekspirin əsərlərində daha çox nəzərə çarpır. Omonimlərin çoxu əvvəlki mənasından ayrılaraq yeni forma kəsb etmişdir.

*Apollo, Benedikt (Şekspirin "Heç bir şey haqqında çox şey" filmindəki yeni evlənmiş kişi, xüsusilə evlilikdən əvvəl subay kimi tanınan) – subaylığın daşını atmış kişi, cain (fratricide, murderer) – qatil, caliban (Şekspirin "Fırtına" əsərində korlanmış vəhşi təbiətli insan personajı) – vəhşi təbiətli şəxs, Cerberus (mifologiyada "daxili bölgələrin qapılarını qoruyan üç başlı it" – xəbərdarlıq və ya çaşqın mühafizəçi) – gözüaçıq mühafizəçi. Bu nümunələr yalnız ingilis dilində işlənmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz antonomasiya nümunələri beynəlmiləl xarakter daşıyır. Müxtəlif yer və xalq adları eyni qaydada işlənilə bilər: *bedlam (Londonda dəlillər üçün sığınacaq. Beytləhmli Müqəddəs Məryəm Xəstəxanası – 1247-ci ildə pir kimi qurulmuş və 1547-ci ildə dəlixanaya çevrilmişdir.)* – dəlixana; *vandal – a barbarian (vəhşi), spartan – hardy, fearless* (qorxusuz, cəsur).*

Semantik diferensiasiya və inteqrasiya nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda bəzi məsələləri təhlil etmək lüzumu meydana çıxır. Bu proseslərə nəinki hər hansı konkret dilin leksik-semantik qabığında, eləcə də, hər hansı bir dil arealında rast gəlmək mümkündür. Yəni ingilis dilində olan sözlər müxtəlif konkret dillər və ya dil arealı arasında müxtəlif inteqrasiyalara məruz qalaraq dəyişikliklər fonunda inkişaf etmişdir. İngilis dilinin ümumi leksik fondu bu baxımdan maraqlıdır.

İnteqrasiya nəticəsində leksik-semantik qabığında ümumilik, ortaqlıq yaranmışdır. Bəzi alınmaların sözlərdə yaratdığı dəyişikliklərə baxmayaraq, qədim kök leksik qatda bu və ya digər formada qorunmuşdur. Eyni zamanda, semantik sistemdəki dil amilləri sayəsində diferensiasiya da baş vermişdir.

Beləliklə, dilin leksikasında mövcud olan sözlər iki itiqamətdə inkişaf etmişdir ki, bunlara inteqrasiya olunan sözlər və diferensiasiyalan sözləri aid etdik.

Orta əsr ingilis dilinin leksikasında inteqrasiya olunan sözlər əsasən, gündəlik həyat tərzini və təsərrüfatla bağlı yaranan sözlərdir. Məhz bu baxımdan semantik sistemdə baş verən diferensiasiyalanmanın tarixini öyrənmək vacib sayılır.

Bütün bu sadalanan dil faktları Orta əsr ingilis dilinin Britaniya variantının leksikasından yan keçməmiş, bu gün də işlək olaraq qalır.

Mühacirlərin özləri ilə gətirdikləri leksika dildə variativliyin də təkamülünə təkan vermişdir. Variativliyin əsasının invariantlıq təşkil etdiyi haqqında dilçilikdə

kifayət qədər məlumatlara rast gəlmək mümkündür. A.İ.Molotkova görə, variativlik frazeologizmin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu zaman frazeologizmin komponenti sözə aid olan bir neçə əlamətləri itirir [51,s.63].

İngilis dilçisi David Adger qeyd edir ki, kiçik bir vahid mənə xüsusiyyətini saxlamaqla müxtəlif formalar kəsb edə bilər [75, s.8]. Müəllif buna dair misallara müraciət edir. Bu zaman o, müxtəlif dialektlərdə işlənən köməkçi fellərin istifadəsindən qaynaqlanan nümunələr göstərir.

a) *You have na a wrinkle*

You don't have a single wrinkle (Bircə qırışınız yoxdur)

b) *Aye, you do na have the champagne in there*

Yes, you don't have the champagne in here (Bəli, burada şampan yoxdur) [75, s.6].

Və ya müəllifin digər versiyada işlənmiş cümlə növlərinə nəzər salaq:

a) *I wisna sick or nothin, ye ken*

I wasn't sick or anything, you know (Mən xəstə deyildim, bilirsən)

b) *Never heard of a woman director or onythin.*

I'd never heard of awoman director or anything (Mən heç vaxt qadın rejissor və ya başqa bir şey eşitməmişəm)[75, s.7]

Göründüyü kimi, kifayət qədər misallar variativliyin dil sistemində oynadığı rolu sübut edir.

Digər müəllif Filipson Robert 1992-ci ildə yazdığı “*Dilçilik imperializmi və dilçilik*” (*Linguistic Imperialism and Linguistics*) əsərində qeyd edir ki, bir dilin imperializmi digər dillər üçün xarakterik sayılan imperialist xüsusiyyətlərə nüfuz edir. Onların inteqrasiyası qaçılmaz olur [102, s.55]. Burada müəllif dillərin bir-birinə inteqrasiyası nəticəsində variativlik daxil olmaqla dil laylarında meydana gələn, baş verən bütün mümkün hallara diqqəti çəkir.

Tədqiqat müəllifləri T.Modud və S.Mey yazırlar: “*Britaniyanın müxtəlif yerlərində multikulturalizmlə bağlı terminlər müxtəlif cür təqdim olunmuşdur. Onlar altı yerli təhsil müəssisəsində mühacirlərə qarşı münasibəti özündə əks etdirən ifadələrə diqqət çəkir. Bunlar “West Indian” – “Qərbi Hindistan”, “Whites”*

“Ağlar”, “All other Leavers”- “Bütün digər məzunlar”, “Education for All” – “Hamı üçün təhsil” ifadələridir” [100, s.305-307].

Tədqiqat zamanı müəyyən olunur ki, dilin variativliyinə dilçilər müxtəlif cəhətdən yanaşırlar. Əksər hallarda onlar dilin variativliyi dedikdə, dildə zaman ərzində baş verən dəyişikliklərin nəzərdə tuturlar. Bu, bir növ dilin funksiyası kimi başa düşülür.

Bu münasibətlə S.E.Malov yazır: *“Məsələ burasındadır ki, dil və onun kökü struktur cəhətdən oxşardır” [50, s.59].* O qeyd edir ki, dilin strukturu onun kök strukturu ilə eyniləşə bilər və ya əksinə, az və ya çox dərəcədə deformasiyaya uğramış ola bilər.

Müxtəlif dialektlərin fəal şəkildə Orta əsr ingilis dilinin Britaniya variantı leksikasına inteqrasiyası bu prosesi sürətləndirmiş, hətta deyərdik ki, dilin fonetik-leksik-semantik-qrammatik qabığına müdaxilələrlə səciyyələnmişdir. Bu gün Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantına təsir etmiş dillərin və mədəni dəyərlərin izini Birləşmiş Krallığın bir sıra dialektlərində rast gəlirik.

Beləliklə, aydın olur ki, nitqin yaranma problemi bu baxımdan insanın daxili leksikonunu təşkil edən problem kimi, mövcud olan inventardan bu və ya başqa vahidlərin seçilməsi problemi və nəhayət, bəzən nitq prosesi zamanı yeni dil vahidlərinin və dil qaydalarının münasibəti barədə, həmçinin də, dil qaydalarının hansı əsasla bərabər olduğu haqqında təsəvvürə malik olmaqdır. Dil qaydaları anlayışı da, bu nöqtəyi-nəzərdən heç də mürəkkəb məsələ deyil. Deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, mədəniyyət dilin formalaşmasında, inkişafında müstəsna rola malikdir.

Dil və mədəniyyət bir-birilə sıx əlaqəlidir. Hər bir dil müəyyən insan qrupları ilə əlaqədar olur. Hər hansı bir dil ilə əlaqə quran zaman siz o dilin aid olduğu, bəhrələndiyi mədəniyyət ilə də birbaşa əlaqədə olursuz. Dil olmadan hər hansı bir mədəniyyəti başa düşmək mümkün deyil.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, hər hansı bir dilin tarixini, mədəniyyətini və dilə xas olan, dilin mənsub olduğu xalqa xas xüsusiyyətləri bilmədən dilə tam şəkildə yiyələnmək mümkün deyil. Eyni zamanda, xarici dilin

tədrisinə linqvoölkəşünaslıq aspektdən yanaşmaq tədrisi daha maraqlı edir və təcrübə cəhətdən tədris edilən dil vahidlərinin daha yadda qalmasına kömək edir.

Dildə ekvivalenti olmayan sözlərin tədrisi zamanı məhz linqvokulturologiya və linqvoölkəşünaslıq fənləri kömək olur. Çünki ekvivalenti olmayan sözləri tərcümə etmək olmur, onlar bir başqa dilin mədəniyyəti və tarixi ilə əlaqədardır. Belə sözlərin tədrisi zamanı onları yalnız izah edərək başa salmaq olar. *Chapel* – qeyri ingilis kilsəsi – sözü Orta əsrlərdə latın dilindən fransız dilinə, daha sonra isə, ingilis dilinə keçmişdir (*cappa, capella*, daha sonra fransız dilinə *chapele* və sonda ingilis dilinə *chapel* şəklində). *Church of England* – ingilis dövlət kilsəsi – sözünün əks mənasında işlənir. Britaniyada qeyri-ingilis kilsəsinə gedən insanları sosial cəhətdən aşağı təbəqəli insanlar hesab edirlər.

Göründüyü kimi linqvistik müxtəlifliyin Orta Britaniya multikulturalizminin formalaşmasına göstərdiyi təsiri araşdıran bir sıra amilləri nəzərə almaq lazımdır. Bu zaman atalar sözləri və məsəllərin rolu, xüsusilə əhəmiyyətlidir. Belə ki, qeyd olunan xüsusiyyətlər atalar sözlərində, frazeoloji birləşmələrdə və deyimlərdə özünü daha aydın göstərir və istənilən xalqın mədəniyyətinin, dilinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Atalar sözləri və məsəllərin dili mürəkkəb semantikaya və formaya malikdir və onları təhlil edən zaman bu və ya digər xalqın multikulturasının necə formalaşmasını, hansı xalqlarla sıx əlaqədə olduğunu, dilinə hansı dillərin təsir etdiyini öyrənmək olur. Bir sözlə atalar sözləri və məsəllər aid olduğu xalqın keçdiyi tarix yol haqqında çox geniş məlumata sahib olurlar. Misal olaraq aşağıdakı atalar sözlərinə nəzər yetirək:

“*A cat may look at a king*” ifadəsi – “hətta ən kasıb insanın belə, hüquqları var” mənasında işlənir. “*To have one’s cake and eat it*” ifadəsinin – Azərbaycan dilində ekvivalenti “bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz”dır.

Deyilənləri frazeoloji birləşmələrə də aid etmək olar. Misal olaraq *to ride in the marrow – bone coach* frazeoloji birləşməsi *to go on foot – ayaqla getmək* anlamında işlənmişdir. Bu ifadə öz köklərini Orta əsrlərdən götürür.

Dissertasiya işində qədim ingilis dili və orta ingilis dili dövrünü və multikulturalizmin bu tarixi zamanlar arasında hansı tayfaların, xalqların təmsalında

necə formalaşdığını və dəyişdiyini nəzərdən keçirib təhlilə cəlb etdik. Hətta məhz bu tarixi dövrün istər linqvistik, istərsə də, mədəni baxımdan daha maraqlı və daha əhəmiyyətli olduğunu qeyd etmək istərdik.

Deyilənləri nəzərə alaraq, ingilis dilinin Orta əsrlərdə leksik zənginliyinin Britaniya multikulturalizminin formalaşmasında əvəzedilməz rol oynadığını və onu zənginləşdirdiyi nəticəsinə gəlirik. Bu baxımdan ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı linqvokulturoloji vahidlərin öyrədilməsini vacib hesab edirik. Heç bir dilə onun tarixini və mədəniyyətini bilmədən yiyələnmək olmaz.

İstənilən dilin mədəniyyətə olan təsirini araşdıran zaman dilin bütün səviyyələrini bu tədqiqata cəlb etmək lazımdır. Bu zaman müəyyən zaman çərçivəsində dilin lüğət fonduna daxil olan sözlərin həm qrammatik quruluşlarında bir sıra dəyişmələr baş verə bilər, həm də leksik-semantik mənaları bir sıra dəyişikliklərə məruz qala bilər.

Bəzən psixoloji, iqtisadi və siyasi proseslərin təsiri altında leksik vahidlərin həm qrammatik quruluşları, həm də leksik-semantik mənaları o qədər dəyişir ki, etimoloji cəhətdən bu vahidlərin hansı dilə mənsub olmasını müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bunun səbəbi isə bu vahidlərin daxil olduğu dilin qayda-qanunlarına tabe olaraq daxil olduğu dilin öz sözləri ilə qaynayıb-qarışması ilə əlaqədardır.

Beləliklə, multikultural dəyərlərin qorunması zamanın tələbidir. Məhz Orta əsr linqvistik müxtəlifliyini təhlil etmədən, onun yaranma mənbələri, səbəbləri, üsul və yollarını araşdırmadan Orta əsr Britaniya multikulturalizminin formalaşmasını və inkişafını müəyyən etmək mümkün deyildir. Apardığımız araşdırmalar Orta əsrlərdə Britaniya coğrafi sərhədləri çərçivəsində yaranmış multikultural həyat tərzinin Orta əsr ingilis dilinin Britaniya variantında baş vermiş linqvistik müxtəlifliklərin təsiri altında formalaşdığını göstərir.

NƏTİCƏ

Linqvistik müxtəlifliyin Britaniya multikulturalizminin formalaşmasına etdiyi təsir mövzusu ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlmişik:

1. Dildə yeni sözlərin yaranması nominasiya prosesini və onun nəticələrini təmin etməklə, insanın dərk etmə fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır. Söz yaradıcılığı həm də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin və nitq hissələri arasında əlaqələrin yaradılmasının əsas vasitələrindən biridir.

2. Sözalma prosesi derivasiya prosesində düzəltmə sözlərin modelləşməsi xüsusiyyətlərini təsvir edir, bu prosesi daimilik, qeyri-daimilik, produktiv, qeyri-produktivlik baxımından səciyyəvidir, morfemlərin uyuşmasını və onların morfoloji dəyişmələrini göstərir, fonetik, morfoloji, semantik və pragmatik məhdudiyyətləri ifadə edir. Tədqiqata cəlb olunmuş sözlərin leksik-semantik baxımdan təhlili zamanı aydın olur ki, Orta əsrlərdə ingilis dilinin lüğət tərkibində sözlərin sayı az, mənası isə polisemantik olmuşdur. Lakin alınmalar sayəsində çoxalmağa başlamışdır.

Dilə daxil olan sözlər ingilis dilinin qayda-qanunlarına tabe olmuş, nəticədə, bəzi sözlərin semantik mənasında genişlənmə, bəzilərinə daralmalar baş vermişdir.

Orta əsrlərdə Britaniyada sözalmanın səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

a) elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq yaranan yeni sahələrin adlarını bildirmək üçün leksik vahidlər olmadıqda;

b) dilin daxili imkanları hesabına müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda (başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınır);

c) reseptor dildə müsbət və ya mənfi konnotasiyanın ifadəsi üçün ekvivalent leksik vahid olmadıqda (həm də psixoloji amillərlə şərtlənir);

d) ümumi danışmaq dilində istifadəsi daha rahat olan leksik vahidlər. Bura daha asan tələffüz olunan, qısalığı, etimologiyasının şəffaflığı, semantikasının konkretliyi ilə seçilən alınma leksemlər də daxil edilir (əsasən, skandinav dilindən alınan leksik vahidlər);

e) mühacirlər gələn yeni peşə sahələrini adlandırmaq üçün leksik vahidlər olmadıqda.

3. Motivasiya anlayışı düzəltmə və mürəkkəb sözlərin mənalarının onları yaradan sözlərlə sıx semantik əlaqəsini bildirir. Mühacir dil inteqrasiyasında bir qisim vahidlər motivasiya mənbəyi kimi çıxış edir, digər vahidlər isə nəticəyə yönəldilmiş olur.

4. Formal vasitələrin köməyi ilə yeni sözlərin yaradılması prosesi çox zaman derivasiya da adlandırılır. Derivasiya prosesində yaradılan düzəltmə və mürəkkəb sözlər isə bu halda ümumi termin olan “derivatlar” termini ilə işarələnir. Dünya dilçiliyində çox zaman söz yaradıcılığı və derivativ morfolojiya arasında bərabərlik işarəsi qoyulur.

5. Konkret leksik mənaya malik olmamaq, müstəqil leksik vahid kimi fəaliyyət göstərə bilməmək söz kökünü sözün özündən fərqləndirir. İngilis dilində söz kökü söz deyil, sözün hissəsidir. Söz kökü birbaşa deyil, sözün əsas vasitəsilə leksik reallıq qazanır və nitqə daxil olur. Sözün kökündə konkret leksik məna olmasa da, leksik-qrammatik məna abstraksiyası olur.

Sözün əsası sözün kökü üzərində formalaşır. Sözün əsası sözün mənalı hissəsi hesab olunur. Bu mənada sözün əsası sözə bərabər olur. Bütün hallarda sözün semantikasını və strukturunu əsasən, geniş və mürəkkəb olur. Bütün qrammatik dəyişmələr əsasən deyil, sözün dəyişməsidir, düzəltmə sözlər əsasdan deyil, sözdən düzəlir, mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri, cümlələr sözlərin əlaqələnməsinin, birləşməsinin nəticəsi hesab olunur. Bu mənada sözün əsası sözə bərabər olsa da, əslində, sözün hissəsidir.

6. Tarixən diferensiallaşma prosesi getməsinə baxmayaraq, ingilis dilinin lüğət fondunda qədim leksik lay, demək olar ki, mühafizə olunmuşdur. Ümumi leksik vahidlər bu gün də işlənir. Bu sözlər alınma olsa da, sonradan müstəqil söz kimi, özünəməxsus qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf etmişdir.

Differensiallaşma kök dildən ayrıldığı dövrlərdən başlanmışdır. Sonralar həmin proses sürətlənmiş, milli dil mərhələsində ən yüksək inkişaf nöqtəsinə çatmışdır. Nəticədə, müstəqil, milli, multikultural ingilis dili yaranmışdır.

7. Multikulturalizm bütün qərb ölkələrinə immiqrasiya tarixçəsi ilə daxil olmamışdır. Bu, bəzən rəsmi dövlət siyasətinin nəticəsi, bir sıra hallarda isə, mühacirlərin özlərinin arzu və fəaliyyətləri ilə bağlı olmuşdur.

Multikulturalizmin iflası bəşəriyyətin çökməsidir. Bu zaman onun kökündə müəyyən natamamlıq kompleksləri dayanar, münaqişələr qaçılmaz olar. Onlar daha çox ictimai, siyasi xarakterə malik olması ilə seçilər. Doğrudan da, multikultura asan başa gəlməyən məqsəd və amaldır. Bəşəriyyət hər zaman qarşısına məqsəd və hədəflər qoymuşdur. Hazırda qlobal məqsəd çoxmədəniyyətli cəmiyyət, çoxmədəniyyətli məkan yaratmaqdır.

8. Orta əsrlərdə Britaniya əsasən üç mədəniyyətin təsiri altında olmuşdur (Qədim Roma, anqlo-sakson və fransız). Bu üç mədəniyyət arasında fransız dili və mədəniyyəti üstün mövqə tutmuşdur.

Mühacirlərin özləri ilə gətirdikləri leksika dildə variativliyin də təkamülünü qaçılmaz etmişdir. Müxtəlif dialektlərin fəal şəkildə Orta əsr Britaniya leksikasına inteqrasiyası bu prosesi sürətləndirmiş, hətta deyərdik ki, dilin fonetik-leksik-semantik-qrammatik qabığına müdaxilələrlə səciyyələnmişdir: əcnəbi sözlər yeni morfoloji paradigmanı qəbul edib, alan dilin paradigmasınının qəbul edilməsilə bitən müəyyən transformasiyaya uğrayır; multikultural yaşayış tərzini yalnız dildə yeni sinonimlərin, yeni frazeoloji birləşmələrin, deyimlərin meydana gəlməsinə təsir etməmiş, eyni zamanda, sözlərin yazılışında və hərfi tərkibinin dəyişməsinə də böyük təsir etmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayeva, İ.B. Azərbaycan və ingilis dillərində termin yaradıcılığında leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətlərin tədqiqi [Elektron resurs] // İ.B.Abdullayeva, N.Ş.Tağıyeva; Filologiya məsələləri, – Bakı: – 2016. №2, –s. 91-95.
URL: <https://filologiyameseleleri.com/pdf/2016/j2.pdf>
2. Alıyev, H.A. Multikulturalizm və onun müxtəlif modelləri // Milli-mədəni irs və onun qloballaşma şəraitində təbliği məsələləri. Respublika elmi konfransın materialları. – Mingəçevir: Mingəçevir Dövlət Universiteti, – 2016, – s. 28-30
3. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik: Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları / A.A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 280 s.
4. Aslanova, R.N. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik / R.N.Aslanova. – Bakı: “Elm”, – 2004. – 264 s.
5. Babayev, A.M. Dilçiliyə giriş / A.M.Babayev. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2012. – 515 s.
6. Babayeva, R.H. İngilis dili mənşəli beynəlmiləl terminlərin Azərbaycan dilinin elmi-iqtisadi terminologiyasında işlənməsi // Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş, Müasir Türkologiya: dünən, bu gün və sabah (problemlər və perspektivlər). Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: Elm və Təhsil, – 28 dekabr – 2016, – s.214-217
7. Babayev, S.M. İngilis danışığı ritminin perseptiv aspektinə dair // ADDİ, Elmi xəbərlər, – 2002. №5, – s.3-9
8. Bayramova, A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu / A.Ə.Bayramova. – Bakı: “Nurlan”, – 2009. – 156 s.
9. Eminova, L. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisinin əsas istiqamətləri [Elektron resurs] / L.Eminova, Ş.Əliyeva; Filologiya Məsələləri, – Bakı: – 2016. №01, –s. 88-92
URL: <https://filologiyameseleleri.com/pdf/2016/j1.pdf>

10. Əliyev, H.Ə. Müdrik fikirlər. I kitab / H.Ə.Əliyev. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2008. – 399 s.
11. Əhmədov, Yaşar Paşa oğlu. Multikulturalizm...: fəlsəfi lüğət. Dərs vəsaiti / Y.P.Əhmədov, A.H.Hətəmov; elmi red. E.Kərimov; Azərbaycan Universiteti, Anadolu Universiteti. – Bakı: SkyG, – 2017. – 443 s.
12. Fərəcova, E.İ. İngilis dilində türk alınmaları // Şərqsünaslıq fakültəsinin 95 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransın materialları, – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 2017. – s.60-62
13. Hacıyeva, B.N. Türk dilinin leksik-semantik sistemində çoxmənalı sözlər və omonimlərin formalaşması [Elektron resurs] // Bakı Dövlət Universiteti, Türk filologiyası. – Bakı: – 2016. № 1, s. 75-81
URL: <http://genderi.org/esger-resulov.html?page=33>
14. Hüseynova, İ.N. Qloballaşma və multikulturalizm şəraitində dilin leksik inkişafı: [Elektron resurs] // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. – Bakı: – 2017. № 1 (57), – s. 188-193.
URL: https://elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_284.pdf
15. Hüseyinzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə / M.H.Hüseyinzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 280 s.
16. Qaraşarlı, Ç.M. Qədim Skandinav ölkələrinin “türk kralları” // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, – 2017. №3, – s. 47-52
17. Qarayev, A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar / A.H.Qarayev. – Bakı: ADU nəşri, – 1989. – 95 s.
18. Qazıyeva, M.Y. Səhnədə nitq məntiqinin qanun və qaydaları // M.Y.Qazıyeva. – Bakı: ADPİ-nin Elmi xəbərləri, – 2002. – s.13-18
19. Quliyev, R. Müasir türk dillərinin alınma leksikasına bir baxış [Elektron resurs] // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. №2.
URL: <https://azkurs.org/toplu-azyarbajan-respublikasi-prezidenti-janinda.html>
20. Le Bon, G. Kütlə psixologiyası / G.Le Bon. Tərcümə: Qardaşxan Əzizxanlı. – Bakı: Zəkiyev, – 2006. – 327 s.

21. Məhərrəmov, N.Ç. Qloballaşma dövründə multikulturalizmin dilə təsiri // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, – 2020. Cild 11, №3, – s.3-10
22. Məhərrəmov, N.Ç. Orta əsr ingilis dilinin formalaşmasında üç mədəniyyətin roluna dair // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2019. IX cild, №1, – s.128-136
23. Məmmədova, G.R. Müasir ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilər: [Elektron resurs] // Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri. – Bakı, – 2015. № 41, – s. 84-89
URL: https://azkurs.org/pars_docs/refs/9/8497/8497.pdf
24. Məmmədov, A.Y. Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətinin ən önəmli istiqamətlərindən biridir // Yeni Azərbaycan. – 2014, 27 noyabr, – s.4.
25. Mirzəyeva, Y.Y. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərinin zənginləşməsinə təsir edən sosial-kulturoloji amillər [Elektron resurs] // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. №10, – s. 81-86.
URL: <https://filologiyameseleleri.com/pdf/2019/10.pdf>
26. Potter, S. Dilimiz / S.Potter; tərc. F.Veysəlli (red.), S.Mustafayeva; elmi red. A.Məmmədov, E.Əbdülrəhimov; red. şurası K.M.Abdullayev [və b.]. – Bakı: Prestige, – 2014. – 168 s.
27. Rəcəbli, Ə.Ə. Sosiolinqvistika / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 520 s.
28. Səmədova, M. Söz yaradıcılığı və derivasiya məsələləri [Elektron resurs] // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. №4, – s. 84-89.
URL: <https://filologiyameseleleri.com/pdf/2017/4.pdf>
29. Veysəlli, F.Y. German dilçiliyinə giriş / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, NPM, – 2012. – 406 s.
30. Vəliyeva, N.Ç. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı / N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Avropa, – 2017. – 482 s.
31. Yaqubova, T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar / T.R.Yaqubova. – Bakı: MBM, – 2008. – 153 s.

Türk dilində:

32. Annanurov, A.M. Dilin sözlük sostavı xakında / A.M.Annanurov. – Aşqabat: Türkmen-döwlet okuypedneşir, – 1961. – 53 s.
33. Sediyeva, G. Bilinqvizmin neyrolinqvistik tehlil // – Bakı, Tədqıqlər, – 2006. №4, – s.31-38.
34. Tekin, T.M. Orhon Türkçesi Grameri / T.M.Tekin. – İstanbul: Kitap Matbaası, – 2003. – 273 s.
35. Türk dünyası el kitabı. Dil-kültür-sanat: [3 cilddə] / – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, c. 2. – 1992. – 535 s.

Rus dilində:

36. Абдуллаев, К.М. Сегодня в Азербайджане проводится очень большая работа для обеспечения мультикультуральной безопасности / Azertag.com. // Бакинский рабочий. – 2014. №188, – с.5.
37. Абдуллаев, К.М. Мультикультуральные ценности веками занимают очень важное место в Азербайджане / Азертадж // Бакинский рабочий. – 2016, 10 февраль, №25, – с.2.
38. Браницкий, А.Г. Основные факторы мирного процесса в Северной Ирландии на современном этапе // А.Г.Браницкий, П.Б.Чуприков. Международные отношения. Политология. Регионоведение Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, – 2008. №4, – с.178-183.
39. Александрийский, Ф. Толкования ветхого завета / Ф. Александрийский, перев. В.Е.Витковских, О.Л.Левинской, Е.Д.Матусовой: [и др.] – Москва: "Греко-латинский кабинет" Ю.А.Шичалина, – 2000. – 456 с.
40. Верещагин, Е.М. Язык и культура / Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров. – Москва: Индрик, – 2005. – 1038 с.
41. Есперсен, О.Х. Философия грамматики / О.Х.Есперсен. – Москва: Иностранная литература, – 1958. – 230 с.
42. Ефремов, Л.П. Сущность лексического заимствования // – Алма Ата, Вестник АН Казахской ССР, – 1959. №5(170), – с.19-20.
43. Звегинцев, В.А. Семасиология / В.А.Звегинцев. – Москва: Издательство Московского университета, – 1957. – с. 16-44

44. Калмыков, В.А., Осокина Л.М. Метод глоттохронологический в культурологическом аспекте // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2014. №4, – с.25-30.
45. Костина, Н.И., Костина, Д.М. Языковая специфика выражения концептов «Englishness» и «Britishness» в современном британском медиадискурсе // – Белгород: НИУ «БелГУ» Издательский дом «Белгород», Вопросы журналистики, педагогики, языкознания, – 2014. Вып. 21, № 6 (177), – с. 79-83.
46. Крейн, И.М. Французские заимствования XIX в. в английском литературном языке / И.М.Крейн. – Москва: Наука, – 1963. – 188 с.
47. Крысин, Л.П. Русское слово, свое и чужое: Исследования по современному русскому языку и социолингвистике / Л.П.Крысин. – Москва: Языки славянской культуры (ЯСК), – 2004. – 888 с.
48. Кязимов, Ф.А. Система гласных фонем азербайджанского языка // Изв. АН СССР. ОЛЯ, – 1952. Т. XIII, вып.4. – с. 295-304
49. Лукьяненко, В.В. Традиции и обычаи Великобритании. Рождество // IV Всероссийский фестиваль науки. XVIII Международная конференция студентов, аспирантов и молодых ученых «Наука и образование»: [в 5 томах] – Томск: Издательство ТГПУ, – 2014, Т. II. – с.106-112
50. Малов, С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие) / С.Е.Малов. – Москва-Ленинград: АН СССР, – 1954. – 143 с.
51. Молотков, А.И. Основы фразеологии русского языка / А.И.Молотков. – Ленинград: Наука, – 1977. – 280 с.
52. Номинханов, Ц.Д. Термины родства в тюрко-монгольских языках // – Алма-Ата: АН КазССР, Вопросы истории и диалектологии казахского языка”. – 1958. Вып.1. – с.42-47
53. Орлова, М.Е. Модернизация и мирный процесс в Северной Ирландии // Полис. Политические исследования. – 1998. №2, – с.172-182
54. Пауль, Г.О. Принципы истории языка / Г.О.Пауль. – Москва: Иностранной литературы, – 1960. – 500 с.

55. Плотников, Б.А. Основы семасиологии / Б.А.Плотников. – Минск: “Высшая школа”, – 1984. – 118 с.
56. Реформатский, А.А. Введение в языковедение / А.А.Реформатский. – Москва: Аспект пресс, – 2001. – 535 с.
57. Савицкий В.М. Лингвокультурный код (состав и функционирование) / В.М.Савицкий, Э.А.Гашимов. – Москва: Изд-во Моск. гор. пед. ун-та, – 2005. – 170 с.
58. Сохинова, Е.М. Ассимиляция латинских крылатых слов в языках единого культурного ареала (на материале немецкого, английского и норвежского языков): /автореферат дис. кандидата филологических наук/ – Саратов, 2004. – 23 с.
59. Серебренников, Б.А. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Б.А.Серебренников. – Москва: Наука, – 1972. – 328 с.
60. Серебренников, Б.А. Роль человеческого фактора в языке / Б.А.Серебренников. – Москва: Наука, – 1988. – 216 с.
61. Соколов, С.Н. Язык Авесты / С.Н.Соколов. – Ленинград: Ленинградского университета, – 1964. – 417 с.
62. Степанов, Ю.С. Основы общего языкознания / Ю.С.Степанов. – Москва: Просвещение, – 1975. – 271 с.
63. Стернин, И.А. Слово и образ / И.А.Стернин, М.Я.Розенфельд. – Воронеж: Истоки, – 2008. – 242 с.
64. Трубецкой, Н.С. Основы фонологии / Н.С.Трубецкой. Москва: Иностр. лит., – 1960. – 372 с.
65. Фасмер, М.Р. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т. III: Муза – Сят / М.Фасмер; пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачёва; под ред. и с предисл. Б.А.Ларина.изд. 2-е, стереотипное, – Москва: Прогресс, – 1987. – 832 с.
66. Фомина, М.И. Современный русский язык. Лексикология / М.И.Фомина. – Москва: Высшая школа, – 1990. – 418 с.

67. Черных, П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: [в 2 томах] / П.Я.Черных. 3-е изд., стереотипное – Москва: Рус. яз., – т.1. А – Пантомима. – 1999. – 624 с.
68. Чикобава, А.С. Введение в языкознание. Часть 1 / А.С.Чикобава. – Москва: 2-е изд. – Учпедгиз, – 1953. – 243 с.
69. Шмелев, Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д.Н.Шмелев. – Москва: Наука, – 1973. – 280 с.
70. Шор, Р.О. Язык и общество / Р.О.Шор. – Москва: ЛИБРОКОМ, – 2010. – 160 с.
71. Щерба, Л.В. Фонетика французского языка / Л.В.Щерба. – Москва: Просвещение, – 1963. – 309 с.
72. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. – Ленинград: Наука, – 1974. – 428 с.
73. Якобсон Р. Лингвистика и ее отношение к другим наукам / Избранные работы / Р.Якобсон. – Москва: Прогресс, – 1985. – с. 369-420.
74. Языковая картина мира: лингвокультурологические и тендерные особенности: монография Текст. / под ред. А.А.Арестовой. – Тамбов: Изд-во ТОИПКРО, – 2006. – 131 с.

İngilis dilində:

75. Adger, D. Language variability in syntactic theory /In Game Picallo, ed. Linguistic Variation in the Minimalist Framework/ D.Adger. – New York: – OUP, – 2014. – p.8-18.
76. Alaric, H. Interfaces between Language and Culture in Medieval England / H.Alaric, O.Timofeeva, Á.Kiricsi and B.Fox. – BRILL, – 2010. – 333 p.
77. Aydın, M.K. British Multiculturalism: Diversity Issues and Development of Multicultural Education in Britain // ed. Aydın Hasan, – Saarbrücken: LAP LAMBERT, Academic Publishing, Multicultural Education: Diversity, Pluralism, and Democracy An International Perspective, – 2013. – p. 58-91

78. Azerbaijan Multiculturalism: Textbook for higher education / Editors K.Abdulla, E.Najafov. – Baku: Sharg-Garb, – 2018. – 487 p.
79. Byram, M. Foreign language teaching and intercultural citizenship: [Electronic resource] // Iranian Journal of Language Teaching Researchn 1 (3). – Urmia, – (Oct.) 2013.
URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1127400.pdf>
80. Cohen, J.J. Cultural Diversity in the British Middle Ages / J.J.Cohen. – US, Basingstoke: The Palgrave Macmillan, – 2008. – 240 p.
81. Crouch, D. Medieval Britain, c.1000-1500 / D.Crouch. – England: Cambridge University Press, – 2017, 18 May. – 388 p.
82. Crozier, M. J. The Melting Pot as a God-Term // – Bozeman: Montana State University, Young Scholars in Writing: Undergraduate Research in Writing and Rhetoric, – 2019. Volume 16, – p. 59-65
83. Ersson, S. Culture and Politics: A comparative Approach / S.Ersson, J.E.Lane – London: Routledge, – 2005. – 300 p.
84. Figueroa, P. Multicultural Education in the United Kingdom: Historical Development and Current Status // – San Francisco: In J.A.Banks, C.A.M.Banks(Eds.) Handbook of research on multicultural education, 2nd ed., Chapter 48, CA: Jossey-Bass, – 2004. – p.997-1026.
85. Freeborn, D. From Old English to Standard English: A Course Book in Language Variations Across Time / D.Freeborn. 1st Edition. –London: Macmillan, – 1992. – 218 p.
86. Freeborn, D. From Old English to Standard English: A Course Book in Language Variations Across Time / D.Freeborn. 2nd Edition. –London: Macmillan, – 1998. – 504 p.
87. Freeborn, D. From Old English to Standard English: A Course Book in Language Variations Across Time / D.Freeborn. 3rd Edition. –New York: Palgrave Macmillan, – 2006. – 446 p.
88. Gamarli, S.X. Sources of synonymy [Electronic resource] // Filologiya məsələləri, – Bakı: – 2017. №5, –p. 91-95.

URL: <https://filologiyameseleleri.com/pdf/2017/5.pdf>

89. Gaziyeva, M.Y. This is Great Britain / M.Y.Gaziyeva, K.H.Jafarova, S.S.Zeynalova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 422 p.
90. Humboldt, W.V. On language: the diversity of human language – structure and its influence on the mental development of mankind / W.V.Humboldt, Translated by P.Heath, – Cambridge: Cambridge University Press, – 1988. – 296 p.
91. Jespersen, O. Growth and Structure of the English language / O.Jespersen. 2nd Edition Revised. – Leipzig: B.G.Teubner, – 1912. –274 p.
92. Jorgensen, A. Anglo-Saxon Emotions. Reading the Heart in Old English language, literature and culture / F.McCormack, J.Wilcox – Farnham: Routledge; 1 edition. – 2015, 13 February. – 318 p.
93. Kisha, G.Tracy. Memory and Confession in Middle English Literature / G.Tracy Kisha. – Palgrave Macmillan, – 2017. – 123 p.
94. Klein, E.A. Comprehensive Etymological of the English language, Unabridged, Volume I./ E.A.Klein. – Amsterdam, London: New-York: Elsevier Company, – 1971. – 871 p.
95. Kleinhenz, C. Medieval Multilingualism: The Francophone World and its Neighbors (Medieval Texts and Cultures of Northern Europe) / C.Kleinhenz, K.Busby – Turnhout, Belgium: Brepols Publishers. – 2010. – 323 p.
96. Kramsch, C. The symbolic dimensions of the intercultural: [Electronic resource] // – Cambridge, Language Teaching, – July, – 2011. Volume 44, Issue 03, – p 354-367
URL:<http://www.posgrado.unam.mx/linguistica/lecturas/MLA/Texto-2-MLA-2014.pdf>
97. Liberman, A. An Analitic Dictionary of English Etymology. An Introduction / A.Liberman, L.Mitchell. – Minneapolis, London: University of Minnesota Press, – 2008. – p.1-32.

98. Machan, W.T. *Imagining Medieval English: Language Structures and Theories, 500-1500* / W.T.Machan. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2019. – 338 p.
99. Modood, T., May S. *Multiculturalism and education in Britain: an internally contested debate* // – Pergamon, *International Journal of Educational Research*, – 2001. – p.305-317.
100. Ormrod, M. *Friend or foe? Foreigners in England in the later Middle Ages: [Electronic resource]* / *The Historian*. – London, – Winter – 2014/15
URL:<https://www.history.org.uk/publications/resource/8182/foreigners-in-england-in-the-later-middle-ages>
101. Ormrod, M. *Moving to Medieval England: [Electronic resource]* / *BBC history magazine*. – Berkshire: UK., – 2013. Vol. 14. №8, –p. 41-45
URL:<https://www.historyextra.com/period/medieval/moving-to-medieval-england/>
102. Phillipson, R. *Linguistic Imperialism and Linguistics. Linguistic Imperialism.* / R.Philipson. – Oxford: OUP, – 1992. – 365 p.
103. Rothwell, W. *Arrivals and departures. The adaptation of French terminology into Middle English* // – London, *English studies*, – 1998. Vol. 79, Issue 2, –p. 144-165
104. Rubruck, W. *The Journey Of William Of Rubruck To The Eastern Parts Of The World* / – South Carolina, United States: CreateSpace Independent Publishing Platform, – 2012. – 148 p.
105. Spafford, M. *Early and Medieval Migration AD 43-1500: [Electronic resource]* / *Schools History Project*. – London, – 2016, September.
URL: [Early & Medieval Migrations / Our Migration Story](#)
106. Taylor, N.M. *Pel rei sui engles e normans: Multicultural Medieval England vis-à-vis France and Gascony: [Electronic resource]* / *Plymouth Medieval Forum XX, Session 1, Group 5 “Literary Themes I”*. – Plymouth, NH, April 16, 1999.
URL:https://www.academia.edu/11786504/England_and_Medieval_Multiculturalism

107. The English Cyclopaedia: A New Dictionary Of Universal Knowledge. Geography: [in 4 vol.] [Electronic resource] / by Charles Knight. – 1st Edition. – London: Bradbury & Evans, – Vol. 2, – 1854.
[https://books.google.az/books?id=LnYyAQAAMAAJ&pg=PA149&lpg=PA149&dq=it+from+a+celtic+word+british+,%27or+%27+brit,%27+\(+painted,+Camden+\)&source=bl&ots=o5jMroGUbF&sig=ACfU3U33me9wv8YfJAgOCkv37LDasqrFCg&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwiJu8HwmtD2AhVwRfEDHViKAjYQ6AF6BAgiEAM#v=onepage&q=it%20from%20a%20celtic%20word%20british%20%2C'or%20'%20brit%2C'%20\(%20painted%2C%20Camden%20\)&f=false](https://books.google.az/books?id=LnYyAQAAMAAJ&pg=PA149&lpg=PA149&dq=it+from+a+celtic+word+british+,%27or+%27+brit,%27+(+painted,+Camden+)&source=bl&ots=o5jMroGUbF&sig=ACfU3U33me9wv8YfJAgOCkv37LDasqrFCg&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwiJu8HwmtD2AhVwRfEDHViKAjYQ6AF6BAgiEAM#v=onepage&q=it%20from%20a%20celtic%20word%20british%20%2C'or%20'%20brit%2C'%20(%20painted%2C%20Camden%20)&f=false)
108. Ullman, S. The Principles of Semantics / S.Ullman. 2nd edition – London: Blackwell Publishers, – 1967. – 346 p.
109. Voigts, L.E. What's the Word? // – Chicago: Bilingualism in Late-Medieval England. Speculum, The University of Chicago Press. – 1996. vol.71, No.4 – p.813-826.
110. Wilson, J. Arabic in Middle English: [Electronic resource] / The English Language(s): Cultural & Linguistic Perspectives. – Toronto, – 2001.
 URL: <http://homes.chass.utoronto.ca/~cpercy/courses/6361Wilson.htm>
111. Wood, M. 10 ways the Anglo-Saxons changed the course of British history: [Electronic resource] / BBC History Magazine. – 2019, 22 November
 URL:<https://www.historyextra.com/period/anglo-saxon/michael-wood-how-what-did-anglo-saxons-do-british-history/>

İnternet mənbələri

112. https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99rbi_Roma_%C4%B0mperiyas%C4%B1
113. <http://bakuforum.az/az/multikulturalizm-nailiyyetler-ve-problemler/?fid=2258>
114. <https://dustindortch.com/2015/05/16/old-english-introduction-and-the-shift-from-g-to-y/>
115. <http://en.wikipedia.org/wiki/England>
116. <https://en.wiktionary.org/wiki/khan>

117. <https://ndla.no/en/subject:1:06270029-7aa7-4a7a-b383-128b275ff150/topic:2:184990/resource:1:91578>
118. <https://president.az/articles/16703>
119. <https://rg.ru/2008/09/18/belgium.html>
120. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Англосаксонский_период.
121. https://web.cn.edu/kwheeler/hist_celts.html
122. <https://www.britannica.com/search?query=shire>
123. <https://www.englandsimmigrants.com/document/1939>
124. <https://www.geraklit.moy.su/publ/5-1-0-28>
125. <http://www.filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000840/index.shtml>
126. <https://www.infopedia.su/21xf5cf.html>
127. <https://www.medievalchronicles.com/medieval-art/norman-art/>
128. <http://www.ruf.rice.edu/~kemmer/Words04/structure/borrowed.html>
129. <https://www.studfile.net/preview/9756496/page:2/>
130. <https://www.study.com/academy/lesson/hue-and-cry-in-medieval-england-definition-meaning-lesson.html>
131. https://www.thehistoryofenglish.com/history_middle.html#Top
132. <https://www.writingexplained.org/idiom-dictionary/eye-for-an-eye#:~:text=This%20idiom%20originated%20in%20the,they%20shall%20destroy%20his%20eye.>
133. <http://www.yorkmedieval.com/2014/09/19/aliens-foreigners-and-strangers-in-medieval-england-c-ad-500-1500/>
134. http://www.yorku.ca/inpar/Dream_Rood_Kennedy.pdf

İXTİSARLAR

<i>Alm.</i>	– alman dili
<i>Aşğ. alm.</i>	– aşağı alman dili
<i>Azərb.</i>	– Azərbaycan dili
<i>Danim.</i>	– danimarka dili
<i>E. o. ə.</i>	– erkən orta əsr
<i>Frans.</i>	– fransız dili
<i>Isp.</i>	– ispan dili
<i>İtal.</i>	– italyan dili
<i>Qəd. frans.</i>	– qədim fransız dili
<i>Lat.</i>	– latın dili
<i>Norv.</i>	– norveç dili
<i>Ort.ing.</i>	– orta əsr ingilis dili
<i>Saks.</i>	– sakson dili
<i>Slav.</i>	– slavyan dili
<i>Ukr.</i>	– ukrayna dili
<i>Yux. alm.</i>	– yuxarı alman